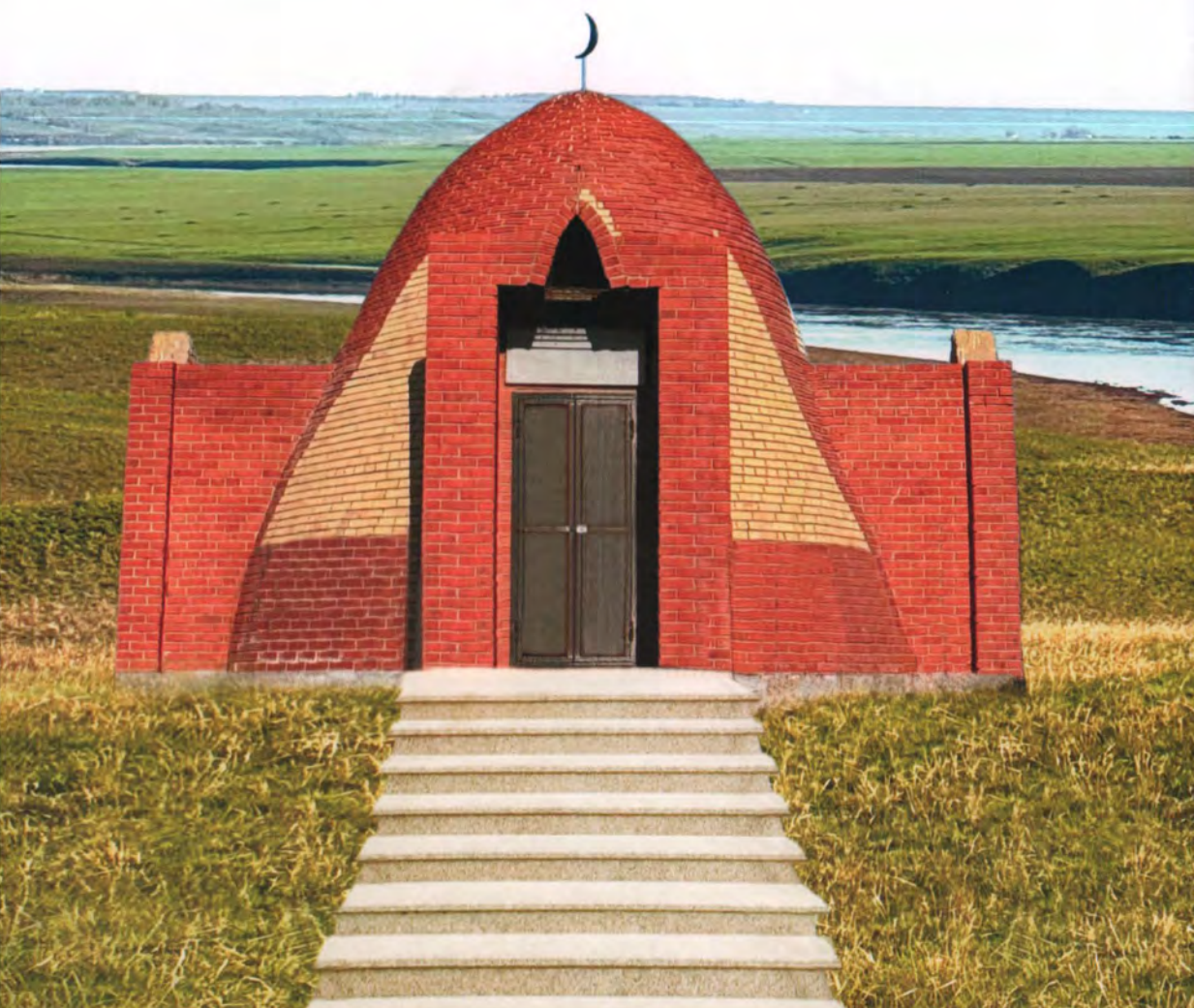

АЙТБАЙ СӘУЛЕБЕК

Полғауы ерең оқсан би

*Ер Сырымдай халқыңның көсемі бол,
Тоқсан бидей Үш жүздің шешені бол!*

Сегіз сері Баһрамұлы

УДК 821.512.122.0

ББК 83 (5Қаз)

С28

Идея авторы –
Марат Тасмағанбетов

Алғысөзін жазған –
Бекет Тұрғараев

С28 ТОЛҒАУЫ ТЕРЕҢ ТОҚСАН БИ.

Айтбай СӘУЛЕБЕК. Танымдық-зерттеу кітабы - Алматы: 2024. -
216 бет.

ISBN 978-601-7351-80-9

Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі Айтбай Сәулебектің зерттеу кітабының Тоқсан би атамыз туралы бұрынғы санаулы жинақтан ерекшелігі - тек Қазақстанда ғана емес, көршілес Ресей мемлекетінің Омбы, Түмен, т.б. қалаларында тұратын дуалы ауызды, орақ тілді бидің ұрпақтарын іздеп, кейбірімен сұхбаттасып қайтқандығы.

Жасыратыны жоқ, Тоқсан би Жабайұлының өмірі, оны айтасыз, туған-қайтқан мерзімі жөнінде тарихи дерек жоқ. Сондықтан автор би ата-ның өмір сүрген уақытын «XVIII-XIX ғасыр» деп атап көрсеткен.

Автордың жаңалығы сол: ҚР Ұлттық Ғылым академиясының мұрағатында жатқан араб тіліндегі Тоқсан бидің кейбір шешендік сөздерін ана тілімізге аудартып, бұрын аударылған нұсқаларды және Орталық ғылыми кітапхананың сирек қолжазбалар қорында сақталған араб, латын, қазақ тіліндегі мұра туралы мәліметті осы кітабына қосқандығы.

А.Сәулебек Тоқсан би атамыздың кесенесін тұрғызуға, ас ұйымдастыруға, жинақ шығаруға қол ұшын берген Солтүстік Қазақстан облысындағы қолдаушы-азаматтарды таныстыруды да ескерген. Тоқсан бидің шешендік сөздерінің орыс тілінде тұңғыш рет жарық көруі – автордың өз идеясы.

Кітап көпшілік оқырман қауымға арналған.

ISBN 978-601-7351-80-9

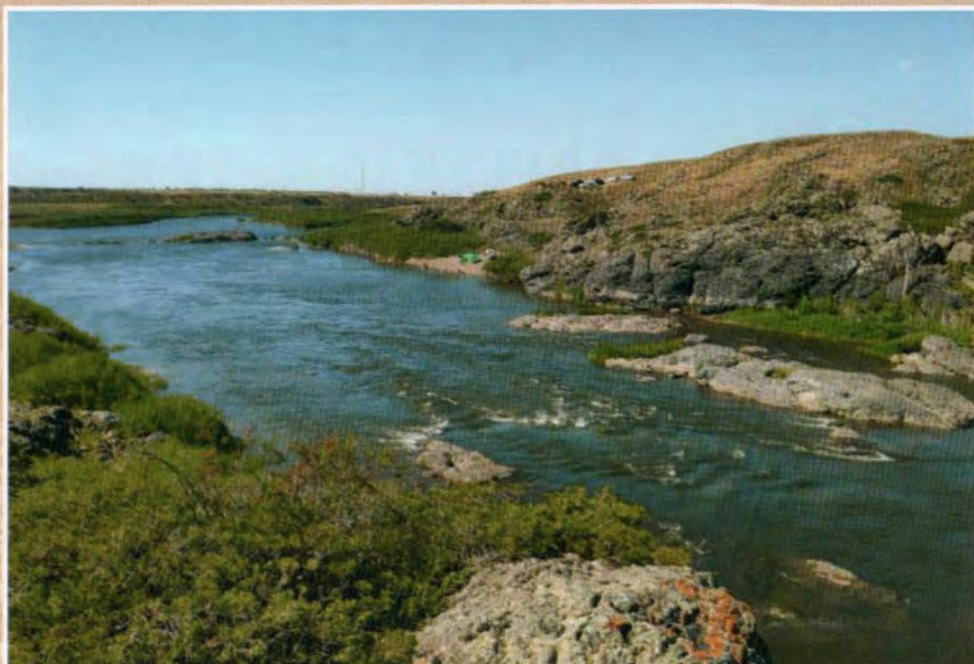
572136

Керей Тоқсан бидің батасы

Қарала Қазыбектей бақытты бол,
Ақсүйек Ахметтей тоқтылы бол,
Жапнаста Жараспайдай түйелі бол,
Қытшақта Кенебайдай биелі бол,
Керейде Жәнібектей ақшалы бол,
Бұғының мүйізіндей шақшалы бол,
Нәсілің Құрайыштың ғибласындай,
Қожа Ахмет Яссауидей киелі бол,
Сері Ғалы арыстандай балалы бол,
Бір түнде бес жүз намаз ада қылған,
Шапатылы Бәтимадай аналы бол,
Шақшақта Қазыбектей аталы бол,
Ұлы жүз Сәуенедей баталы бол,
Абылайдан кем болмасын.

Жұмсалған Алатауға сансыз мың қол,
Тәуфікте төрт құбылаң түгел болсын.
«Әмин» деп қолыңды жай, айтарым сол.
Болғанда-тағам сізден, ықылас бізден,
Енді қандай тілейсіз бата бізден.

Толғауы ерең оқсан би

- ❖ Жазушы зерттеулері
- ❖ Мұрағат қолжазбалары
- ❖ Тоқсан бидің мұрасы
- ❖ Тоқсан би Жабайұлы – народная судья
- ❖ Тоқсан биді қолдағандар
- ❖ Мақалалар

АЛҒЫ СӨЗ

Тоқсан би Жабайұлы – «Дала данышпаны» атанып, туралығымен, әділдігімен үш жүзге аты жайылған би әрі шешен. Ол Керей тайпасының тумасы. Қара бидің ұрпағы, билік, шешім шығару, шешендік сөз бастау өнерін толық меңгерген дана. Қазақтың «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген мақалы осындай тұлғаға арналса керек.

Орыс отаршылдарының алдымен қазақ жерінің солтүстік өңірін басып алып, қамалдар салып, жергілікті халықтың тарихын, әдеп-ғұрпын, мәдени ұлағатты іс-шараларын аяқасты етіп, халық жадынан өшіруге қиянат жасағандығы баршаға белгілі. Сондай солақай саясаттың кесірінен ұлтымыздың тарихында ерекше орын алған тарихи тұлғалардың есімдері ұмытыла бастаған. Тәуелсіздіктің арқасында байтақ даламыздың қорғаушысы болған, әділдікпен ел басқарған, шешен, көсемдерімізді танып-білуге мүмкіндік туды. Бір мысал. Солтүстік Қазақстан облысының зиялы қауымы, ақылды ақсақалдары ел жадында даналығымен, әділ билігіменен есте қалған Тоқсан бидің бейітін тауып, облыстың «Қазақ тілі» қоғамдық кеңесінің төрағасы Қосыл Омаровты ертіп келіп, ұлы бабамызға кесене тұрғызып, ас беруге атсалысуымды өтінгені әлі есімде. Содан облыс судьяларының бір күндік жалақысын Тоқсан би қорына аудартып, белгітас және кесене тұрғызуға көмектестік. Осы кезде біздің бұл бастамамызға Ғабит Мүсірепов атындағы ауданда «Вест» ЖШС директоры Марат Иманбайұлы Тасмағанбетов деген азамат үлкен қолдау көрсетіп, мақсатты жұмысты ойдағыдай орындап шықты. Ұлтжанды қайырымды азаматтың бұл әрекеті бізді дән риза етіп, ақсақал қауымның ақ батасын алғаны, оның осы оқиғадан кейін қызметі жоғарылап, өмір жолы өзгергенін ұлы бидің рухы қолдағаны деп таныдық. Расында сол жылдан бастап Мараттың шаруашылығы мол табысқа кенеліп, әріптес-

теріне тағлымды өнеге көрсете бастады. Ол Ғабит Мүсірепов ауданы мен Петропавл қаласының әкімі, Солтүстік Қазақстан облысы әкімінің бірінші орынбасары – лауазымды қызметтерді абыроймен атқарды. Бұл оның халық батасын алған баянды ғұмырының биік белесі болып танылады, «Халықтың сүйікті ұлы Марат Тасмағанбетовтың алар асуы, шығар биігі алда» - деп есептеймін.

Тоқсан би Жабайұлының зираты Көкшетау-Қостанай бағытындағы күре жолдың бойында, қазіргі Тоқсан би ауылы тұсындағы биік төбеде орналасқан. Би зиратының басына орнатылған кесененің ашылу салтанатында облыс әкімі Тайыр Мансұровтың, қалың елдің алдында, мен көрші тұрған «Западное» ауылы атауын Тоқсан би ауылы деп атауға ұсыныс айттым, мені көпшілік қолдап, облыс әкімінің ұсынысымен облыстық мәслихат өз сессиясында аталған селоны Тоқсан би ауылы деп атауға шешім қабылдады және Петропавл қаласының басты көшесінің бірін Тоқсан би атымен атауға шешім қабылдап іске асырды.

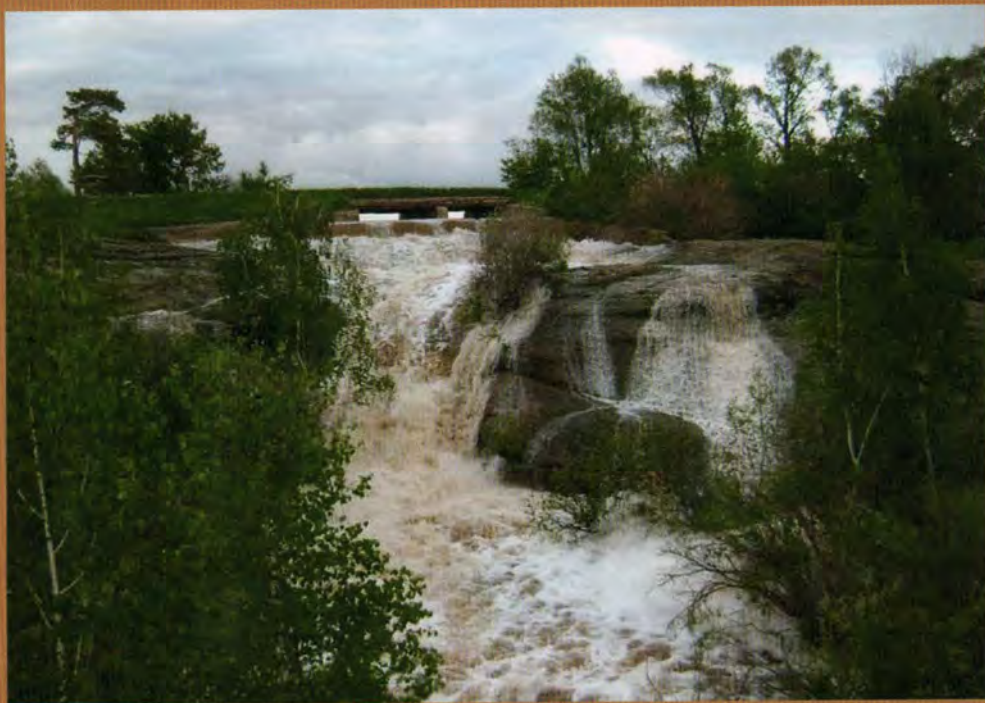
Тоқсан бидің даналық сөздерін, билік шешімдерінен шыққан әділдік шешімдерін жинақтап, менің құрастыруыммен «Бабалар сөзі - ақылдың көзі» деген кітап шығарылып, халыққа, мектептерге қайырымдылық есебінде таратылды. Сондай-ақ Марат Тасмағанбетовтің редакторлығымен Ғабит Мүсірепов ауданы әкімдігінің қолдауымен «Тоқсан би» атты кітап 1000 данамен шығарылып, халық қазынасы ретінде оқырманға кеңінен таратылды. Ұлы биді ұлықтауға қатысып, оның кесенесінің ашылу салтанатына қатысқан Солтүстік Қазақстан облысы судьяларының ынтымақ-бірлігі, тарихқа деген ықылас-ты іс-әрекетті, абыройы ел алдында асқақтай түсті. Көп ұзамай «Мәдени мұра» бағдарламасын басшылыққа алған облыс судьялары тарихи тұлғалар Қожаберген жырау, Шал ақын, Үкілі Ыбырай, Ақан сері, Біржан сал, академик Евней Бөкетов сияқты атақты адамдардың кітаптарын шығарып, халыққа танытып, ұлт ұлыларының өмірі мен өлмес шығармалары ел жадынан шықпайтындай етіп, ұлағатты іс атқарды. Облыстық соттың ғимаратында көпшілік оқырманға арналған тарихи-әдеби шығармалар жиынтығын құрастырған кітапхана ашылды. Біздің бұл игі бастамамыз республика сот жүйесінде қызу қолдау тауып, Жоғарғы Соттан бастап облыстық соттардың кеңселерінде кітапхана ашу қолға алынды. Ұлы бидің рухына

жасаған қызметіміздің мәдени-рухани саламызға игілікті әсері болғанына қанағаттанғандық сезіммен қараймыз. «Ұлыларды ұлықтау - ұрпаққа парыз». Біз сол қағиданы орындауға қосқан әрекетімізді перзенттік міндет деп есептедік.

Тоқсан биді халық жадында жаңғырту мақсатында жасаған игілікті іс-шарамыз озық тәжірибе ретінде кең таратылып, республика көлемінде атақты билер мен ел қорғаған батырлардың, хандар мен қайраткер тұлғалардың ескерткіштерінің бой көтеруіне игі ықпал етті. Қайырымдылық, қайраткерлік, азаматтық іс-әрекетімізге қанағаттанғандық сезім білдіріп, бізге ырзашылық сезіммен алғыс айтқан Солтүстік Қазақстан облысы халқын әрдайым жадымыздан шығармаймыз, олармен ортақ тіл табысып, игілікті қызмет атқарғанымыз үшін қуаныштымыз.

Бекет ТҰРҒАПАЕВ
*«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері»,
заң ғылымдарының докторы, профессор*

Бірінші Бөлім

ЖАЗУШЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

1. ТОҚСАН БИ ЖАБАЙҰЛЫ ТУРАЛЫ НЕ БІЛЕМІЗ?

Біссіміллә рахман рахим!

Аллаға шүкір, Тоқсан би Жабайұлының (әкесінің есімін қосып отырған себебіміз: кей зерттеушілер «үш бірдей Тоқсан би бар» деген уәж айтып жүр – А.С.) өмірі мен халқына қалдырған өшпес мұрасы туралы дербес зерттеу жүргізген жайымыз бар. Бізге дейін жарық көрген еңбектерді де қаперден шығармадық. Өйткені, бәріміздің «илейтін теріміз бір», тақырыбымыз – ортақ.

Ақиқатты айтар болсақ: Тоқсан би атамыз туралы нақты дерек өте аз. Мұрағаттық-зерттеу мақалалары жоқ. Ең қиыны, бидің туған-қайтқан жылы да белгісіз.

Біз сенімді ақпарат көзі деп сенетін «Уикипедияда» төмендегідей сөздер ғана жазылған:

«Жабайұлы Тоқсан би (1737-1839) – «Дала данышпаны» атанып, туралығымен, әділдігімен үш жүзге аты жайылған би, шешен. Керей руынан шыққан. Тоқсан бидің тұлға ретінде танылуына Керей тайпасынан шыққан атасы Қара би көп ықпал еткен. Немересін шешендік өнерге баулыған. Тоқсан би бала кезінен атасымен бірге жүріп, атақты шешендермен, билермен кездесті және ауызша сөз жарыстарға қатысқан. Жас кезінен өз тайпасының ақылшысы болып қана қоймай, әділ биі бола білген. 15 жасынан бастап халық оны төбе би, солтүстік өңір (Омбы, Петропавл, Көкшетау, Қостанай) қазақтарының бас биі деп атаған».

Көріп отырсыздар, Тоқсан би – халық ауыз әдебиетінің өкілі. Оның өмірі мен айтқан биліктері, шешендік сөздері, өлеңдері мен нақылдары ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таратылған. Қазақ ішінде мұндай өнер иелері аз емес. Сондықтан бабамыз туралы жан-жақты, байыпты, деректі зерттеу жүргізу - біздің

басты міндетіміз. Алла қаласа, назарларыңызға ұсынылып отырған зерттеу-дүниеміз жалғасын табады деген үміттеміз. Тіпті өз басым Тоқсан би атамыз жөнінде тарихи-мұрағаттық құжат табыларына шек келтірмеймін.

Атақты атамызды зерттеуге талпынған кейбір қандастарымыз жоғарыда ескерткенімдей, «Мен Би-атаның пәленінші ұрпағымын» (шындығында көбісі нешінші ұрпағы екенін де білмейді – А.С.) дейтін патшағырлардың айтуымен шектелсе керек, себебі, олардың жазған дерегі әртүрлі. «Шерімбеттің жобасымен» қиыстыра берген.

Біздіңше, бұл үлкен қателік. Тарих өтірікке жол беруді кешірмейді. Сол себепті біз осы кітабымызда былай деп тұжырымдама жасадық:

ТОҚСАН БИ ЖАБАЙҰЛЫ (XVIII-XIX ғғ.)

Ауызекі әңгімелер мен шежірелерде Тоқсан би атамыздың дүниеге келуі жайында мына бір аңыз тараған. Бір күні босанар уақыты жақындап қалған анасы сыртта қарап тұрса, қайыната-сы Қара биді көреді. Содан жанында тұрған енесіне:

- «Шіркін-ай, атамның атының құлағын жесем ғой!» - деп тамсанады.

- Әй, көргенсіз, не деп тұрсың?! Кір үйге! - деп енесі ұрсып тастайды.

Би үйге кіріп, жайғасқан соң бәйбішесінен келінге неге сөйлеп жатқанын сұрайды. Амал жоқ, болған жәйтті баяндайды. «Ашуға басар ма екен?» - деп күдіктенеді.

- Кәне, жылқыны бауыздаңдар да, екі құлағын келінге асып беріңдер! – деп бұйырыпты атасы Қара би.

Дүниеге келген немересінің есімін «Тоқсан» деп атапты.

Уикипедияға дерек қайдан алынған? Әрине «Қазақстан ұлттық энциклопедиясының» 8-томындағы «Солтүстік Қазақстан облысы энциклопедиясы» деп аталған бөлімнен. Бір қызығы, аталмыш кітап: «Тоқсан бидің тұлға ретінде танылуына Керей тайпасынан шыққан атасы Қара би көп ықпал етті. Ол немересін шешендік өнерге баулыды. Тоқсан би бала кезінен атасымен бірге жүріп, атақты шешендермен, билермен кездесті және ауызша сөз жарыстарға қатысты. Жас кезінен өз тайпасының ақылшысы болып қана қоймай, әділ биі бола білді.

15 жасынан бастап халық оны Төбе би, солтүстік өңір (Омбы, Петропавл, Көкшетау, Қостанай) қазақтарының бас биі деп атады» - деп жазғанымен «Бұл мақала әлі тексерістен өтпеді. Тексерілмеген мақалалардағы мәліметтер сенімсіз болуы мүмкін» - деп ескертеді Уикипедия.

Шындығында кім жазса да Уикипедия дұрыс ескертіп отыр. Өйткені, Тоқсан би ағамыз туралы қарама-қайшылыққа толы мәліметтер санаулы кітаптарда да, ғаламторда да өріп жүр.

Қазақтың бас билері – Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би мен Әйтеке би туралы деректерде «Ана өңірдің, мына өңірдің бас биі болған» деген ақылға сыймайтын пікір таратылмаған.

Әркім әртүрлі жазады: Том, Омбы, Түмен, Орынбор, Қорған, Қостанай, Қызылжар, Тобыл, тіпті Көкшетауды қосатындары да бар. Ол кезде пойыз да, көлік те жоқ. Сондықтан Тоқсан би ағамыздың осыншама өңірде төбе би болғандығы шындыққа жанаспайды. Кейде шақырумен барып тұрған шығар. Бірақ, көп қатынамағандығы шындық.

Ақиқатын айтар болсақ, Тоқсанбидің қай өңірде «»төбе би» қызметін атқарғандығын бір ғана зерттеуші Социал Жұмабаев ағамыз жазған. Қайролла Мұқанов ағамыз кейіннен оған соавтор боп қосылған. Социал ағамыз Жамбыл аудандық газетінде жүргенде Тоқсан би туралы ел аузындағы әңгімелерді жинаған. Оған көптеген ақсақалдардан мәлімет жазып алған, «Талпын», кейіннен «Благовещенка» мектептерінің тарих пәнінің мұғалімі Гүлшат Рамазанова көп көмегін тигізген. Тіпті Тоқсан би туралы Жамбыл аудандық газетінде жарияланған ең алғашқы мақалада әуелі тарихшының, сосын С.Жұмабаевтың қолы қойылған.

Мәселен, «Тоқсан би Тобыл губерниясы қазақтарының төбе биі болған» деп жазады ағамыз. «Есімдері ел есінде» (Құрастырған А.Тасболатов. Астана, «Фоллиант», 2012 жыл) деген кітаптан үзінді келтірелік:

«Патшалық Ресей 1822 жылдан бастап хандық құрылысты жою үшін Орта жүз қазақтарын басқару жөнінде ереже шығарғанға дейін Тоқсан би солтүстік-батыс қазақтарының төбе биі болса, 1830 жылы Аманқарағай дуаны құрылғанда Еменәлі Керей болысының билігін қолына алған. Бұл дерек Омбы мұрағатында бар: 3-қор, 12-тізім, №17681 істе жазылған.

Бұдан соң Тобыл губерниясы қазақтарының төбе биі болған тұсында есімі барша қазақ даласына тарайды. Оның осы даңқын Сегіз сері былайша жырлайды:

*- Ер Сырымдай халқыңның көсемі бол,
Тоқсан бидей үш жүздің шешені бол!».*

Енді зер салып қараңызшы. «1830 жылы Еменәлі Керей бо-лысының билігін қолына алды» - дейді. Тоқсан би автордың өзі келтірген дерекке сенсек (1737-1839), жасы 95-те. «Бұдан соң Тобыл губерниясының төбе биі болған» деп жазады. Сонда би атамyz мәңгілік мекеніне аттанар 102 жасына дейін билік қызмет атқарған ба? Ау, «Шаршадым» деп би болудан бас тартатыны жазулы тұрған жоқ па?

Тоқсан би атамyz туралы қандай кітаптар бар, қандай мақалалар бар, соның барлығын дерлік сүзіп шықтық. Расында өзі көп те емес. Алматыдағы Ұлттық, Астанадағы Академиялық, Петропавлдағы Сәбит Мұқанов атындағы облыстық кітапханалардағы материалдармен толық таныстық.

Бір деректе «Тоқсан би сол замандағы қазақ жеріне қарайтын, бүгінде Ресейдің қарамағына жататын өңірде дүниеге келген болса керек. Қартайғанға дейін қазіргі көршілес Қорған, Омбы және Түмен жақтарда би болып өмір сүрген» деген болжам айтылыпты.

Бұл пікірдің де жаны бар сияқты. Өйткені, шежіреге қарап отырсақ, әсіресе Түмен қаласының тұрғыны Үмітбай қажының таспаға түсірілген әңгімесінде Танаш би ұрпақтарының атажұрты қазіргі Ресей Федерациясының Қорған облысына қарасты Бағлан би қалашығы (орысша Звериноголовка) орналасқан Тобыл өзені жағасы екендігі айтылады. «Тоқсан би» кітабында (құрастырған С.Жұмабаев) 1920-жылдың соңына дейін бұл маңайда Бағлан би жәрмеңкесі болғаны айтылған (1926 жылы Сталиннің бұйрығымен барлық жәрмеңке жабылған – А.С.) Алдай Керей ұрпақтарының бұрынғы қазақ, қазіргі орыс жерінде көп қалып қойғандығының сыры осында.

Оқырмандарға түсінікті болу үшін «Бағылан би кім?» деген тарихи сауалға жауап беріп көрелік. Ол үшін KEREY.KZ ақапараттық-танымдық порталының (30.10.2019 жыл) төмендегі мақаласын назрларыңызға ұсынуды жөн көрдік.

БАҒЫЛАН БИ

«Алтын Орда хандығындағы мемлекет қайраткерлерінің бірі. Ол Тобыл өзені бойын мекендепті. Обаған өзенінің Тобылға құяр жерінде Бағылан тоғайы, Бағылан талы, Бағылан қара суы, Бағылан көлі, Бағылан томары, Бағылан қыстауы, Бағылан шоғы, Бағылан өзегі деген жер-су аттары бор.

Бағылан баһадүр қартайып, өз есімімен аталатын тоғайды мекендейтін өз аулында ауырып қайтыс болыпты. Оның сүйегі Тобыл өзенінің жарқабағына жерленген. Бағылан бидің Бопай есімді әйелінен Архат, Фархат, Сарымұрат атты ұлдары дүниеге келеді. Фархат батырдың Гүландам есімді әйелінен Танаш, Аббас, Манас туады. Осы күнгі Қостанай облысының Меңдіқара, Ұзынкөл аудандарын, Солтүстік Қазақстан облысының және Қазақстанның басқа да жерлерін мекендейтін Ашамайлы Керейлер осы Танаштың ұрпақтары.

Танаш Алтын Орда хандығының көрнекті адамдарының бірі, әділқазы би атаныпты. Танаш бидің Балға, Балта, Едіге атты балалары батыр, би, әскер басы болған. Бағылан бидің бейіті орналасқан қонысқа 1734 жылы жазда Звериноголовскі атты сауда пункті салынды. Ол кейін казак-орыс мекеніне айналған. Осы күні бұл мекен Ресей Федерациясына қарайтын Қорған облысының Притобол ауданының орталығы.

1723 жылы жазда жоңғар басқыншылары Бағылан бидің қонысын тартып алып, 1734 жылы жазда Ресейге қару-жараққа айырбастапты. Елінен, жерінен айырылған қазақ қосындары тек он жылдан кейін қайта оралып, Дәстем Сал Қарабасұлы басқарған қол Зверинканы қоршауға алады. Қамал комендаты және осы жердегі шіркеудің дінбасы көпестерді ұйымдастырып, қазақ әскерінің алдынан дәстүр бойынша нан мен тұз алып шығыпты. «Звериноголовка бүгіннен бастап бекініс те емес, казак-орыс станицасы да емес, қазақ пен орыс сауда жасайтын базар, жәрмеңке орталығы орны болсын! Соған келісім-шарт жасайық, дос болайық. Жер-су сіздердікі екенін мойындаймыз!» - деп тілек қойыпты. Бұған келіскен қазақ рубасылары әскерін кейін қайтарыпты. Шарт жасасып, келісім-шартқа екі жағы да қол қойыпты. Дәстем салдың талабы бойынша базар қазақ кенті мен орыс кентінің аралығында болатын боп көрсетіледі.

Звериноголовкада тәртіп орнату Амандос Ерменұлы (Көшебе Керей) бастаған мұсылман жасағына міндеттеліпті. Осының бәрі шартта көрсетілген.

Жақында «Тоғырулхан» бірлестігі, Тобылбек Омаровтың мұрындық болуымен Бағлан би жатқан қорымға екертікші орнатуға ниеттенді. Қорған облысының губернаторына жазылған өтініштен әлі жауап жоқ».

KEREY.KZ

*Бағылан би қалашығын
(Звериноголовка, Қорған облысы, Ресей Федерациясы)
басып өтетін Тобыл өзені.*

**«Өз отына қан құйып,
кісі отына май құйған сорлы қазағым-ай,
қойдай жуас қайран елім-ай!
Қашан тұтас, берік ел болар екенсің?»**

Абылай ханның сүйекті батыры
Тұрсынбай батырдың (1713-1819)
Абылай ханға ренжіп,
Батыс Сібірге өз халқымен бірге
көшіп бара жатқанда айтқан сөзі.

19

Түсініктеме. Абылай хан Ресей мен Қытай қоластында аралық саясат ұстаса, Тұрсынбай ешкімге бағынбай, қазақ хандығының дербестігін сақтап, башқұрт, ноғай, қарақалпақтарды қысып алып, тәуелсіз қазақ мемлекетін құруды ұсынды. «Мемлекет басында хан емес, халық сайлаған көсем болу керек. Көсемнің құрамындағы әр халықты басқаратын төрт көмекшісі болу керек» деген ұсыныс айтқан.

Керей руының Балта атасының қалың елі осы уақытқа дейін терістікте Қорған, Түмен, Челябині жерлерінде тұрып жатыр.

(Жазушы Амантай Сатаев).

1. ТОҚСАН БИДІҢ БЕЙІТІ ҚАЛАЙ ТАБЫЛДЫ?

1998 жылдың 28 қазанында Қазыбек Дүйсенбі деген ағамыздың «Тоқсан би туралы бірер сөз» деген мақаласы «Солтүстік Қазақстан» газетінде жарыққа шығады. Бір түсініксіз жәйт, аса құнды саналатын осы бір дүние автор қайтыс боп кеткенде жарияланады.

Ақиқатында мына бір мәселеге қатты таңқалдым. Тоқсан биді Керейдің ғана емес, күллі қазақтың айтулы биі, шешені деп танимыз. Сонда деймін-ау, ұрпақтары ішінен 1998 жылға дейін бірде-бір адам іздестірмеген бе? Тарихшылар, жазушы-журналистер зерттеу жүргізбеген бе?

Шымкент облысынан Бекет Тұрғараев ағамыздың Солтүстік Қазақстан облыстық сотының төрағасы боп тағайындауын; Тоқсан би бабамыздың мазарын тұрғызуын, Петропавл қаласынан көше бергізуін; тіпті Шал ақын мен Қожаберген жырау аталарына да ескерткіш орнатуын; Ғабит Мүсірепов атындағы аудан әкімі Марат Тасмағанбетовтың бас болып, «Тоқсан би» атты кітап (2013) шығаруын, т.б. сарыла күтіп отыра берген бе, дүйім жұрт.

Марқұм Қазыбек Дүйсенбі ағамыздың дабыл қағуына Жамбыл ауданы, Троицк ауылында тұратын ақсақал Зәркөш Тақыровтың «Солтүстік Қазақстан» газетіне шыққан «Жабай би және оның ұрпақтары туралы» атты мақаласында (20 мамыр, 1998 жыл) «Мазары Атбасарға жақындағанда оң қолда, тасжолдан 100-150 метрдей жерде тұрған үлкен оба», - деген болжамы түрткі болады.

«3.Тақыров ақсақал «Мазары Атбасарға жақындағанда оң қолда, тасжолдан 100-150 метрдей жерде тұрған үлкен оба», - деп жазады. Бір даудан келе жатып қайтыс болыпты-мыс.

Бұл пікірмен келісуге болмайды. Сапарда (жолда) өліпті деген сөздер шындыққа жанаспайды. Және ондай сөзді бұрын естіген де емеспіз», - деп үзілді-кесілді қарсы шығады автор. Тіпті ақсақалды есімімен атамайды.

Жатқан жері жайлы болсын, Қазыбек ағамыз Керей жұрты үшін ғана емес, барша қазақ баласы үшін игілікті іс атқарды. Тоқсан би бабамыздың бейітін тауып берді. Бірақ, өз идеясының жемісін көзімен көре алмады. Мәңгілік мекеніне аттанды. Ол кісінің бастамасын С.Жұмабаев, Қ. Мұқанов тәрізді қаламгерлер жалғастырды. Қазіргі Ғабит Мүсірепов (сол кезде Целинный) атындағы аудан әкімі Серік Ермашұлы Сүлейменовтың Тоқсан бидің бейітін табу, мазарын көтеру сияқты іс-шараларға сүбелі үлес қосқандығын Социал мен Қайролла ағаларымыз өз мақалаларында атап өтіпті.

Қазыбек Дүйсенбі ағамыз аталмыш мақаласында бала күнінде Қазыбек атасының (1875-1948) жанында жүріп, Тоқсан би бейітіне талай мәрте соққандығын, 1964 жылы жазушы Сәбит Мұқанов пен ақын Еркеш Ибрагим Меңзегей ауылына келгенде би атаның басына барып, Құран бағыштағанын тәптіштеп баяндайды. Осы арада бір түсініксіз нәрсе: Қазыбек ағамыз ғана емес, өзінің айтуынша ауылдастары да білсе, онда неге Тоқсан

*Тоқсан би атындағы орта мектеп оқушылары
Тоқсан би атаның мазарында*

бидің бейіті 1998 жылы белгілі болған. Жарайды, Компартия-дан қорықты делік. Шындығында 1990 жылдан бастап құпия атаулы «ақ түйенің қарнындай» ақтарылып, жазықсыз атылып кеткен ардақтыларымыз халқымен қауышып жатты емес пе?

Қысқасы, Тоқсан бидің өмірі мен билік шешімдері, шешендік сөздері тыңғылықты түрде зерттеуге сұранып тұрған тың тақырып.

2. ОРЫНЫҢ ОЙСЫРАП ҚАЛҒАН ОМБЫМ-АЙ

(Омбы облысына сапардан туған ойлар)

Омбы – қазақтың зиялы ордасы.

Омбыда қазақтың атақты адамдарының көпшілігі болған. Ағыбай батырды Омбы генерал-губернаторы Гасфорт шақырып, императордың «Ағыбай Қоңырбайұлы не қалайды екен?» деген сәлемін жеткізеді. Суретші шақырып, қылышымен тұрған бейнесін салғызады. Кейін Санкт-Петербурдағы Эрмитажға жібереді. 1950-жылы Дінмұхаммед Қонаев досы, шопан Жазылбек Қуанышбаевты Ленинградқа саяхаттауға аттандырады. Дала академигі Эрмитаждан жауынгер қазақтың портретін көріп, музей қызметкерінен суретке түсіріп беруін сұрайды. Сөйтсе, Ағыбай батыр болып шығады. Алматыға келгенде досы Димашқа кіріп, «Сүйінші! Ағыбай атамыздың суретін таптым» дейді шаттанып. Қонаев бірден «Барлық гаазеттерге Ағыбай батырдың суретін шығарыңдар!» деп бұйрық береді де, досына «ГАЗ-53» жүк машинасын тарту етеді. Ата-баба салтында сүйінші сұрағанды құр қол қайтармайды ғой. Ең бастысы, осы оқиғадан кейін Алла перзентке зар боп жүрген атақты шопанға егіз ұл сыйлайды!

Қазақтың арда ұлы Жұмабек Тәшенов репрессия кезінде Омбыда қызмет еткен. Дүйсебай Мүсілімов деген кісінің ауласында Жұмабек Тәшенов Раббани Мұхамедияровпен бірге тұрып жатыр екен. Оларға Қарағандыдан қашып келген жас судья Мұқан Рахымберліұлы (комсомолдан шығарып, ертеңіне НКВД «халық жауы» санатына қосайын деп тұрған жерінен

әжесі қашыртып жібереді – А.С.) қосылады. Кейін Тәшенов Мұқанды Мәскеу арқылы ақтап, Солтүстік Қазақстан облыстық сотының төрағасы, Раббаниді Қазақ КСР Бас прокуроры етіп тағайындаттырады.

Атап айтар болсақ: Шыңғыс Уәлиханұлы, Балқожа Құдайбергенұлы, Шоқан Уәлихановтар Омбы әскери кадет корпусында; Жаяу Мұса, Ақан сері, Сәкен Сейфуллин, Әлихан Бөкейханов, Мағжан Жұмабаев, Қошке Кемеңгерұлы, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхаметов, Смағұл Сәдуақасов, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, т.б. осы қаладағы оқу орындарында оқыған, не жұмыс істеген, кейбірі уақытша тұруға келген. Бәлкім, олардың танымал болып шыққандығына Омбының шапағаты тиген шығар. Тіпті Абайдың әкесі Құнанбай да Омбының тар түрмесінде біршама уақыт отырып шыққан көрінеді.

Аллаға шүкір, Омбыда бірнеше рет болдық. Қазағымыздың осы бір аяулы қаласын бір кісідей білеміз. Шоқан Уәлиханов оқыған Кадет корпусында болып, таныстық. Қазақстан Республикасының Сібір облыстарындағы бас консулы Эльдар Асқарұлы Қонаев, Омбы облысының экс-губернаторы Леонид Константинович Полежаев, Омбыдағы қазақ диаспорасының жетекшісі Алтынай Жүнісова, Қайыргелді Козкин, марқұм

Әнуарбек Жүнісов, т.б. азаматтармен бірнеше мәрте жолығып, мазмұнды әңгімелерін тыңдап, ұмытылмас әсерге бөленгенбіз.

Тоқсан би туралы алдын-ала зерттеу жүргізгенде ұққанымыз: Омбы өңірінде бізді қуантатын дерек табудың қиындығы. Сондықтан «аттың басын» Омбы облысының тарихи мұрағатына (мұнда екі мұрағат бар – А.С.) қарай бұруға әрекет жасауды ойластырдық.

Біз Ораза айы кезінде Омбыға іс-сапарға келгенімізді пайдаланбақшы болып мешіттің бас имамына Ауызашардан соң Тоқсан би туралы дерек білетін туыстары болса (бұл қалада Керей тайпасының өкілдері көп тұрады, бірақ Алдай Керей аз – А.С.) сұрастыруын өтіндік. Сондай-ақ Әнуарбек Ералы, Бота Сәрсенбаев, Кагира аға, Қаббас аға, Қайыржан, Салмақбай есімді азаматтарға да хабарластық.

Мұрағат демекші, осыдан он жылдан астам уақыт бұрын Омбыға арнайы барып, атам Жәуке батыр Назарғұлұлы, т.б. кісілер туралы материал алуды ниет еткен болатынмын. Сол кезде біз үшін бұл мұрағаттың есігі кемінде 50 жылға жабылғандығын сезінген ем. Әсіресе Ресейге қарсы шыққан тұлғалар туралы дәметудің өзі «қара тізімге» іліккенмен бірдей. Өйткені, орекендер қазақтың батырлары, билері, патриоттары жөнінде дерек бермеуге шешім шығарғалы қашан?! Соны біле тұра үкілі үміт жетегіне еріп, Ертіс жағасындағы қазақтың қасиетті қаласына тоқтадым. Екі рет бардым. Алғашқысында мұрағат басшысы мүлдем қабылдамайтындығын ескертті. Амал не, «қазақстандық жолмен» іске кірістім. Жоғарыдан телефон шалдырттым. «Сіздің бұл тәсіліңіз іске аспайды, - деді басшы әйел, - бұл Қазақстан емес. Оның үстіне сіз біздің ғимаратқа кіру үшін он күндік арнайы тексеруден өтесіз. Оны тиісті орыган орындайды».

«Мынау бір өзі Қытайдың қамалынан да қиын щаруа екен ғой» деп ойға шома бастап ем: «Жарайды, он күндік тексеріске жіберейін. Құжаттарды толтырыңыз. Сосын қайта беріңіз. Хабарын айтармыз» деп үміт шырағын жаққандай әсер берді.

Айтқандай, он күннен соң «Келе беріңіз» деген хабар алдым. Қуанғанымды көрсеңіз. Омбымен екі араны таныс жол қылып алғанмын. Пойызбен де, ұшақпен де, таксимен де, жеке көлікпен де барып-келуге үйренгенмін.

- Ертең келіңіз. Бірінші қабаттағы залға барасыз, - деп кімге жолығатынымды да ескертуді ұмытпады. Расында қызметкері күтіп отыр екен. Менің тапсырысымды көрсетті. Сосын компьютерге отырыңыз деді. Іске қосып берді. «Тоқсан би Жабайұлы» деп жаздым.

Шынымды айтар болсам, екі күн ішінде өзімді әрең ұстадым. Қызметкері өзін дөрекі мінезімен көрсетті. Құдды мен түрмеде отырғандай діңкілдеп жауап береді. Сұраған тақырыбымды, қажетті кісіні тауып бермеді. Көрсеткендері – ақпарат түріндегі шимай-шатпай. Әдейі мазақ қылғаны көзге ұрынып тұр. «Тағы да он күннен кейін келіңіз» деп кекесінмен қарайды.

Социал аға бір мақаласында «Омбы мұрағатындағы «3-ші қор, 12-ші тізім, №17681 іс» дегенде Тоқсан би туралы мәлімет бар» деп жазған екен. Анығын айтсам, ол кісі не бар екендігін өзі де ашып айтпаған. Мұрағат қызметкері «Бізде ондай материал жоқ» деп бет бақтырмады.

1990-жылдың басында Қарағандыда ҰҚК-ға екінші дүниежүзілік соғысқа қатысушы, концлагерде отырып Мұстафа Шоқаймен кездескен офицер Ахметқали Төлегеновке қатысты құжаттармен танысу мақсатында барғанымда да «Бізде ештеңе жоқ» деп ауыздарын құр шөппен сүрткен еді біздің қызметкерлер.

Алла амандығын берсе, келер жылы тағы да Омбыға барып, талпыныс жасап көруге болады. Ақылмен нәтижеге қол жеткізуді ойдастыру керек.

Жамбыл ауданынан көріністер

Қара ағаш, Қарағайлы, Суаткөл-ай...

Қайтар жолда «Құр қайтпайын» деп Солтүстік Қазақстан облысының Жамбыл ауданына соғып, Серік Қазіұлы, Сағындық Жаналин, Гүлшат Рамазанова, т.б. кісілермен тілдестім.

Серік ҚАЗИҰЛЫ, Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданы, Жамбыл ауылының тұрғыны:

«Біз Алдаймыз. Әкем Қазі Зікірияұлының бізге жеткізген шежіресімен айттам. Қара бидің бәйбішесінен жеті бала тараған: Дос, Жабай, Қабай, Аманбай, Қабанбай, Жөңкі, Бұланбай. Жеті баласынан тараған ұрпақпыз. Осы өңірде тұрамыз. Суаткөл, Аманкелді деген ауылдар жабылып қалды. Талпын, Үлгі ауылдарында да алдайлар тұрады.

Кеңес үкіметі кезінде Тоқсан би ата туралы әңгіме көп айтылмайтын. Айтқанын естісе, жауапқа тартатын. Әкем би атамыздың қай жылы туылып, қай жылы қайтқанын да, қайда туылғанын да айтқан жоқ».

Осы ауданда Тоқсан бидің бесінші ұрпағы Сағындық Жаналинмен де кездестік (Түмен қаласында шаңырағына шақырып, ас беріп, сұхбаттасқан Айсұлу апайдың туысы болып шықты). Өкінішке орай, науқас боп қалғандығына байланысты Сағындық ағамыз да көп жәйтті ұмытқан екен. Есінде қалғаны

– Социал Жұмабаевтың ертеректе ел аузынан жазып алған әңгімелері.

Ескерту. Тоқсан би Жабайұлының шығармалары негізінен мынадай кітаптарда жарық көрген: «Шешендік сөздер» (Алматы, 1967 жыл), «Билер сөзі» (Алматы, 1992 жыл), «Қазақтың би-шешені» (Алматы, 1993 жыл), «Қазақтың 100 би-шешені» (Құрастырған Н.Төреқұлов. - Алматы, 1995 жыл).

**«Көшебеде көл көп,
Жантекейде жер көп,
Тарышыда ел көп».**

Тайбұға әулеттерінің
билік құрған заманында
Абақ пен Ашамайлының
бірлігі мен татулығын
меңзейтін нақыл сөз

(Сібір қазақтарының тарихын зерттеуші,
өлкетанушы Шалқарбек Кәрібаевтың
мақаласынан алынды.
Kerey.kz.).

3. АТА-ЖҰРТЫМ, АЙНАЛДЫМ СЕНЕН, ТҮМЕНІМ-АЙ (Түмен облысына сапар)

Сібірдің ну орманындағы екі жолақ тасжолмен зырғып келе жатқан машинаның ішінде сыртқа көз тастай отырып, терең ойға шомасыз. Осыншама байтақ өлкені ата-бабамыздың жаудан бірнеше ғасыр қалай қорғап тұрғандығына қайран қалмасқа шара жоқ.

Түмен қаласын қалың орман қоршап тұрғандығы өз алдына, көптеген көп қабатты үйлер шырша, қайың, түрлі ағаштардың тұтқынына айналғандай. Қала Қарағандыға ұқсайды. Көрікті екен. Айырмашылығы – бірінің жасыл желекке бөленіп, екіншісінің таза ауа жетпей, түтін мен уытты иістерге қақалып жатқандығында.

Түмен мен оның жанында тұратын ағайындарымыз: Асқар Жанғалиұлы (Заводоуков), Кенесары Қойшы, Үмітбай Жидебаев, Нұрғожа мен Ақбөпе, Сағадат Жанбеков, Батыр, т.б. кездесіп, аталары Тоқсан би туралы сұхбаттастық.

Үмітбай ЖИДЕБАЕВ,

Түмен қаласының тұрғыны:

«Ашамайлы Керейдің үш баласы болған. Үлкен баласынан Танаш би туады. Шежіреде бар. Танаш бидің Меңдіқыз деген жалғыз қызы болады. Ол он беске толғанда Уақтың Қылды батыр деген жігітіне тұрмысқа шығады. Құдай басқа перзент бермеген соң Танаш құдаға барып, жиенімді сұрап алайын дейді. «Бастарың жас қой, әлі сәби сүйесіңдер, маған беріңдер, атын Сибан қояйын. «Ноқта ағасы» болсын» дейді. Күйеу баласы мен қызы қарсылық білдірмейді. Сөйтіп, жиен немересін үйіне алып келеді.

Екі жылдан кейін Танаш би ұлды болады, есімі Балға, тағы екі жылдан кейінгі ұлының атын Балта деп қояды. Ол кезде Қорған облысы жеріндегі Бағлан би қалашығы (орысша Звериноголовка) орналасқан Тобыл өзені жағасы жайлауы екен (1920-жылдың соңына дейін бұл маңайда Бағлан жәрмеңкесі болған).

Көшіп келе жатқанда туылған ұлын Көшебе деп атайды. Би қартайған шағында «Біз бидай, не тары жеп көрмедік. 120 шақырым жердегі Қорған қаласы маңында орыстар тары егеді екен. Бір қызын алып келіңдер, бізге үйретсін» дейді. Айтқандай бір жетім қызды алып келеді. Бір жылдан кейін шал әлгі қызға жер-ошақ басында аяқ салады. Бір жылдан кейін орыс қыз бір ұл туады. Шешесі тары сеуіп жүр ғой, Тарышы қояйық

дейді. Шал қартайғанда төрт ұлына айтады: «Күңнен туған бала менікі, оны бөлектемендер» - дейді. Балта қарсы шығады. «Ол күңнен туды, оған енші бермейміз» - дейді. Көшебе Балта ағасына «Сенікі дұрыс емес, ол да әкеміздің баласы. Еншісін бөліп берейік» - дейді. Екеуінің арасында ерегіс туалы.

Көп ұзамай Танаш би қайтыс болады. Балалары жылдық асын дүркіретіп өткізеді. Балуандар сынға түседі. Бәйге жариялайды. Көшебенің үш ұлының үлкені Әлмамбет шабандоз екен. Соған Балта «Ертең сен бәйгеде шауып келе жатып «Балта, Балта» деп айқайла» - дейді. Бала бұл әңгімені әкесіне айтады. Көшебе «Әкеңнің атын айтасың» - дейді.

Әлмамбеттің сәйгүлігі бәйгеде алдына жан салмайды. Қаны қарайған Балта інісі Көшебені өлтірмек болады. «Тереңдігі екі метр, ұзындығы бес метр ор қазайық. Үстін ақ матамен жауып қояйық. Атыңмен секіресің, өтсең, Тарышыны іні қыламыз» - дейді Балта Көшебеге. Нәтижесінде Көшебе арғы бетке жете алмай, орға түсіп өледі.

*- Көшебелі көп Керей,
Көше алмайды Сибансыз.*

Тарышы үшін жан берем деп,

Көшебе кетті имансыз, - деп жұрттың көзінше Қыпшақтың бір ақыны өлеңдетеді.

Інісін өлтірген соң Балта оның отбасын да қырып тастамақ болады. Көшебенің әйелі бір түнде үш ұлын ертіп, Қостанай облысына қарасты Меңдіқара ауданындағы нағашыларына қашып кетеді. Көшебенің үш ұлынан тараған ұрпақтары Түмен облысының Ялутор, Южный, т.б. елдімекендерінде тұрып жатыр.

Айтпақшы, жазушы Балтабай Адамбаев 1965 жылы Түмен қаласында болып, Тоқсан бидің ұрпақтарымен кездесті. Ол да сіз сияқты «Шешендік сөздер» деген кітапқа дерек іздеп жүрмін деген еді».

Айсұлу ОТАНҚЫЗЫ,
Түмен қаласының тұрғыны:

«Менің әкемнің жаз жайлауы – Суаткөл, қыстауы – Қарағаш болған. Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданына қарайды. Екі анасы болған. «Қайсысынан туғанын білмеймін. Жиырма бала болдық. Бірақ, бәрі шешектен қайтыс болды. Бір көкем, әкем және мен қалдым» - дейтін.

Кеңес өкіметі орнаған кезде сауатсыз, бірақ билік тізгінін қолына алған келімсектер жергілікті тұрғындарды қинап, озбырлықтың сан түрін көрсетті. Міне, сол сәтте әкем шыдамай Түмен облысының Ялutor ауданына қашып кетеді.

Тоқсан би бабамның алтыншы ұрпағы болам. Менің әкемнің азан шақырып қойған аты Жанайдар. Құжатта Отан деп жазылған».

P.S. 2013 жылы Петропавлда жарық көрген «Тоқсан би» атты кітапта (редакторы М.Тасмағанбетов, құрастырушысы С.Жұмабаев) Тоқсан бидің шежіресі былай жазылады:

Тоқсан – Доғалақ пен Мүсәпір;

Доғалақтан ұрпақ жоқ.

Мүсәпір – Шөкібай;

Шөкібай – Байнақ;

Байнақ – Жаналы мен Сердалы;

Жаналы – Жанайдар;

Жанайдардан – Қоқыш.

Біз кездескен Айсұлу апай - Жанайдардың қызы.

Түменде Айсұлу Отанқызының үйі.

Түмен облысындағы ауыл қазақтарының
Наурыз тойынан көрініс

Түмен қаласындағы қазақтардың ұлттық-мәдени
автономиясының мерекесі

Ескерту. Жоғарыда Тоқсан би айтты деген кейбір шешендік сөздердің қарама-қайшылыққа толы екендігін тілге тиек еткенбіз.

Мәселен, бір нұсқада Сексен Тоқсан бидің інісі; екіншісінде ағасы; енді бірінде ағасы Мағжанның баласы болып суреттеледі.

«Тоқсан мен Сексен Қазыбек биге барып жүгінді», «Киікбай биге барып жүгінді», т.б. нұсқалары бар. Ақын Ақылбек Шаяхметов: «Бұл әңгімедегі Сексен мен Тоқсан шынында да өмірде болған адамдар. Сексеннің жасы үлкен екен. Ағайынды екеуі Қаз дауысты Қазыбектен бата сұрай барады. Би оларға бес сауал қойыпты» - деп жазады. Бұл қате ұғым. Өйткені, Қаз дауысты Қазыбек бабамыздың туған жылы - 1665, қайтқан жылы - 1755. Қызылжарлық зерттеушілердің Тоқсан бидің өмірбаянын ешқандай мұрағаттық құжат жоқ бола тұра осылай (1737-1839) көрсеткеніне сенген күннің өзінде, жас жігіттің атақты биге баруы мүмкін емес.

Сондықтан Тоқсан би өзінің батасында:

Қарала Қазыбектей бақытты бол!

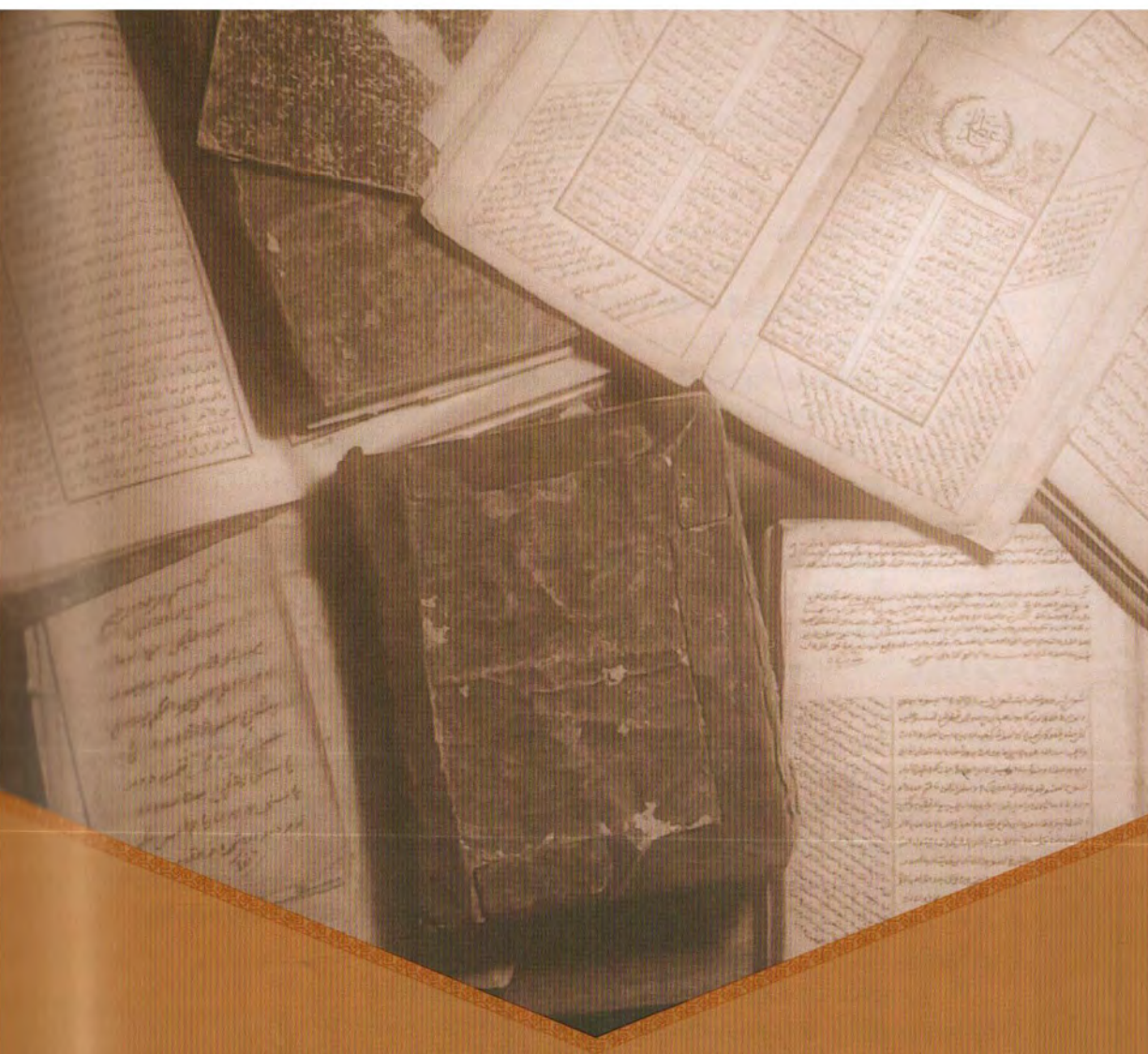
Немесе:

Шақшақта Қазыбектей аталы бол! – деп келтіргеніндей ағайынды екі жігіттің жүгінгені басқа Қазыбек би.

Ұлы Доғалақ туралы аңыз да бір-біріне кереғар. Бірінде әкесі Кіші жүздің дауына өз орнына жібереді, сол сапарында Доғалақ ақылды шешен, салмақты би ретінде танылады. Екінші нұсқада әкесіне тартпаған бала болып шыға келеді. Біздіңше, Тоқсан бидей ақылды бабамызда жүгенсіз ұлдың болуы мүмкін емес.

Жасыратыны жоқ, ел ішіндегі кейбір ағайындар өздерін көрсету мақсатымен ешқандай дәлелсіз сұхбат береді. Сондай шалағай деректер тексерілместен баспасөз бетіне жарияланып жатады. Осыдан кейін ақиқаты қайсы, аңызы қайсы екендігін айқындау міндеті салмақты жүк болып біздің мойнымызға жүктеледі.

Тоқсан би жөніндегі жалған ақпараттар жойылады деген үміттеміз.

Екінші бөлім

МҰРАҒАТ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫ
араб, латын
және қазақ тілдерінде

1. ІЗДЕГЕНІМ – МҰРАҒАТ ЕДІ

Жасыратыны жоқ, Омбы облысының тарихи мұрағатындағы қажетті деректерге қол жеткізе алмаған соң «Бұрынғы бірді-екілі кітапта мұрағаттық материал жоқ. Ауыл ақсақалдарының аузынан жазылған сөздер ғана. Тарихи деректің болмауы мүмкін емес қой» деп көп толғандым.

Жыл басынан бері екі рет Алматыдағы ҚР ҰҒ академиясына соқтым. Ғимарат күрделі жөнделу үстінде екен. Құрылысшылар иықтарын қиқаңдатқаннан басқа ештеңе айта алмады. Байланыс телефондары үн қатпайды. Амал жоқ, үшінші рет әсем Алатау баурайындағы сұлу қалаға атбасын тіредім. Киелі ғылым ордасы ғимараты асты-үстіне шығып жатыр. Жөндеудің бітетін күні алыс сияқты.

Досым, «Үш қиян» баспасының қожайыны, меценат, белгілі баспагер Махмұт Қосмамбетовке мұңымды шақтым. Махаң асықпастан телефон нөмірін терді. «Алло, - деді амандасқан соң, - сіздерде Тоқсан би Жабайұлына байланысты дүниелер бар ма?».

- Баяғыдан бері сұрамадыңыз ба? Келген сайын жолығысып жүрміз, - деп қулана күлді телефонын қойып жатып.

- Маха, сіздің Алматыдағы анықтама орталығының бастығы екеніңізді қайдан білейін? - деп әзілмен қағыттым.

- Таңертең мына кісіге жолығыңыз, - деп аты-жөні мен нөмірі жазылған қағазды қолыма ұстатты.

М.Әуезов атындағы Әдебиет және Өнер институтының бөлім меңгерушісі Жұмашай Рахыш өздерінің мұрағатында Тоқсан би Жабайұлы жөнінде қандай дүниелер сақталып келе жатқандығын әңгімелегенде, «Аллаға шүкір!» дедім іштей. Келісім бойынша бірнеше шешендік сөздерді араб тілінен ана тілімізге тәржімелеп берді. Кейбір қолжазбаларды да кітапқа пайдалануды жөн көрдім.

Шынымды айтар болсам, Петропавл тұрғындары, бұл күнде марқұмдар - Социал Жұмабаев пен Қайролла Мұқановтар шығарған «Тоқсан би» атты шағын кітапта басылған ше-

шендік сөздер мен ҚР Ұлттық ғылым академиясының мұрағатында сақталған мұраның айырмашылығы айтарлықтай.

2001 жылы Петропавл қаласында жетекшісі Ғалым Қадірәлі, қызметкерлері Социал Жұмабаев пен Қайролла Мұқанов ағаларымыз «Асыл мұра» атты мәдени-әдеби орталығын ашып, көптеген игілікті іс-шараларды атқарды. Рухани жаңғыртуға өзіндік үлестерін қосты. Олар қолынан келгенше еңбек етті. Ғалым болмаса да, тарихшы болмаса да, халықтың көзін замана шындығына жеткізуге тырысты. Мәселен, Социал Жұмабаев ағамыз Жамбыл ауданындағы тарихшы мұғалім Гүлшат Мүсілімқызы Рамазанованың көмегімен қариялардың Тоқсан би туралы әңгімелерін жинады. Көзі тірісінде баспадан шығартты. Біз осы ағамыздың тарихшы не жазушы болмай-ақ, маңызды істі жалғастырғанына алғыс айтамыз. Өйткені, Тоқсан би Жабайұлының өзі - жұмбақ жан. Оны түбегейлі зерттемейінше, шындыққа жете алмаймыз.

Бұл орайда «ҚР ҰҒА, Жазушылар одағы, Мәдениет министрлігі бірлесіп, Омбы облыстық тарихи мұрағатындағы құжат-дүниелерді алдыртып, Қазақстандағы қорларда сақталған; араб, латын, қазақ тілдеріндегі қолжазбаларды толығымен бірізге түсіріп, ғылыми талдау жасап, арнайы кітап шығарса» деген ұсынысымыз бар екенін жасырмаймыз.

43

2. ТОҚСАН БИДІҢ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРІ

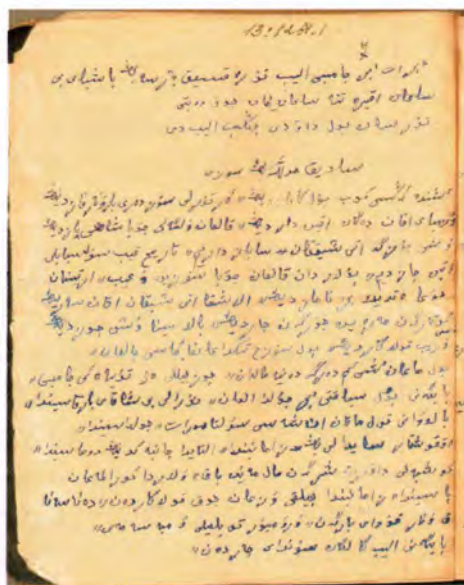
Ақиқатын айтар болсақ, жоғарыда ескерткеніміздей, Тоқсан би Жабайұлының дау-дамайдағы төрелігі, шешендік сөздері әртүрлі нұсқада беріліп жүр. Бұл нені көрсетеді? Тақырыптың зерттелмегендігінің жарқын дәлелі. Тіпті өзіміз куә болған ҚР ҰҒА М.Әуезов атындағы Әдебиет және Өнер институтының мұрағаты мен «Білім ордасына» қарасты Орталық ғылыми кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар қорындағы араб және латын тілдеріндегі Тоқсан биге қатысты дүниелер толығымен ана тілімізге аударылмаған. 1961 жылға дейін Ғылым академиясының мұрағатында жатқан әдеби мұраларды сол кездегі басшылар Орталық ғылыми кітапханаға өткізіп жіберген.

Егерде бір мұрағатта сақталса, ендігі «ер-тұрманы» түгенделіп, жүзеге асқан болар ма еді.

Түмендегі ұрпағынан бір нұсқа, Солтүстік Қазақстан облысындағы Жамбыл ауданындағы туыстарынан екінші нұсқа, Қорған облысынан үшінші нұсқа, т.б. жинала берген. Әркім әртүрлі болжам жасаған.

Зерттеу кезінде бір байқағанымыз; 1965 жылы ғалымдар Есмағамбет Ысмаилов пен Балтабай Адамбаев Солтүстік Қазақстан, Қостанай облыстары мен Ресейдің Түмен облысына шығармашылық экспедицияға шыққан. Бұл жөнінде алғаш рет Түмен қаласына барғанымызда Үмітбай Жидебаев ағамыздан естідік. «Балтабай Адамбаев келіп, Тоқсан бидің шешендік сөздерін білетін кісілерден жазып алғаны есімде. Менімен де жолықты. Кейін 1967 жылы Алматыдан «Шешендік сөздер» атты кітап басылып, оның ішіне басқа билермен бірге Тоқсан бидің айтқан сөздері де енгізілді» - деген еді түмендік ағамыз.

ҚР ҰҒА Әдебиет және Өнер институтының мұрағатында сақталған қолжазбалар қазақ ғалымдарының тек республика аумағында ғана емес, Ресей жеріндегі қандастарымыздан да Тоқсан би туралы дерек жинағанын дәлелдеп берді. Бұл сөзімізге төмендегі жазбалар куә.

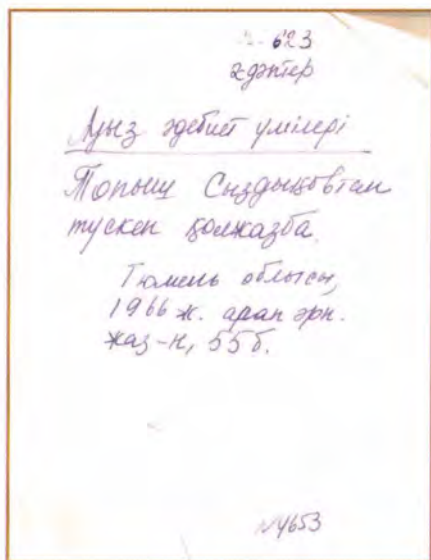
«619-шы бума. 4-дәптер.

Тоқсанбай бидің сөзі. Арабша қолжазба. 38 бет.

1965 жылғы Қостанай, Солт. Қазақстан экспедициясы.

Жинағандар: Е.Ысмаилов, Б.Адамбаев».

«Тоқсанбай би» деп ғалымдарымыздың жазбағаны белгілі. Сірә, институт қызметкері қателескен болуы мүмкін. Әйтсе де қос ғалымның экспедиция ұйымдастырғаны шындық боп шықты. Олардың ерен еңбегінің нәтижесі – 1967 жылы Алматыда басылған «Шешендік сөздер» атты құнды кітабынан айқын көрінеді.

45

«623-ші бума. 2-дәптер.

Ауыз әдебиеті үлгілері

Топыш Сыздықовтан түскен қолжазба

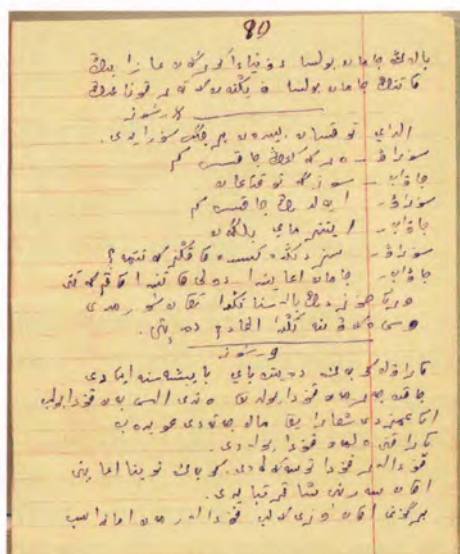
Тюмень облысы, 1966 ж. арап әрпімен жаз-н, 55 бет».

Зерттеушілер екі жыл бойы Қостанай, Солтүстік Қазақстан облыстары мен Ресейдің Түмен облысында билер мен шешендердің айтқан сөздерін жинаумен айналысып, арада бір жыл өткенде кітап етіп шығарған. Ол кезде қазіргідей аз уақытта кітап шығару деген мүлдем жоқ. Алдымен баспаның жоспарына енгізіледі. Сосын оны тиісті комитетте бекіту керек. Талқылау, сын пікір жазу, т.б. сынақтары бар.

Ауыз аркылы үлгілері
Мукаташов Кәмілмүдәттин
калжаңдары.
1988 жылы 10.10.1988 жылы
жандырылса. Жылдары:
Е. Мукаташов.
В. Мукаташов

«Ауыз әдебиеті үлгілері
Мұқатанов Кәмәлиденнің қолжазбалары
1965 жылғы Солтүстік Қазақстан экспедициясы. Жинаған-
дар: Е.Ысмаилов, Б.Адамбаев».

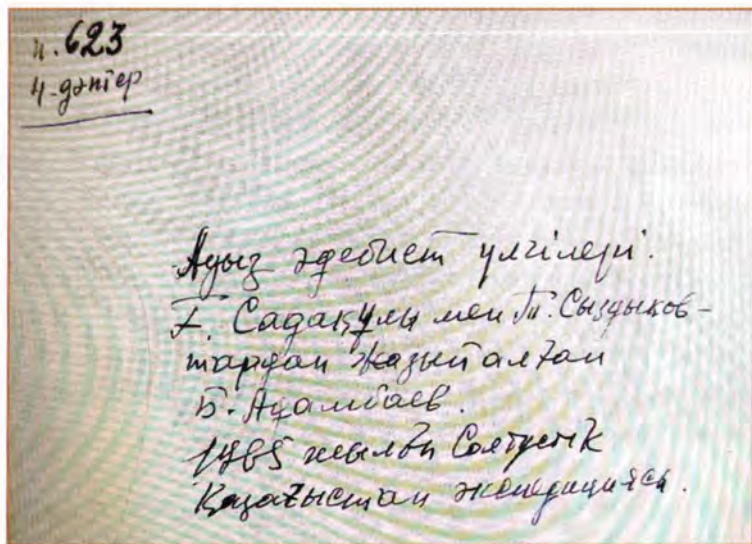
Ауыз әдебиеті үлгілері. Міне, біздің Тоқсан би атамыздың шығармалары да осы жанрға жатады. Өкінішке орай, мұрағаттағы мұраның ішінен Е.Ысмаилов пен Б.Адамбаевтан басқа ғалымдар жинаған дүниелерді сирек кездестірдік (Олардың аты-жөндерін мүмкіндігінше көрсеттік).

«Серәлі Өтегенұлының жинап жіберген материалы. 1966 жыл.
Тюмень облысы, Ялуторовский (Ялutorский - түзеткен А.С.) р-н,
с-з Беркут (Бүркіт), ферма Карабаиш (Қарағаш шығар - А.С.).

Әлбетте ғалымдардың Түмен облысы болсын, қазақ жерлері болсын, бір іс-сапарда бәрін шарлап шықпасы белгілі. Сондықтан пошта арқылы қажетті материалдарды алдырған. Мына дәптердің сыртында Тоқсан би айтқан шешендік сөздерді жинаған Серәлі Өтегенұлының мекен-жайы көрсетілген. Бұл өңірде біз де болдық. Дұрысы: Ялutor ауданы. Көшебенің ұрпақтары ертеден осы аймақта қалып қойған. Оның үстіне ашаршылық кезінде Қазақстаннан көшіп келгендері де аз емес.

Қысқасы, Тоқсан бидің ұрпақтарының көбі аталмыш ауданда өмір сүрген. Кейіннен олар Түмен қаласы маңына, кейбірі Солтүстік Қазақстан облысына қоныс аударған. Бүгінгі таңда осы облыстағы қандастарымыздың саны 50-60 мыңның айналасында.

«623-бума, 4-дәптер.

Ауыз әдебиеті үлгілері

Ғ.Садақұлы мен Т.Сыздықовтардан жазып алынған.

Б.Адамбаев.

1965 жылғы Солтүстік Қазақстан экспедициясы».

3. АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІ

Төрткүл әлемді қанша шарласаңыз да, ақын, шешен, би аталарының өсиет-сөздерін, парасатты ойларын ғасырдан ғасырларға ауызша жеткізген қазақтай ұлтты таба қоюыңыз қиын. Тек қана өлеңдерді не шешендік сөздерді ғана емес, сұңғыла қазақтар қырық күн жырлайтын (Мұрын жырау), күні-түні толғайтын «Алпамыс», Қобыланды», «Ер Тарғын», «Жүсіп-Зылиха», «Мұңлық-Зарлық», т.б. жыр-дастандарды кездестіре қоюыңыз некен-саяқ.

Ауыз әдебиеті үлгілері қазақ халқында ерекше қарқынмен дамығандығы соншалықты, қазіргі таңда жүздеген кітап шығаруға болар еді. Бәлкім, ғаламтордан көз алмайтын жастарды алғаш мектеп партасына отырған кезден бастап ауыз әдебиеті үлгілерімен рухани сусындатқан жөн болар ма еді?

Мәселен, өзіміз зерттеп жүрген Тоқсан би Жабайұлы XVIII ғасырда дүниеге келген деп жүрміз. Міне, содан бері үш ғасырға таяу уақыт өтсе де би атамyzдың шешендік сөздері мен өлеңдерін әлі күнге дейін ел аузынан жинап келеміз.

Бір өкініштісі: тарихшыларымыз бен арабша білетін филологтарымыз Тоқсан биді зерттеуге асығар емес. Өлде, жастар тек қаржысы мол іске ұмтылатын заман ба бұл?

Біз жазушы-зерттеуші ретінде өз сөзімізді айтамыз, бірақ, әмбебап маман емеспіз ғой. Сондықтан ауыз әдебиеті үлгілерін жинақтайтын, түбегейлі зерттеп, бір жолға қоятын уақыт жетті деп ойлаймыз. Ғаламтордан көзін алмай, мағынасыз әңгімелерді оқитын ұрпақ ертеңгі күні ұлттың көсегесін көгертпесі белгілі.

Қазақстан үкіметі, Қазақстан Республикасының Білім және Мәдениет министрліктері, Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжіліс және Сенаты депутаттары, ҚР ҰҒА, т.б. тиісті органдар қазақ ауыз әдебиетін дамытуға сүбелі үлестерін қосуға міндетті. Халықтың рухани байлығын арттыру үшін, жасөспірімдер мен жастарды ұлттық рухта тәрбиелеу үшін.

ҚР ҰҒА қарасты Әдебиет және Өнер институтының мұрағатындағы төмендегі қолжазбаларға назар аударыңыздаршы.

21, ^{Биге} ТОҚСАН БИДІҢ ШОҚАЙ АЙТҚАНЫ. 3:1677,1

1. Таусылмайтын бұлаққа кездестім.
2. Дыбысы жоқ жорыққа кездестім.
3. Қатынасы жоқ ауылға кездестім.
4. Мұсылманнан болған жауызға кездестім.

Ш Е Ш У І

3:1677,1

1. Таусылмайтын бұлаққа, көздің жасы".
2. Дыбысы жоқ құлақтың естімегені".
3. Қатынасы жоқ дегені қыдырудан қалғаны".
4. Мұсылманнан болған жауызға келінінің оң көзімен "қарамағандығы".

Шоқай бидің шешуі.

49

Тоқсан бидің Шоқай биге айтқан жұмбағы

1. Таусылмайтын бұлаққа кездестім.
2. Дыбысы жоқ жырыққа кездестім.
3. Қатынасы жоқ ауылға кездестім.
4. Мұсылманнан болған жауызға кездестім.

Шоқай бидің жауабы:

1. Таусылмайтын бұлағың - көздің жасы.
2. Дыбысы жоғың - құлақтың естімегені.
3. Қатынасы жоқ дегенің - қыдырудан қалғаны.
4. Мұсылманнан болған жауың - келіннің оң көзбен қарамағаны.

Не деген тәрбиелік мәнді сөздер! Осыны оқыған ұл мен келін ойланбай ма? Ертеңгі күні өздері де қартайды, әкесінің басына түскен күн оларды айналып өтпейді.

23. ТОҚСАН БИДІҢ СӨЗІ. 5:1678,1 ✓

/Құлсары керей/

- 2 Тон жыртылып, жағада қалды,*
2 Пышақ сынып, сағада қалды,
2 Билік келінменен, балада қалды,
2 Шіркін жас келін қалды, ^{далада қалды.} ~~Бай бәйбіше кезіменен~~
2 Келін жаман қарайды көзіменен
2 Белгілеп таяқпенен ұрмасада,
2 Ұрғандайғып кетеді ау сөзіменен
2 Ілме сөзді, шақпа тілді болмаңыздар.

Тоқсан бидің сөзі

(Құрсары (түзеген – А.С.) керей)

Тон жыртылып, жағада қалды,
Пышақ сынып, сағада қалды.
Билік келін мен балада қалды.
Шіркін, жас келін қалды,
Бай, бәйбіше далада қалды.

Келін жаман қарайды көзімен,
Белгілеп таяқпенен ұрмаса да,
Ұрғандай ғып кетеді-ау сөзіменен,
Ілме сөзді, шақпа тілді болмаңыздар.

Бұл да Тоқсан би атамыздың кейінгі жұртқа айтқан өсиет-сөздері. Өмірдің өзінен алынған тұма-жыр.

3:1683,4

34. Тоқсан бидің сөзі.

- 2 Артынан аңдып ажал жүр.
- 2 Қойшылар қойын баққандай,
- 2 Дүние саған аз бір күн
- 2 Күлімдейді қарайды,
- 2 Аңдып жүріп артынан
- 2 Ақырында тонайды.

тізім бойынша 30, 31, 35 ж орнында.
және

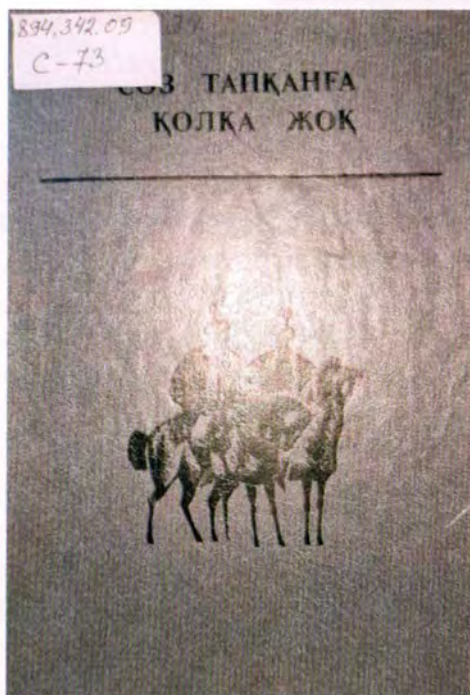
Тоқсан бидің сөзі

Артынан аңдып ажал жүр,
Қойшылар қойын баққандай,
Дүние саған аз-бір күн
Күлімдейді, қарайды,
Аңдып жүріп артынан
Ақырында тонайды.

Философия дегеніміз осы. Өмірдің қандай болатынын алты жол өлеңмен жеткізген асыл бабам-ай! Ұрпағыңыз сізді түсінсе екен.

Міне, сондықтан да ауыз әдебиеті үлгілерінің дәл қазіргі кезеңде халықтың ішкі жан-дүниесінің жүдемей, ұлттық рухани байлықтан нәр алуына, ой-санасының артуына тигізер пайдасы ұшан-теңіз.

Нақты мысал келтірелік. 1967 жылы жарық көрген «Шешендік сөздер» мен 1988 жылғы «Сөз тапқанға қолқа жоқ» кітаптары кез келген оқырманды бей-жай қалдырмасы анық. Көңіліне көрікті ой салады. Айқын бағыт-бағдар нұсқайды. Өмір туралы толғандырады.

4. ТОҚСАН БИДІҢ АРАБ ТІЛІНДЕГІ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРІ (қазақ тіліне тәржімалаған Алмас Оралбек)

ҚР ҰҒА Әдебиет және Өнер институтының мұрағат бөлімінің меңгерушісі Жұмашай Рахыш ханымнан Тоқсан биге қатысты араб тіліндегі қолжазбаның бірнешеуін ана тілімізге аудартып беруін өтінген едік. Төмендегі сол дүниелерді назарларыңызға ұсынып отырмыз.

Ескерту: көрсетілмеген тақырыпты автор өзі белгіледі. Аударманы сол күйінде бастық.

Сегізінші сөз

Алдай Тоқсан биден бір жігіт сұрайды.

Сұрақ: - *Еркектің жақсысы кім?*

Жауап: - Сөзге тоқтаған.

Сұрақ: - *Әйелдің жақсысы кім?*

Жауап: - Айттырмай білген.

Сұрақ: - *Сіздің де кісінде хақыңыз кетті ме?*

Жауап: - Жаман ағайында, долы қатында хақым кетті. Орта жүздің баласына тыңдатқан сөзімді осы екеуіне тыңдата алмадым, - депті Тоқсан би.

(619-бума, 2-дәптер, 89-бет).

Тоқсан бидің айтқаны

*Атаң болса анаңмен,
Сыртыңнан қамқор қорғаның.
Тірі тұрса ата-анаң,
Бақытты бала болғаның.*

Адал болса келінің,
Ардақты көрер ол жаның.
Әдепті қыз, ақылды ұл,
Өкпе, бауыр, жүрегін.

Атаң болса ақылды,
Арқада сүйеу тірегін.
Інің болса жанашыр,
Семсер ілер білегін.

Дұшпандарың көп болса,
Көзің менен құлағың.
Жақсы болса алғаның,
Жарық сәуле шырағың.
Дүниедегі ғұмырың,
Жақсы қоныс тұрағың.

Қайыны жақсы жігіттің –
Бірге туған туыстай.
Жақын құда-құрдастай,
Қадірлі бажа-сырластай.

Өз балаңнан кем болмас,
Жақсы болса күйеуің.
Шаршағанда шалдығып,
Нағашың болар сүйеуің.

Жақсы болса жиенің,
Жолыңдағы жүйеуің.
Арам болса егерде,
Жанына барма біреуің.

Жаман әке жыртық қос,
Тықтыны жоқ паналар.
Көмегі жоқ әкеден,
Көршің жақсы саналар.

Жаманды жақсы күтпесең,
Жаман ат саған жамалар.
Көкесі көктен түскендей,
Әкеңді күт, балалар.

Жаман туыс бар болса,
Арқалаған құммен тең.
Жақсылығың істеген
Інге құйған сүмен тең.
Көңілсіз берген тамағы,
Құм аралас күлмен тең.

Жаман шешең бар болса,
Бар дүниең жоқпен тең.
Шешеңді күт, балалар,
Сол анадан тудың сен.

Жаман болса алғаның,
Көрген күнің түнмен тең.
Көз алдыңда елестеп,
Көрініп жүрген жынмен тең.

Әкем бар деп мақтанба,
Тиянақты сөзі жоқ болса.
Балам бар деп мақтанба,
Жаман туған боқ болса.

Атым бар деп мақтанба,
Жарауы келмей тоқ болса.
Көп екем деп мақтанба,
Көп дегенмен шөп болса.
Жарлы екен деп күндеме,
Сөйлеуге аузы еп болса.

Тоқсан бидің бір мысалды сөзі

Түлкі ішік киген тоңбайды,
Дала қонған оңбайды.
Жеті қысыр саусаң да,
Жас биедей болмайды.
Басыңнан ұшқан сұңқарың,
Қайта айналып қонбайды.
Тоғыз тоқал алсаң да,
Бәйбішендей болмайды, - деп айтқан екен дейді.
(619-бума, 4-дәптер).

Ұлын сынағаны

Керей Тоқсан би өзі қартайған кезінде баласы Доғалақ бір кеңеске барайын деп жатқанда: - Балам, сенен сұрайтын үш нәрсем бар, - депті. Баласы «сұра» депті.

- Елдің құты бай ма, батыр ма?
 - Батыр бір оқтық, бай бір жұттық. Елін дауға бермеген би ғой.
 - Жердің құты көл ме, тоғай ма, шалғын жынысты жер ме?
 - Сусыз жердің оты арам. Шалқар көл ғой, - депті.
 - Еркектің биі кім, әйелдің биі кім?
 - Еркектің биі - сөзге тоқтаған. Әйелдің биі - үндемеген.
- Сонда Тоқсан: «Жарайды, балам, жолың болсын, бар», - деп батасын беріпті.

Би-әйелмен қақтығысуы

Тоқсан Қарауылға бір дауға барғанда, биі әйел екен. Әйел: «Елінің Керей болғаны несі, өзінің кедей болғаны несі, көзінің қысық болғаны несі, мұрнының пұшық болғаны несі?» - депті.

Тоқсан: «Керей болса руы шығар, кедей болса Алланың бұйрығы шығар», - деп жауап беріпті.

Тоқсан: «Бетіңнің қызылы қалай, астыңның жырығы қалай, Құдайдың қаламауы қалай, пұшпағыңның қанамауы қалай, өзіңнің төрде отыруың қалай, байыңның көрде отыруы қалай?» - деп сауал қойғанда би-әйел үндемеді.

Сол жолы Тоқсан би дауын бітіріп қайтыпты.

Қасқыр аулаудың тағы бір нұсқасы

Алдай Тоқсан би бозбала күнінде сонарға шығайын деп қамданып жатқанда, әкесі Қара би: «Барма», - депті. «Саған бір қасқыр кездесер, ұзап кетіп далаға қонарсың», - дейді.

Тоқсан болмай аңға шығып, бір қасқыр кездесіп, көп қуып ұзап кетіп далаға қоныпты. Күн боран, таң атқан соң боран ашылып, қарап тұрса түтін шығады. Бір үйге кірсе, үй иесі мен әйелі ұрсысып жатыр екен. Сөздерінің мазмұнын тыңдап отырып, бір кезегінде Тоқсан би:

«Түлкі ішік киген тоңбайды,

Далаға қонған оңбайды.

Тоқсан қулық саусаң да,

Тоғыз ата биедей болмайды.

Тоғыз тоқал алсаң да,

Бастапқы әйелдей болмайды», - депті.

Сонда үй иесі: «Қай балам едің?» деп жөн сұрап білген соң: «Иә, шырағым, бастапқы әйелім өліп, осы әйелді алып едім, қадірімді білмейді, күнде ырылдасып жатқанымыз», - депті.

(623-бума, 2-дәптер).

Тоқсан бидің көңіл айтуы

Найман Ерденнің әкесі Сәндібай (Сандыбай – А.С.) деген кісі қайтқанда:

- Атан өлсе, бота бар,

Жүгі жерде қалмайды.

Әке өлсе, бала бар,
Жұрты жерде қалмайды,
- деп әйеліне көңіл айтады.

Бәйбіше басын көтермейді.

- Он бес болыс Арғын-Найман,
Баласы Сәндібайлап жауға барған.
Артық туған арыстанды
Өзіне керек Құдай алған.
Кімдер алса кетеді,
Мынау тұрған жалғанды.
Қайырын берсін Құдайым,
Артыңдағы жалғыз балаң Ерден
Он екі жасар қалған-ды.
Бу көтерер жүйрікті,
Су көтерер сүйрікті.
Мал көтерер өлімді,
Дос көтерер көңілді.
Қайғырсаң да келмейді,
Бәйбіше, басыңды көтер,
Мықтап бушы беліңді, - депті.

Екінші айтқанда да тұрмайды.

«Уа, бәйбіше, Сәндібайдың қайғысына кеудеңе жарық
салғалы келдім, бай іздеп жатсаң, өзім неке қалап алғалы кел-
дім. Мынау сөзіме тұрмасаң, бұзау тісті қамшыны бойыңа
салғалы келдім» - деп Тоқсан би сес көрсетеді.

Бәйбіше сол уақытта орнынан тұрады.

Керей Тоқсан бидің толғауы

Атасы кімнің бар болса,
Асқар биік тауындай.
Анасы кімнің бар болса,
Ағар бұлақ сауындай.
Ағасы кімнің бар болса,
Әпереді дауыңды-ай.
Інісі кімнің бар болса,

Мұқатады жауыңды-ай.
Алыстан келсе жан достың,
Бәрінде сыйың, дәміңді.
Енгізетін үйің боп,
Тәрбиелі күйің боп.
Саналы туған ержігіт,
Сол кезде ол білмей қалады,
Ауру не сауыңды.

Керей Тоқсан би сөзі

Жақсы болса туғаның,
Күнде қызық базарың.
Жаман болса туғаның,
Күнде өлім ажалың.
Жақсы болса алғаның,
Өмір көркі - ажарың.
Жаман болса әйелің,
Күнде алысқан тажалың.
Сатар, сояр мал емес,
Құтылатын бар ма амалың.

Керей Тоқсан би мен Шорманның Мұсасы

Мұса кәріп келіп, амандасарда былай дейді: «Керей Тоқсан би деп атағы жер жарған дегенге көрейін деп келсем: өрмелеген өрмекшідей, томаша торғайдай, қулық биенің құлынындай басы қуықтай ғана адам екен ғой, мұның несін мақтап жүрген?», - дейді.

Сонда Тоқсан би айтады: «Мен де ел шығармын, ел ішінде Керей шығармын, Керейдің кербезі шығармын. Өрмелеген өрмекші болсам, өрмекші 11 табады. Біреуі бүйі болады, 10-ы өрмекші болады. Кісі шағатын бүйі шығармын. Томаша торғай

9 табады деген, біреуі бұлбұл болады деген. Соның бұлбұлы шығармын. Құлық биенің құлынындай болсам, тұлпар шығады деген, соның тұлпары шығармын. Басым қуықтай десең, бұрынғының мақалын ұмыттың ба? «Басы үлкен адам бұғым болады, басы үлкен жылқы соғым болады» деген сөз бар емес пе? Сен басыңның үлкендігін сатпа. Атаң Қаржас не себепті Қаржас атанды, соны айтып берші», - деген. Мұса ешнәрсе айта алмайды.

Сонда Тоқсан айтады: «Сен білмесең, мен айтайын, арғы атаң Қуандық, Сүйіндік төртеуі жол жүріп келе жатып, тобылғының түбінен бір бала тауып алыпты. Қуандық, Сүйіндік екеуінде бала жоқ екен. Біріне-бірі қимай келе жатып, Қуандық үлкені екен. «Екеуіміз асық қар жеп, қай ұтқанамыз алайық», - депті. Сонда сенің әкең Сүйіндік көп қар жеп, баланы әкеп үйіне асырапты. Атаңның атын сол себепті «Қаржас» қойған екен. Сол Қаржасұлы сен дегенде, Мұса ешнәрсе айта алмай қалыпты.

(623-бума, 3-дәптер).

Тоқсан би мен Қаһарман би

Қаржас Сүйіндік елінің Қаһарман биі сөзбенен Тоқсан биге жабысты. Тоқсан көпке дейін сөйлемеді. Бір уақытта Тоқсан айтты: «Қаһарманжан, сөзіңнің....бір бәйгелісі бар-ау. Орта жүздің басы қосылып, сөз байлауымыз елден бір кісі шықпас дегенде, Керейден мен шығармын, Сүйіндік Шоң шығар, Қанжығалыдан Баян шығар, Атығайдан Тоқтамыс шығар, Қараексектен Қазыбек шығар. Қуандықтан Алакөшек орнына шығар. Сен сонда «үйдеп, сүйдеп жатыр» деп, біздердің аттарымызды ұстап тұрған қосшыларымыздан сұрарсың» депті. Қаһарман би қайтып Тоқсан бидің маңайына жоламады дейді.

(879-бума, 151-дәптер, 17-бет).

Сексен мен Тоқсан

Өткен уақытта Керей Тоқсан би деген кісі өтіпті. Әкесі Жабай әрі батыр, әрі би болыпты. Бұрынғы батырларды мадақтаған бір өлеңдерде «Найзасының ұшына ет берген батыр», «Жабайды айт, Алдайдағы» деген өлең болыпты. Сол Жабайдан Сексен, Тоқсан деген екі баласы қалған. Жабай өледі. Халық жиылып, билікті бір жағы Сексенге, бір жағы Тоқсанға деп дауласқанда Сексеннің ержігіт, Тоқсанның балажігіт кездері.

Халық екеуін қазы Киікбай биге жібереді. Қайсысына беретінін сол кісі шешсін. Киікбай қарт кісі, ауызды шешен, тілді кісі, айтқаны екі болмайды. Екеуі биге келеді. Сексен - адыр мінезді, тентек, кісі сөзіне көнбейтін, мықты, батыр адам. Келген жөнін биге айтып, «Мен тұрғанда ол би бола ма?» деп белге салыңқырай сөйлеп отырады. Би сөзін тыңдап болған соң, былай деп жауап береді:

«Тентек көпке тоқтайды,

Жомарт жоққа тоқтайды.

Өтірік шынға тоқтайды,

Асыл қынға тоқтайды.

Білімді сөзге тоқтайды,

Білімсіз өз сөзін жақтайды.

Ерегесті іске байыбына қарамайды,

Тұра боқтайды.

Сексенім, бұл жұмыстан аулақ бол», – дейді.

Сексен көнбейді. Сонда Киікбай би:

«Көп қорқытады, терең батырады» деген. Қай уақыт көптік жығады. Сені Сексен деп, ананы Тоқсан деп көптікті оған берген. Обалдарың әкең Жабайға болсын. Сен батырлығыңды ал да, ел қорға, Тоқсан билігін алып, би болсын» - дейді.

Сексен бұл билікке көнбей, үндемей ашуланып шығып кете барады. Үйіне келісімен артынып-тартынып, Бағаналы Бабыр деген елде нағашысы бар екен, соған көшеді. Ел жиылып тоқтата алмай, тағы Киікбайға шауып барады. «Сексен үш күн бұрын көшіп кеткен, «ордамыздан айрылдық» деп ел шулап жатыр екен. «Өзіңіз ашуландырдыңыз, өзіңіз қайырмасаңыз болмай кетті» деген соң, Киікбай «ол мінезі қатты адам ғой, болмас, сонда да барайын», - деп артынан қуып жетеді.

Сексен күндізгі көлігін шалдырып, қайта жегіп жатыр екен. Биге қарамайды. Көлігін жегіп жүруге дайындала бастағанда, Киікбай ат үстінде тұрып:

- *Уа, Сексен шырағым, барғаннан*

Барасың Бағаналы Бабырға.

Барған жылы саған сыйлар қабырға.

Келесі жылы қонарсың

Ел жайлаған Дағырға.

Бақытты қимай барарсың

Бірге туған бауырға.

Сол бауырыңды іздерсің бір кезде.

.....ер салып жауырға,

Кеңеске үйреткен баласын.

Ескерусіз кеңестен қаларсың,

Отыра алмай үйіңде,

Шақырусыз барарсың.

Сөйлерге саған сөз тимей,

Көрінгеннің аузына,

Жалт-жұлт қарарсың.

Екі қызың ер жетсе,

Бозбалаға жарарсың.

Менің айтқан сөзімді

Еске сонда аларсың», - деп жүріп кетеді.

Сексенде ол кезде ер бала жоқ, алды үште екі қызы бар екен. Сексен тұра қалып ойға қалады. «Осы кісіні халық дуалы ауыз адам дейтін еді, төріне оза берді, оза қуып келді, маған да әбүйір болды. Бұл кісіні ренжітіп қарғыс алмай, алғыс алып қайтайын» деп, бір жігітін қудырып, қайырып әкеліп, қойын сойып, қонағасын беріп, қайта көшіп келіпті.

Тоқсан би мен Мұса би

Содан Тоқсан билік құрып, әділ шешен би болып, атағы жайыла бастайды. Тоқсанның орта жасқа қарай келген кезінде Арғын Қаржас тұқымынан Мұса жас жігіт, бай баласы, өткір

тілді би болып шығады. Мұса ойлайды: «Керей Тоқсанды кездесіп, бір тоқтатсам, бақытым бұдан да тасыр еді» деп. Содан «Тоқсан Ұлы жүзде Базар дегеннің дауына барады екен» деген сыбыс естиді. «Тоқсан баратын болса, маған хабар берілсін» деп тапсырады.

Бір жылы жазғытұры көктемнің кезінде «Тоқсан пәлен жермен өтіп барады» деген хабар алған Мұса бір жолдас алып, алдынан қарсы жолаушы болып кездеседі.

- Кім боласыздар, жолшы, қайда барасыздар?

- Керей Тоқсан бидің нөкеріміз, Ұлы жүзге барамыз, - дейді біреуі.

- Іштеріңде Тоқсан бар ма?

- Бар, мына кісі, - дейді.

Барлығы - жиырма бір адам. Қақ ортасында - Тоқсан би.

Мұса жұлып алғандай: «Керей Тоқсан, кедей Тоқсан деуші еді. Кедейліктен кері кетпей-ақ жүр екен, - деп атын бұрып жөнеле бергенде; Тоқсан: «Әй, тоқта!» деп қаттырақ айтып қалғанда, Мұса атының басын тартып тұра қалады.

- Арғын Қаржас тұқымынан Мұса деген тілді, ауызды жас жігіт шығып би болды деген еді, сен дәл сол Мұса боларсың, маған басқа адам бұлай айтпаса керек еді. Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік төртеуі бір тума. Мейрам сопының үлкен әйелінен қазақ қалмақпен жаһанға сыймай жауласқан кездерінде бұлар да бір соғыста жеңіп қайтады. Олжаны бөлісіп алғанда бұларға бір бала олжа тиеді. Жолымыз болды деп, баланың атын Жолболды қояды. Бір кезде төртеуі иншалла, малды, қолды, күнді төртке бөліп алысады. Жолболды ортада жалғыз қалады. Енді біріне-бірі қимай төрешіге барады. Мәндерін айтысады. Аса құнды дау болмаған соң, төреші төртеуге: «Асық қар жиып, қай артық қар жиғаның алыңдар», - деп көңілсіз билік айта салады. Төртеуі сол жерде асық қар жиып, Қуандық екі асық асыра қар жиып, бәйге алады. Асықтың қар жиған бәйгесіне келді деп, Жолболды «Қаржас» деп аталады. Сен сол Қаржастың тұқымынансың ғой, саған кісі сынарлықтай білім қайдан келді?!

Мұсаның бұл өмірі естімеген сөзі болған соң, сасып қалып, қайта бұрылып:

- Уа, би, ренжіп қалдыңыз ба, бұрылып жүріңіздер, қонақ болыңыздар, - депті.

- Біз қазір бара алмаймыз, қайтарда амандық болса келерміз, - деп жол жүріп кетіпті Тоқсан би.

(885-бума, 11-дәптер, 25-29-бет).

5. 60 Жылдан кейінгі зерттеу

Бір қызығы, 60 жылдай уақыт бұрынғы ҚР Ғылым академиясының шығармашылық экспедициясының ізімен (Қостанай облысынан басқасы – А.С.) жүріп өтіппіз. Белгілі ғалымдар Есмағамбет Ысмаилов пен Балтабай Адамбаевтар шешендік сөздерді жинау мақсатында ерен еңбек атқарыпты. Халық келелі істің жемісін «Шешендік сөздер» атты кітаптан көрді, ұмытылмас ләззат алды.

Рас, Омбы облыстық тарихи мұрағатында жолымыз болмады. Алла қаласа, бұл мәселеге қайыра оралатын жұлдызды сәт туарына сенеміз.

Түмендегі, Солтүстік Қазақстан облысындағы, т.б. жерлердегі Тоқсан би атамыздың ұрпақтарының естеліктері, ҚР ҰҒА Әдебиет жән Өнер институтындағы мұрағат пен Орталық ғылыми кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар қорының мұрасы - біздің жазушылық зерттеуіміздің олжасы десек те болғандай.

Орталық ғылыми кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар қорының бөлім меңгерушісі Еркежан Әли ханым төмендегі кітаптардың сақтаулы екендігін хабарлады.

1. Шешендік, тапқырлық сөздер: Тоқсан бидің сөзі. Сазан бидің сөзі. Ақтайлақ бидің сөзі. Дулат Қасан бидің мақал сөзі. Жалайыр Қабан ақынның жұмбағы. №16. Жинаушы М.Байбатыров. - 1946. - 3б. - Араб әрпінде. 849 - Қолжазба.

2. Шешендік сөздер: Тоқсан би. Тобықты Құнанбай. Шал ақын. Уақ Қозыбай сөзі. Кіші жүз Қара жігіт бидің сөздері. Байдалы мен Мұса. Шоң мен Байдалының баласы. Байдалы мен Тобық би. Қозыбек пен өзбек. №6. Жинаушы И.Матақов. - 1941-1945. - 11б. - латын әрпінде. 1065 - қолжазба.

3. Қазақтың нақыл сөздері мен шешендік сөздері: Бала би мен Есбол. Мұса мен Саққұлақ. Тұрлыбек пен Жандос. Тоқсан бидің сөзі. Бақытсыз шалдың зары. Ақанның нақыл сөздері. №2. - 11 б. - араб әрпінде. 1641 - қолжазба.

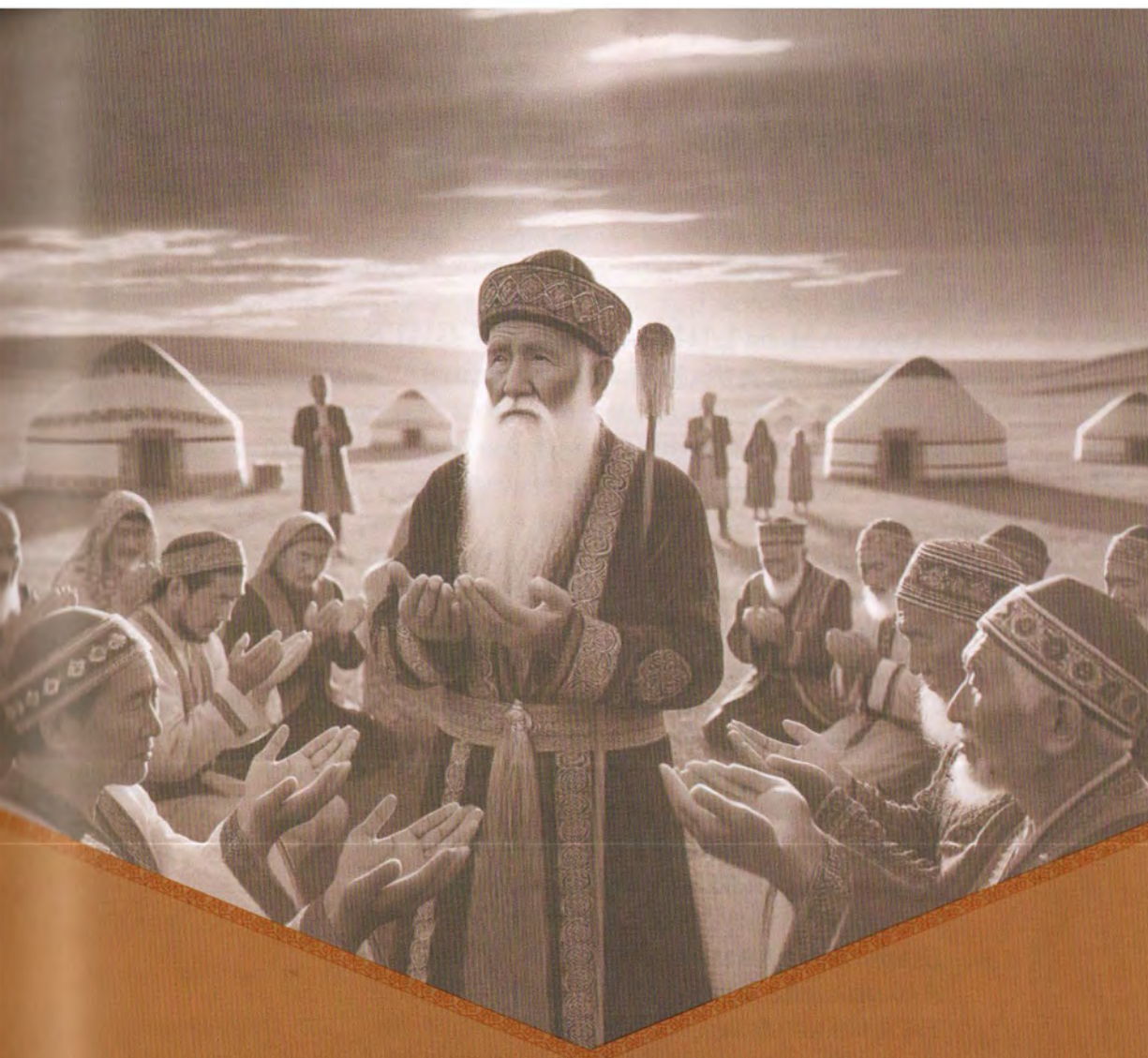
4. Ажал мен жанның айтысы. Мәделі қожаның сөзі. Жұмабай ақынның Кәрі қара деген қызға айтқаны. Алшын Шалқыбай ақынның Самалы деген бір қызға айтқаны. Тобыл бойындағы Тоқсан би сөзі. Сұлтанбай сөзі. №12. - 4 б. - араб әрпінде. 304 - қолжазба.

5. Шешендік, тапқырлық сөздер. №3. Жинаушы Әйтім Абдрахманов. -1947. - 5 б. 1060 - Қолжазба Тоқсан би.

Міне, көріп отырсыздар, Тоқсан би туралы болсын, басқа билер жөнінде болсын, алда қыруар, маңызды істер күтіп тұр. Қандай қиындықтарды басымыздан кешірмейік, біз ата-бабымыздың өз ұрпағына қалдырған әдеби мұрасын құрметтеуге, оны жастарға жеткізуге міндеттіміз.

P.S. *М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі К.С.Матыжановқа, осы институттың бөлім меңгерушісі Жұмашай Рахышқа, ҚР ҒЖБМ ҒК «Білім ордасы» ІІЖҚ РМК бас директоры У.О.Мұқажановқа, Орталық ғылыми кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар қорының бөлім меңгерушісі Еркежан Әлиге «Толғауы терең Тоқсан би» атты танымдық-зерттеу кітабымызға қосқан сүбелі үлестері үшін шынайы алғыс білдіреміз.*

Үлгілі Бәлім

**ТОҚСАН БИДІҢ
МҰРАСЫ
(XVIII-XIX)**

ТОҚСАН БИДІҢ ҚАЗЫБЕК БИГЕ БЕРГЕН ЖАУАБЫ

Қазыбек би: «Ел бастап - би, қол бастап - батыр болғалы тұрған ұл екенсіңдер. Бір-екі ауыз сұрағым бар, соған жауап беріңдер» - дейді.

Күнде не парыз?

Айда не парыз?

Жылда не парыз?

Қарашаға не парыз?

Сексен жауап бере алмаған. Тоқсанның жауабы:

Күнде бес уақыт намаз парыз,

Айда отыз күн ораза парыз,

Жылда құрбан шалу парыз,

Ханға халықты тең ұстау парыз,

Қарашаға ханды хан тұту парыз.

Қазыбек би риза болып, Тоқсанға:

Шырағым, тым жоғарылама,

Аспанға асыларсың.

Тым төмендеме,

Аяққа басыларсың.

Орта бол, орта болсаң,

Әлі-ақ санатқа қосыларсың,

Тоймасқа құймасың бітер,

Болмасты болдырам деме,

Жасың бітіп болдырарсың, - деп ақыл-кеңес беріпті.

КИІКБАЙ БИДІҢ ТАПҚЫРЛЫҒЫ

Қара бидің баласы Жабай би өлерінде екі баласы Сексен мен Тоқсанға: «Сексен, саған ерлігімді, Тоқсанға әкем Қара биден қалған билікті бердім» деп өсиет айтыпты.

Әкесі өлген соң Сексен бұл өсиетке келіспей, билікке қызығып, Тоқсанды атақты Киікбай шешенге жүгініске апарыпты.

- Бүгін бір жерге барып қонып, ертең келіңдер, қазір қолым бос емес, - дейді Киікбай. Ертеңгісін екеуін тағы да тыңдап:

- Ал, балаларым, кеше екеуіңе бір жерге барып қон дегенім, Сексен, сені сабасына түсер, ақылға тоқтап, әке өсиетін сыйлар деп едім. Айтқаныңнан қайтпайтын қатыгез екенсің. Ондай адам халықтың қамын ойлап, атаң Қара бидей, әкең Жабай бидей қара қылды қақ жарып билік айта алмайды. «Әке-балаға сыншы,, әке өсиетін орындамай, Тоқсанды осындай әуре-сәуре салыпсың. Әкеңнің айтқан өсиеті - әділ билік, оған менің қосарым да, аларым да жоқ, - депті.

- Естиін дегенім осы еді, алжыған кәрі иттен, - деп Сексен шыға жөнеліпті. Сол кеткеннен жүгін артып, көшін тартып, малын айдап, Наймандағы Бағаналы Бабыр нағашыларына жол тартады.

Бұған намыстанған Киікбай тағат таппай, Сексеннің көшінің артынан қуып жетіп, былай деген екен:

*Беу, Сексенім, Сексенім,
Бұл барғаннан барасың,
Бағаналы Бабырға,
Барған жылы сый қылып,
Хан көтеріп би қылып,
Қос табақпен тартады,
Қос қазыдан сыбаға.
Тартар сынған қабырға,
Онан келер жылы болғанда
Қонарсың мал жайлаған тақырға.
Кәдірің кетер шашылып,
Ыстық демің басылып,
Бірте-бірте айтқаның,
Алынбай қалар қабылға.
Қанжығасына байларда,
«Жат та сұлтан болғанша,
Өз еліңде ұлтан бол»
Деген нақыл бұрынғы,
Бар ма, батыр жадыңда?!
Кеңінен толған Сексенім,
Әлі де тоқта, сабырға,*

Сөзге құлақ салмасаң,
Айтқан тілді алмасаң,
Еркің білсін, жарқыным,
«Қайран туған елім» деп,
Кейін жаным, налыма.
Көтер, Сексен, басыңды,
Аш қабақ пен басыңды.
Менің атым - Киікбай,
Немере туыс тілді алмай,
Болғаным ба, сұмырай?
Мінгенде атың торы ма,
Кеткенді іздеп келмеспін,
Жуа бітсін жолыңа.

Ат үстінде тұрған Сексен салбыраған басын көтермеген соң, Киікбай кейін оралып жүріп кетіпті. Орнында үнсіз тұрып қалған Сексен әлден уақытта шошып оянғандай басын көтеріп, жан-жағына қаранып алып: «Көшті кейін бұрыңдар» депті. Сөйтіп, әкесі Жабайдың өсиеті орнына келіп, Тоқсан билік айттып, Сексен елге бас болыпты.

КИІКБАЙДЫҢ БАТАСЫ

Тоқсанның жас кезінен-ақ билік айтудан көзге түсе бастайды. Ақсақалдар мен игі жақсылардың, атақты билердің арасында алғаш рет сарапқа түскелі тұрған жас Тоқсан Киікбай шешеннен ақыл сұрауға, әрі бата алуға келеді. Сонда Киікбай:

Кедейлік пен кәрілік,
Адамның жөнін басқарар.
Уа, Тоқсанжан, Тоқсанжан,
Бұл бір күнім тоқталған.
Үй артынан жау келді,
Сұр жебесін оқтаған.
Жалғыз жігіт би болмас,
Жалғыз ағаш үй болмас.
Шын жүйрікте күй болмас,
Қас жақсының белгісі –
Жауға түссе күйзелмес.
Ардақты атаң Қара би,

Үш жүзге мәлім дара би.
Жабай әкең тағы би
Күміс көмей, жез таңдай,
Қаусырып тұрған жағы би.
Сабанында үш жүздің
Әруағы қонып атаңның,
Сен болғайсың сана би, - деп бата берген екен.

Осы ұлы жиында Тоқсан жүйрік атанып, олжалы болып, қайтар жолда Киікбайға тағы соққанда:

Кең қолтық Керей баласы,
Ішінде жоқ аласы.
Қол жайып бата берген соң,
Қолдаған екен бабасы.

Қабыл болған батама,
Ризамын ата-анаңа, - депті Киікбай шешен.

НҰРЫМ ТӨРЕГЕ АЙТҚАНЫ

Тоқсан өз заманында ел басшылары, тарихта белгілі орны бар Құнанбай, Қыпшақ Ізбасты би, Нұрым төре, Қалқаман би, т.б. кездескен. Осы танымал адамдарды кейде сынап, кейде дәріптеп отырған. Мысалы, Нұрым төре ел аралап жүргенде Тоқсаннан бір-екі ауыз сөз сұрайды. Сонда Тоқсан:

Біреудің біреу бағын көп көреді,
Біреуді біреу алдап жеп келеді.
Кейбіреуге бес күндік бақыт қонса,
«Мен Жаратқан Тәңірімін» деп келеді.

Тоз болып иілгеннен сынған артық,
Басқа келген пәледен тынған артық.
Алтын таққа жаманмен отырғаниша,
Жақсымен бірге отырған зындан артық, - дейді.

ҚАЗЫБЕК БИ

ТӨЛЕ БИ

ӘЙТЕКЕ БИ

Үш жүздің үш бii

(сурет E-history.kz порталынан алынды)

Билер соты ертеде осылай өткен

(сурет Stan.kz порталынан алынды)

ТОҚСАН БИДІҢ ІЗҒҰТТЫ БИМЕН АЙТЫСЫ

Тоқсан би денесі шағын ғана, бойы аласа адам екен. Бірақ, сәнді киініп жүруді ұнатыпты. Үстіне жиегі мен етектері оқаланған, қызыл барқыт шапан, табаны былғары етік киіп, белін бұқаралық жібек белбеумен буып жүреді екен.

Бірде қазіргі Қостанай облысының Аманқарағай деген елді мекенінде үлкен барымта дауын шешуге Керей, Уақ, Арғынның билері мен шешендері түгел шақырылыпты. Жердің шалғайлығынан Тоқсан би бас қосуға бірер күн кешігіп жетеді. Басқа билердің: «Дауды Тоқсансыз-ақ шеше берейік» дегендеріне ел жақсылары көнбейді. Алты қанатты ақ үйге «Ассалаумағалейкумін» айтып кіріп келген Тоқсан биді бұрын көрмеген Арғынның Ізғұтты биі:

- «Тоқсан, Тоқсан» деп жер-көкке сыйғызбай мақтаған билеріңнің түрі мынау ма?! Томағадай бірдеңе ғой мынауың, - деп теріс қарап, Тоқсанның берген сәлемін де алмапты.

Ізғұтты бидің өзі денесі зор, киіз үйдің есігінен әзер кіретін ірі денелі адам болса керек.

Сонда Тоқсан би:

- Томаға тоғыз жұмырталайды. Біреуі ғана бұлбұл болады. Кесіртке сегіз жұмыртқалайды. Біреуі ғана бүйі болады. Томаға болсам, бұлбұл шығармын. Кесіртке болсам, бүйісі шығармын. Ал, ірі ешкі - егіз, ит - сегіз, шошқа - тоғыз табады. Сен қайсысына жатасың? «Малдың үлкені - соғым, адамның үлкені - боғым» - деген екен.

Не керек, аталмыш дауды Тоқсан би бір ауыз сөзбен шешіп, сый-сыяпатын алып еліне оралыпты.

ТОҚСАН БИДІҢ БІЛІМДІЛІГІ

Тоқсан би өмір заңдылықтарынан дұрыс қорытынды шығарып, басқаларға сабақ сияқты үйретеді. Пәлен жерде оқыды дейтін дәлеліміз болмаса да бидің есепсіз сөз айтпайтыны, халық даналығын дәл, өте орынды қолданатындығы кімді де болса оның аса білімді екенін мойындатады. Бидің мына бір сөздерін алып қарайықшы:

- *Бұлбұлдан шешен құс жоқ,
Бармақтай-ақ қарасы.
Оқтан жылдам ажал жоқ,
Тырнақтай-ақ жарасы.
Көңілің қалса жақыннан,
Алыстығын айтайын -
Жер мен көктей арасы.*

Қалай тауып айтқан сөздер, ұйқастары қандай! Бидің тап осы сөздерінен иненің жасуындай ақау, ауытқу табу қиын. Әсіресе туыстық-татулық, ағайыншылық-адамшылық мәселесіне соншама білгірлікпен тоқтап, бірегей сипат беруі - қазақ даласының қай бұрышына да қалтқысыз қағида, заңды ереже іспетті.

НҰРЫМ ТӨРЕГЕ ТАҒЫ БІР АЙТҚАНЫ

Сондай-ақ, Тоқсан адамдардың дүниеқоңыздылығын, теріс ниет, ұстамсыз әрекеттерін орынды көрсете білген. Ол тура сөз айтарында төре, сұлтандарға да дес бермей, айтарын жасырып қалмаған. Мысалы, Нұрым төреге:

*Сен секілді төрелер -
Суда жүзген балық қой.
Судан суырып тастаса,
Өкпесі соғуы анық қой!*

– дегенде, бай дәулетінен тасып төгілген төрені судағы балыққа теңей отырып, «сол жиған-тергенің біткен күні тынысың тарылып басыңнан бақ-дәулетіңнің ұшуы бір-ақ сәт емес пе?» деп отыр.

ІЗБАСТЫ БИДІ ЖЕҢУІ

Ерте заманда Арқадағы екі ауыл арасында жанжал шығып, мұның ақыры ушығып кетеді, Тоқсанның Доғалақ деген жалғыз ұлы қайтыс болады. Баласының құнын сұрауға Тоқсанның өзі аттанады. Бұларды үйінде қарсы алған Избасты би құныкерлердің бетін қайтару үшін Тоқсанға:

- Құлағы жоқ шұнақ би, құйрығы жоқ шолақ би, екі рулы елді араздастыруға келдің бе? - дейді. Сонда Тоқсан тұрып:

- *Құлағым жоқ болса,
Сұңқар шығармын.
Құйрығым келте болса,
Тұлпар шығармын.
Уа, ешкі егіз табады,
Ит сегіз табады,
Доңыз тоғыз табады.
Сен тоғызыңмен толған екенсің,
Әбден қырсық болған екенсің,
Сенің тоғызыңды аламын десе,
Тағдырдың шамасы жоқ па?
Маған перзент берейін десе,
Баласы жоқ па?!- деп жауап береді.*

Шынында Избасты бидің тоғыз ұлы бар екен. Ол Тоқсанға қисынсыз тиіскенін біліп, айыбын мойнына алады. Өршігелі тұрған дау бейбітшілікпен тынады.

МҰСА БАЙҒА АЙТҚАНЫ

Ертеректе Мұса деген бай кез-келгеннің малын айдатып ала беріпті. Оның ішінде кемтар, жарлы-жақыбайлардың да малы болыпты. Бірақ оларға теңдік бермепті. Бір күні кедейлер бас қосып, Тоқсан деген шешенге барып, Мұсадан көрген зәбірін баяндайды. Қартайып отырған Тоқсан жарлылардың ақысын алып беру үшін Мұсаға келіпті. Сонда Мұса Тоқсанды мысқылдап, кекетіп былай депті:

- *Сыртыңыздан қанық едік,
Атыңызға танық едік.*

*Шақшаның тығынындай,
Құлықтың құлынындай,
Бойың бозша торғайдай,
Кейпің тырбизан өрмекшідей,
Адам ғана екенсің зой.*

Мұны естіген Тоқсан іркілместен былай деп жауап беріпті:

*- Шақшаның тығынындай болсам,
Насыбай адамға ақыл салады.
Саған ақыл салмасымды қайдан білдің?
Құлықтың құлынындай болсам,
Құлықтан тұлпар туады.
Сенімен жарыссам, озбасымды қайдан білдің?
Бозторғай сегіз туады,
Біреуі бұлбұл туады.
Бұлбұл болып сайрамасымды қайдан білдің?
Өрмекші тоғыз туады,
Біреуі бүйі болады.
Бүйі болып сені шақпасымды қайдан білдің?
Ақылды елдің қамын жейді,
Ақылсыз туғанын күндейді.
«Халықтың қадірін білмеген қарақшы,
Жарлылардың ақысын жеген арам ба едің? - деп
Әйгілеп айдар тағып, ат қоймасымды қайдан білдің?!*

«Адамның зоры - тоғын, жылқының зоры - соғым» - дегендей, ердің еріне, сөздің шеріне әлі кездеспей жүрген дарақы екенмін. Ердің ері, сөздің шері екенсіз, менде ақысы кеткен жарлылардың малын алып бердіңіз. Өзіме де обал жоқ, енді еркім өзіңізде, - деп Мұса жерді шұқи беріпті.

Сонда Тоқсан шешен ойланбастан:

*- Ой, Мұса!
Жақсы болып, залым болсаң,
Залымдық бұрын аталар.
Жақсы болып, әділ болсаң,
Мініңді сенің кім табар?!
Жамандық тіпті тілемеймін,
Мініңді таптым деп мінемеймін,
Адамның бәрін бірдей көр, - деп тоқтау айтыпты.*

Содан былай Мұсадан тыныштық көрген ел Тоқсан шешенге алғысын жаудырып өткен екен.

ТОҚСАН БИ МЕН ҚҰРЫМСЫ БИ

Тоқсан бидің құрбы-құрдастарынан қатынасын үзбеу - балалық шағынан бергі тұрақты әдеті болған. Оларды бір туған бауырынан кем көрмеген. Лауазымы өсіп, Тоқсан би атанған шағында да олармен қауышып көріскенін зор ғанибет, жан рахаты, ләззат көреді екен.

Ел ағасы «Биеке» атанған кезінде де, достарын аралап, тұрмыс жағдайларымен танысып, жетімдеріне жәрдемдесіп, ең болмаса жанашырлықпен ақылын айтатын болған. Алайда көп досының ішінен ерекше жақын көретіні - Құрымсы дейтін құрдасы болған. Оның себебі: Құрымсы ешкімге есесін жібермейтін, тауып сөйлейтін шешен адам. Кедей болса да кемімейтін, көңілі бай кісі. Замандастарының кемшілік, кінәларын әділ сынайтын турашыл. Сондықтан ол халыққа жағымды. Ұсақ дауларды тындыруға шебер. Суырып салып айтатын ақындығы да бар. Мысалы, бір құрдасының зайыбына («Мінездеме»):

- *От жақса, үйдің ішін тұмандатқан,
Домалап от басында құман жатқан.
Күйеудің күлкі сөзін көтере алмай,
Төркініне кетем деп ылаңдатқан,* - деп айтады.

* * *

Бірде «Құрымсының астындағы жалғыз аты өліп, қой соңында жаяу жүр» деген хабар естіген Тоқсан би бір атты жетегіне алып, досына аттаныпты. Құрымсыны үйінен көре алмаған соң, Тоқсан оны отар басынан тауыпты. Құрымсы жер қазып жатыр екен. Бұлар төс қағысып амандасқаннан кейін Тоқсан:

- *Уа, Құрымсы, жер тамырын қазып,
Жүдейсің ғой, арып-азып.*

Бұл қатыннан қорыққандық па?

Жан қинап, Тәңірге жазып, - депті де, бір қолымен құшып, жетегіндегі атының шылбырын Құрымсыға ұстатыпты. Досы әзілге жауап ретінде:

- *Бұл тамыр емес бояу,
Керегіңді алмасаң көңіл қаяу.*

*Теріні бояп шалбар кием,
Қаһарлы қыс келгенде таяу, - депті.*

Екеуі кездесіп қалғанда осылай өлеңмен әзілдеседі екен. Тоқсан бидің сұратпай берген аты үшін алғыс айтып, үйіне апарып қонақ етіпті Құрымсы.

ТОҚСАН БИДІҢ ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҒЫ

Тоқсан би жас кезінде бата берген Киікбай атасын да өмір бойы сыйлап өтіпті. Кәрілік жеңіп, биліктен босаған бір жылы қыс қатты болып, Киікбайдың тебіндегі төрт-бес жылқысы тайлы-тұяғымен қырылып қалады. Берекесіз баласына және кәрілігіне күйініп отырғанда, Тоқсан би шау тартқан шешеннің үйіне ат басын тіреп, көңіл айтады. Сонда Киікбай:

*- Ау, Тоқсан жан, Тоқсан жан,
Бұл бір кезім тоқталған.
Үй артынан жау келді,
Сұр жебесін оқтаған.
Тұлпар атым сүрінді,
Саз кешетін қапталдан.
Қайрат қапты жігіттен,
«Батырмын» деп мақтанған.
Қараөзек шақтың көжесі,
Қарында емес, қуықта.
Қара торсық жерде емес,
Ілүлі түр уықта.
Болған соң солай, Тоқсан жан,
Мақтанайын несіне,
Жан алатын Әзірейіл
Алыста емес, жуықта,- депті.*

Сонда Тоқсан би:

*- Уа, Киеке!
Арман қылма малыңды,
Сәламат қылсын жаныңды,
Естіген соң хабарды,
Білгелі келдім халіңді.
Елің аман, жұртың тыныш,*

*Халқың білер жайыңды.
Ажалсыз ешкім болмайды,
Ажалдан ешкім қалмайды.
Дүние-малды ұайымдап,*

Суытпа, шешен, бойыңды, - деп жауап беріпті де, «Би атам қымыз ішсін» деп екі құлынды биесін әкеп, қарт шешеннің желісіне байлапты. Сол екі биеден екі үйір жылқы өсіп, Киікбай би дүниеден өткенде, оған ас беруге молынан жеткен екен деген аңыз бар.

БАҚЫТТЫ ТОҚСАН БИ БЕРГЕН

Атақты батыр, әрі би, еліміздің тарихи тұлғаларының бірі Есеней Естемесұлы тұғырынан тайып науқастанған уақытында, яғни 1989 жылдың қыркүйек айының басында өзіне сәлем бере келген Арғын Қуандық Шоң Телғозыұлы болыстың (1828-1902) мейманы боп отырып, мәжіліс үстінде: «Батыр көке, сізді ел ата-анасынан бала кезінде қалған дейді. Билікке ерте жастан араласуыңызға жақсылар себеп болған ғой, сірә», - деп сауал қояды.

Есеней: «Батаны Тіленші, Нашан, Киікбай берген, батырлықты Марал, Баһрам, Қолдас берген, бақытты Итіке, Тоқсан, Маманай берген, тақытты Шақшақ берген, ісімді Алла өзі қолдай берген. Ар жағын, балам, өзің де түсіне жатарсың» - деп жауап қайтарыпты. Есенейге тәлім-тәрбие берген осы кемеңгерлер алыс жердің, не басқа тайпаның адамдары емес. Олар осы Есенейдің өз жерінің, өз елінің адамдары. Есенейдің Тоқсан биді де атауы тегін емес. Тоқсан би әрдайым Есенейге ақылын айтып, дұрыс бағыт беріп отырған. Кейде оны сынап та отырған.

ТОҚСАН БИДІҢ ТУРАШЫЛДЫҒЫ

Тоқсан бидің турашылдығына мысал көп.

Тоқсан би Есенеидің орысшыл болып кеткенін ұнатпай,
«Есенеи аға сұлтан болды», - деп сүйінші сұраған кісіге:

- *Жақсы болды дегенше,
Бақсы болды десеңші.
Бұзақыға, бұзыққа,
Жақшы болды десеңші,
Ақ, қараны айырмас,
Надан болды десеңші,
Жақсылық іс жақпайтын,
Заман болды десеңші,
Жақсылық кетіп, жамандық,
Халалдық кетіп, харамдық
Орын алды десеңші,
Патша берген қаңылтыр
Тұмар болар десеңші, -* депті.

ТОҚСАН БИДІҢ ТӨРЕЛІГІ

Тоқсан бидің әділ төрелігі туралы ел аузында мынадай да әңгіме бар. Керейдің Сабыр деген жігіті Қанжығалы еліндегі нағашысына барған. Дәл қайтарында мініп барған биесі құлындап, құлын туысымен өліп қалған. Өлген құлынды қорабына салып алып, іле жүріп кеткен. Оның жолында үйір-үйір жылқы жайылып жатады. Қараса бір бие қара құлын туып тұр екен. Сабыр өлген құлынды сол биенің жанына тастайды да, тірі құлынды алып кетеді...

Сабырға олжа құлынды әкелу де оңай болмапты. Құлынды алып жүре бергенде, бір қара көк айғыр келіп, айбат жасап, қатты қарсылық көрсеткен. Жегулі биенің алдын кес-кестеп, аяқ сілтеп, еркін жүргізбеген. Денесін әлденеше рет бишік осқан соң ғана кері қайтуға мәжбүр болған.

Қара құлын қара көк түске айналып, дөнен болғанда-ақ жүйрік болып, ақыры «Шаппай бер» атаныпты.

Енді бір асқа Сабыр қара көк дөненді, Қанжығалының атақты байы Аю теңбіл қара көк айғырды жаратып апарған. Сол үлкен астағы үш жүз сәйгүліктің жарысында алдында қара көк айғыр, онымен құйрық тістесіп қара көк дөнен келіпті. Сонда Аю Сабырға: «Екінші бәйге сенікі. Ал, қара көк дөнен менікі», - дейді. Сөз бастауы осылай болады да, Тоқсанға жүгінісуге сөз байласады. Келесі жылы Аю Тоқсанды іздеп келіп, дауының мазмұнын айтқан.

Тоқсан Аюға: «Тумаған құлынды төрт жасар ат болғанда тануыңа нану қиындау», - депті де: «Мен көгендегі екі қозыға көзіңше ен салайын. Сен солардың енелерін қой ішінен тауып, өз белгіңді сал. Содан кейін куәгерлердің көзінше қозыларды жамыратайық. Егер, ен салған қозылар сіз таңбалаған қойларды барып емсе, қара көк дөнен сенікі. Қозылар басқа қойларға жармасса, тек жалақор атанып қайтасыз», - деген.

«Мақұл, төлдер енесін таппаса, айып тартуға тәнтімін» - депті Аю. Жамыратқанда қозылар ен салған енелерін барып емген. Әділ билікке разы болған Аю зор алғыс айтып, астындағы атын Тоқсанға сыйлап, қара көк дөненді мініп қайтыпты.

ТОҚСАН БИ МЕН ТӨЛЕ БИ

Тоқсан би аты шығып, елге таныла бастаған кезінде әкесі Жабай бидің тұсында шешілмей қалған бірі - алты, екіншісі - жеті жылғы ескі дауды даулап, Төле бидің ауылына барады. Бұлардың келген мақсатын сұрап-білген Төле би:

- Уа, Тоқсан, алты атаңды арқалап келдің бе, жеті атаңды арқалап келдің бе? Алты атасын арқалап, жеті атасын желкелеп келген бар ма екен? Бұл не деген келіс? Құшақтассаң, қойным бар, пышақтассаң, мойным бар, - деген екен.

Сонда Тоқсан би тұрып:

- Жарлығыңды айттың ғой, жабдығыңды жей бер, - дейді.

Сөз осымен аяқталады. Түк түсінбеген Тоқсанның жолдастары:

- Ау, жаңа саған Төле не деді? Сен оған не дедің? - деп сұрайды.

Сонда Тоқсан:

- Ескі дауды даулап, елдіктен кетісейін деп келдің бе? Атаңа тіл тигізіп, жетісейін деп келдің бе? Әлі де болса ойлан. Табыс-саң, досым деймін, құшағыма алам, келіспесең, жауласуға кеткеніміз, әлекті салам, - деді Төле би. Мен: «Екі жағынан да қашайын деп келген жоқпын, ендігісін өзің біл» - дедім.

- Елдің берекесін алып жауласуға бармаймыз, - деп Төле би ертеңіне Тоқсан бидің тілегін орындап, сыйлап жіберген екен.

ТОҚСАН БИ МЕН ШОРМАННЫҢ МҰСАСЫ

Ел ішінде ертеректе Тоқсан би мен Қаржас руынан шыққан атақты Шорманның Мұсасы туралы мынадай әңгіме болған.

Атақты шонжар Мұса Шорманұлы қалың қазақ қауымына байлығымен ғана емес, білімділігімен, шешендік өнерімен де таныс. Оның үстіне билік құрып, өткір де өр мінезімен көзге түскен екен.

Сол кезде Керей Тоқсан бидің де атағы шығып тұрған. Тәкаппар Мұса сол Тоқсанның бетін бір қайырсам, алдыма жан шықпас еді деп армандап жүреді. Сөйтіп жүргенде «Тоқсан би Ұлы жүз жаққа бір даудың ізін қуып барады» деген хабар естиді.

Мұса өз адамдарын жиып алып, Керей биінің бұл жаққа келгенін біле сала хабар жеткізуін тапсырады. Айтқандайын, Тоқсан жиырма шақты жолдасымен Ұлы жүзді бетке алып шықты деген хабар жеткен соң, Мұса оның алдын орап, жай бір бейсауат жүрген жолаушы болып келіп, сәлем береді. Жөн сұрайды. Керейлердің біреуі бара жатқан жөнін айтады.

- Іштеріңде Тоқсан бар ма? Болса, қайсың? - дейді Мұса.

- Бар. Ол мына кісі, - деп керей жігіті биді көрсетеді. Сонда Мұса биге қарап тұрып: «Керей Тоқсан кедей Тоқсан деуші еді. Рас екен. Кедейліктің кері кетпей-ақ тұр екен», - дейді.

Тоқсан бойы аласа, толық денелі, киімді өте жұпыны киетін кісі екен. Мұса жаңағы сөзін айтып болып, атының басын бұра бергенде, Тоқсан: - «Әй, тоқта!» - дейді. «Бұл не

айтар екен?» дегендей Мұса атының басын тартып тұра қалады.

«Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік – ағайынды төртеуі қалмақпен болған соғыстың біріне қатысып, қазақ жағы жеңіп, олжалы қайтады, - дейді Тоқсан ұзақ бір әңгіме бастағандай болып. - Олжа бөліскенде әлгі ағайынды төртеуге бір ер бала тиеді. «Жолымыз болып қайттық» деп сол баланың атын Жолболды қояды. Кейін ағайынды төртеуі енші айырысып, барлық мал-мүліктерін, құлдары мен күндерін бөлісіп алады. Жолболдыға келгенде бір-біріне қимай таласып қалады. Ақырында бәтуаға келіп, асықты кім көп қаржыса, баланы сол алмақ болады. Асықты көп қаржыған Қуандық болып шығып, қалмақ бала соның еншісіне тиеді. Асық қаржығанымның бәйгесі деп Қуандық баланың Жолболды деген атын өзгертіп, Қаржас деп атап кеткен. Сол Қаржастан Мұса деген бір ұрыншақ, сотқар жігіт шықты деп естіп едім, дәу де болса, сол Мұса сен боларсың! Өйткені, манағыдай сөзді маған басқа ешкім айтпайды. Ал сен Қаржас тұқымы болсаң, кісі сынайтын өнер қайдан келді саған?».

Өзі туралы естімеген мынадай сөзден кейін Мұса қатты сасқалақтап атынан түседі де, Тоқсанға басын иіп: «Апыр-ай, биеке, ашуланып қалдыңыз-ау, кешу етіңіз. Үйге жүріп қонақ болыңыз», - дейді.

Тоқсан: «Біз бара жатқан жолымыздан ат басын бұрмаймыз. Амандық болса, қайтар жолда қонақ болармыз», - деп жүріп кетеді.

Көктемде кеткен Тоқсан жұрт күздікке қонғанда оралыпты. Үш жолдасымен Тоқсанды Мұса өз үйіне түсіріп қонақ қылады. Қалған он жеті жолдасын бөлек үйде күтеді.

Күз уақыты. Түн ұзақ. Мұса мен Тоқсан көп әңгімелесіп, кеш жатады. Ертеңіне, таң атқан соң, бұлардың жатқан үйіне рұқсат сұрап екі кісі келеді. Екеуі де аңшы екен. Дауларын айтып Мұсадан төрелік сұрайды.

Даудың мәнісі былай екен: «Аңшының біреуі әлдеқалай бір түлкінің түп ізін көріп, соны қуалап тартады. Ол екі ортада екінші бір аңшы түлкінің апанына кез болып, кірген із бар, шыққан із жоқ болған соң, апанның аузына қақпан құрмақ болып жатқанда, түп ізден қуып келген бірінші аңшы да жетіп үлгеріп, сол жерде екеуі таласа кетеді. Тіпті төбелесіп те қала-

ды. Ақыры не сөзбен дәлелдеп, не күші асып бір-бірін жеңе алмаған соң, іннің аузын тығындап, төрелігін сұрамаққа Мұсаны іздеп келген екен.

«Түлкіні түп іздеп қуғандікі», - дейді Мұса кесімді сөзін айттып.

Тоқсан шала ұйқы тыңдап жатыр екен, басын көтеріп алып: «Әй, Мұса, төрелікті қате бердің. Әлі шүметейіңнің суы кепкен жоқ екен», - депті.

«Ендеше төрелігін сіз беріңіз», - дейді Мұса. Сонда Тоқсан би: «Қасқыр төресі мен түлкі төресі екі түрлі болады», - дейді. Осылай аңшы жігіттер мен Мұсаны аузына қаратып алады да, Тоқсан сөйлеп береді:

- Қасқыр дұшпан, оған кімнің сойылы бірінші тисе, ол сонықы. Ал түлкінің жайы басқа: түлкі арлан болса, жер шарлайды, ал қаншық болса, ін сағалайды. Арлан түлкі бір түнде төрт-бес шақырым жер жүреді, қаншық бір-екі шақырымнан аспайды. Түлкіге қақпан салыңдар, арлан болып шықса, ол түп ізден қуғандікі. Ал қаншық болса, ол қыл мойнынан кездескендікі.

Осыдан соң Тоқсан би дауласқан жігіттерге қарап:

- Екеуің де аңшы екенсіңдер, тату-тәтті болыңдар, бір-біріңе жол беріңдер, - деп ақылын айтады. «Төреліңізге құлдық» деп екі аңшы риза боп, өз жөндеріне кете барады.

Олар шығып кеткен соң, Тоқсан Мұсаға:

- Сен менің әлгі сөзімді ауыр алып қалдың ба?- дейді. - Ауыр алма. Сен олардың біреуін жығып берсең, көзіңше үндемегенмен, шыға бере түгіңнен түк қоймай, ата-енеңе дейін боқтайды. Әрі төре беріп, әрі ата-енеңді боқтатасың. Ал енді менің төрелігімнен кейін түлкінің борбайын боқтасын да...

Мұса үндей алмайды. Тоқсанға сый деп аттанарында ат мінгізіп, шапан кигізеді.

ТОҚСАН БИ МЕН ҚҰНАНБАЙ

Ел аузында Тоқсан бидің Құнанбаймен байланысы туралы да әңгіме бар.

Атақты Өскенбайдың Құнанбайы аға сұлтан болып тұрған кезінде Бөжей, Байдалымен (Кеңгірбай би немерелері) араздасып, Омбы қаласына айдалып бара жатқанда, Керей елінің атақты биі - Тоқсанның үйіне қоныпты. Бимен түні бойы әңгімелесіп, қонағасы жеп жатып, ертеңіне атқа қонып, Құнанбай жолға түсіп кетіп бара жатқанда, Тоқсан би оның артынан айқайлап: «Құнанжан, аттың басын қайыра бұрма, өзің мойныңды бұр, - деп, мына сөздерді айтқан екен:

*Тұманның арты жұт болар,
Тұмаудың арты құрт болар,
Заңдасып босқа не етесің,
Заңшылдың түбі сот болар.*

Сонда Құнанбай:

*Тұманның арты жұт болып қайтер дейсің,
Қопадан қоныс алған соң,
Тұмаудың арты құрт болып не қылар дейсің,
Тәңірім шипа берген соң,
Заңшылдың түбі сот болып қайтер дейсің,
Алтынды пұттап алған соң, - деп жүріп кетіпті.*

* * *

Құнанбаймен бірге Омбыға айдалып барған Тоқсан бидің туысы Торқан деген кісі екі жылдан кейін қашып Құнанбайды паналап, ашып-арып келіпті. Құнанбай Абайды шақырып алып: «Мына Торқанды әбден тәрбиелеп бақ», - депті. Абай: «Тәте, бұл адам неңіз еді?» - дегенде Құнанбай:

*Қажымас, қате болмас хан бола ма,
Таусылмас, табан таймас жан бола ма.*

*Бәйгеден қосқан сайын келсе-дағы,
Тұлпарда арықтаса сән бола ма.*

Бұл кісі қиын жағдайда бірге қиналған жолдасым еді, - депті.

ТОҚСАН БИ МЕН ҚАЗАНҒАП БИДІҢ АЙТЫСЫ

Керей Еменәлі Тоқсан би мен Бәсентиін Қазанғап би екеуі бір ер дауында бас қосады. Бәсентиін жағы Керейден жылқы айдап әкетеді. Оған қарсы Керей жігіттері барымтаға барғанда, арада жанжал шығып, Бәсентиін жағынан бір кісі өледі. Кеңесте Тоқсан би сөз берген соң Қазанғап айтады:

- Әй, Тоқсан би! Менің сөзім пұлсыз, ерім құнсыз болатын не жазығым бар?

Сонда Тоқсан би айтыпты:

*- Сөзің пұлды болсын,
Ерің құнды болсын.
Әуелі ыза кімнен?
Жаза кімнен? - дейді.*

Қазанғап барымтаны бастаған өз жағының кінәсін мойнына алып, жеңіліп қайтқан екен.

ТОҚСАН БИДІҢ ҚАЗЫБЕК БИГЕ ЖҮГІНУІ

Тоқсан бидің жас кезіндегі аңшылықпен айналысқаны жөнінде ел аузында қалған мынадай әңгіме бар.

Көп кісі бір түлкіні қуып жете алмайды. Сол түлкіні Тоқсан жетіп соғып алды. Үлкен кісілер: «Түлкі біздікі, үлкендік жолымыз бар» - дейді. Тоқсан түлкіні бергісі келмей, Қазыбек биге жүгініске барып былай депті:

*- Еділден қашты бір түлкі,
Жайыққа дейін дем алмай.
Соңына ерген қанша жұрт*

*Бәрі де қалды ере алмай.
Тастайын ба далаға,
Түлкіні соққан мен алмай?
Жеті адам дауға жеріген,
Қиямет-қайым болғанда,
Шерменде болып жүрмеңіз,
Төресін әділ бере алмай!*

Қазыбек би «түлкі Тоқсанның өзіне берілсін» деп кесім айтты.

ЖАППАСҚА КӨҢІЛ АЙТУЫ

Тоқсан бидің біраз сөзі қайғылы адамдарға көңіл айтуға арналған. Белгілі ел жақсысы қайтқанда айтқан «Арыстанның белгісі» - көңіл айту толғауының таңдаулы үлгісі. Онда адамды төзімді, шыдамды болуға үндейді. Өмірдің өне бойы дамитынын, бәрін де түсіне білу керектігін алға тартады. Би сөздері - көркем әрі бейнелі. Ондай ғажап теңеу, шынайы шындық кез келген толғауларда кездесе бермейді.

Ел ішінде беделді Жаппас деген адамның жалғыз баласы ер жеткен шағында кенеттен қайтыс болып, қатты күйзеледі. Сенім артқан сүйенішінен, көрер қызығынан, алданышы мен қолдаушысынан айрылған, қанатынан қайрылған Жаппасқа бұл қаза қатты батады. Төсек тартып жатып, денсаулығы күннен күнге нашарлай береді. Осы жайды естіген, жасынан Жаппасты сыйлап өскен, алыс та болса жақын тартатын Тоқсан би оның көңілін сұрауға арнайы ат арылтып келеді. Ол босағадан аттай бере-ақ ағылтып қоя береді:

- Ей, Жаппас, көтер беліңді, жылатпа еліңді. Қас нардың қабырғасынан қолы сөгілсе де елемес, тағдырдың ісіне көнбейтін пасық адам сен емес. Өткен қайтып келмейді, өшкен қайтып жанбайды, - дейді.

Би құрдасының аңқылдаған көңіліне, жарқылдаған сөзіне елең еткен Жаппас жайлап басын көтереді. Сөз арасында ол Тоқсан биге:

«Бұл қайғым қайтсем қалады?» - деп сауал тастайды. Сонда Тоқсан би:

- Ей, Жаппас, бұл қайғың
Келелі бидің кеңесінде қалады,
Биік таудың төбесінде қалады,
Өзен-судың көбесінде қалады.
Қыран құстың қияғында қалады,
Жүйрік аттың тұяғында қалады,
Ұлы дүбір тойында қалады.
Осы айтқанды орындамасаң,
Өле-өлгенше өзіңнің мойнында қалады, - деп жауап
беріпті.

ШОҢ БИГЕ КӨҢІЛ АЙТУЫ

Сүйіндік еліндегі атақты Шоң бидің қадірлі бір баласы өліп, қайғылы болып жатқанын естіп, Тоқсан би әдейі көңіл айтуға іздеп барады. Шоң қайғырып төсекте жатыр екен. Аман-дасқан соң Шоңға мына сөзді айтады:

- Ей, Шоң! Неғып жатырсың?
Досың келді қиядан.
Сұңқарың ұшты ұядан.
Ақ сұңқар көлден қу ілер,
Қанатын қанға тигізбес.
Қас жақсының белгісі,
Қайғысын жатқа білгізбес.
Көтер басыңды, мін атқа! - дейді.

Содан Шоң басын көтеріп, атқа мініп, Тоқсан би ел аралаттырып, қайғысын сейілітіпті.

ТОҚСАН БИДІҢ НҰРБАЙҒА ТИГІЗГЕН ШАРАПАТЫ

Нұрбай шешен тақыр кедей болған екен. Елінде Мырзабай би қайтыс болып, соған дұға жасауға Тоқсан би келеді де, ел жақсыларының басы қосылып, тиісті қонағасы беріледі. Тоқсан осы жиынға Нұрбайдың неге келмегенін сұрапты.

«Шақырылған. Кедейде не сән бар? Содан қорланап мұндай жерге өзі де көп жүре бермейді» - дейді туыстары.

«Атты жегіп, қатыны мен Нұрбайды алып келіңдер», - депті Тоқсан.

Нұрбай келіп, Тоқсанмен әңгімелесіп, біраз көңіл көтеріседі. Ас-шай ішіліп болып, жұрт аяғы тарқаса да Тоқсанмен көптен көріспеген Нұрбай әңгіме-дүкенін құра береді. Осы кезде есіктен басын сұғып Нұрбайдың қатыны:

- Әңгіме десе аузың жабысып қалады. Кетпейміз бе? - депті.

- Әдейі ат жіберіп алдырып ең, - деп Тоқсанға қарап Нұрбай:

*Күн көрер біздің елде татар-дағы,
Бір кезде жігіт болдық қатардағы.
Қыртыйып жаман қатын жаратпайды,
Қылығын болмаған соң жатардағы.
Түзелмес ескі киім жамағанмен,
Өгізден сүт шыға ма сабағанмен.
Алпыс пен дәл жетпістің арасында
Құдай-ау, күнім өтті қабағанмен.
Бұл күнде түс те кетті, күш те кетті,
Істейтін бір нәрсені іс те кетті.
Қуарған қара тасқа шөп шығар деп
Жарай ма сынауымыз құдіретті?
Жас жетіп, ми азайды басымдағы,
Замандас бір құрбым жоқ жасымдағы.
Белгілі алты алашқа Нұрбай едім,
Ит артық сабалақ жүн менен-дағы.
Күн қайда, ақ домбыра қолыма алған,
Құбылтып, неше түрлі әнге салған.
Болмаса ханнан қайыр, биден жәрдем,
Осымен өткені ғой дүние жалған, - деп жырлайды.*

Ертеңіне Тоқсан еліне жүргелі жатып үй иесіне: «Нұрбай кедей ғой, ренжітпеңдер», - депті.

Тоқсан кеткен соң, туысы әйелінің тартынғанына қарамай бір кілем мен текеметті Нұрбайға баласынан беріп жіберіпті. Сонда Нұрбай көмек бергеніне риза болып:

*- Ініден сыйлық келді Нұрбайға,
Бұл көп деп келін байғұс жыламай ма?
Жасымда жорға жүйрік мініп едім,
Зар болдым қартайғанда жалғыз тайға, - деп айтқан
сөзін баласы әкесіне жеткізіпті. Әкесінен бір жақсы атты*

беріп жібереді. Сонда Нұрбай:

- *Осы атың бұл дүниеде тұлпар болсын,
Баласы құрбы ішінде сұңқар болсын.
Тілеген ініміздің қабілетін
Немере төртеу, бесеу және он болсын.
Сауғанмен сүт бола ма, жалғыз сиыр,
Тілімнің түбі жалпақ, ұшы сүйір.
Шайнайтын қатты нанды тісім де жоқ,
Осы үйде қаймақ, май жоқ, жалғыз түйір,* - депті.

Тағы да бала мұны әкесіне жеткізіп, көп сиырының біреуін жетелеп келеді. Нұрбай:

- *Інісінен Нұрбайға келді сиыр,
Жасымнан жақсыларға болдым үйір.
Соятын қонақ келсе қойым да жоқ,
Болды бұрын үй маңы қиыр-шиыр,* - дейді.

Мұны естіген әке баласына: «Нүкең бес қойға ен салсын, қозымен он болар, барып айт», - депті. Сонда Нұрбай:

- *Қой берсең, қойдан өссін мал мен басың,
Сексенге рахатпен келсін жасың,
Бермейтін енді Құдай несі қалды,
Әкеңнің түзеуі ғой ықыласын,* - депті.

Сөйтіп Тоқсан бидің бір ауыз сөзі кедей Нұрбай шешеннің тұрмысын көтеруге көмектесіпті.

САНДЫБАЙДЫҢ БӘЙБІШЕСІНЕ КӨҢІЛ АЙТУЫ

Тоқсан би бағаналы Сандыбай батырмен дос екен. Сандыбай қазаға ұшырағанын естіп, досына зиярат ету үшін арнайы барған. Барса, бәйбіше төсектен басын көтермей жатыр екен. Сонда Тоқсан:

- *Атан өлсе бота бар,
Жүгі жолда қалмайды.
Атасы өлсе бала бар,
Жұрты қараң қалмайды.
Осынау тұрған Өр найман,
Сандыбайлап жауға барған-ды.
Артық туған асылды*

*Керек қып Алла алғанды.
Кім ала кетер дейсің,
Осынау тұрған жалғанды?
Ду көтереді жүйрікті,
Су көтереді сүйрікті.
Мал көтереді өлімді,
Дос көтереді көңілді.
Өткен қайтып келмейді,
Бек бусаңшы бөліңді.*

Бәйбіше жатқанынан тұрмапты. Сонда Тоқсан:

- Менің атым Тоқсан. Сандыбайдың өліміне көңіл айтқалы келдім. Сөзімді ілтипатқа алмасаң, мына бұзау тіс қамшыны жоныңа салғалы келдім! - дегенде бәйбіше түрегеліп, Тоқсанға жанат ішікті жауып, мейманын күтуге кірісіпті.

ЕЛ БІРЛІГІН ЖОҚТАУЫ

91

Сибан елінің сыйлы бір адамы өзінің руластарын жер аудармақ болады. Ақынбет, Тоқымбет Керейдің игі жақсылары Тоқсан биге келеді. Бұл би-атаның қартайған шағы екен. Сонда да нөкерлерін ертіп барып, үй иесіне шабарман жібереді. «Үй иесі үйде ме, үйде болса, қалауым бар, қалауымды берсе түсем, әйтпесе түспеймін» - дейді.

Үй иесі бесін намазын оқып жатыр екен. «Қалауын бермеймін, түссін», - дейді. Би-ата аттан түсіп, қамшысымен ерді «Тілегенде берген Құдай, сілегенде бермей ме?», - деп үш тартады да атына мініп жүріп кетеді.

Сол үйдің бәйбішесі ақылды, байыпты адам екен, отағасына қарап: «Би атаның сілесі қатты деуші еді, қайтар, бер қалауын», - дейді. Бұл сөзге тоқтаған үй иесі атшы шаптырады. «Қалауын бердім, үйге түссін» - деп. Сонда би ата: «Дүниеден өтіп кетті, мен барғанмен ештеңе болмайды», - деп қайрылмапты. Атшы ауылға қайта келсе, үй иесінің екі ұлы екі жақта домалап жатыр дейді. Содан кейін ол адам ұл бала көрмепті.

ТОҒЫЗ БИДІҢ ДАНАЛЫҚ СӨЗДЕРІ

Ертеде қазақтың белгілі тоғыз биі бас қосып, даналық сөздерден ой өрген екен. Сонда сөз бастаған Қаракесек Шорым би:

- Ел билерім! Кейінгіге үлгі боларлық, алдағы өмірді болжап сөз қалдырайық, - деп билерді сөзге шақырыпты.

Бірінші боп сөйлеген Керей Тоқсан би:

- Ей, билерім!

Алдағы болар заманда:

Тауық азаншыл болар,

Қатын базаршыл болар,

Бесіктегі бес жасар бала

Тиышсыз, мазасыз болар, - депті.

Қазыбек би:

- Ей, билерім!

Алдағы болар заманда:

Мал жақсысы ешкі болар,

Асық ойнап жүрген жас балалар

Заң орнатып есті болар, - депті.

Игілік би:

- Алдағы келетін заманда:

Көп сиырды тана билер,

Көп халықты бала билер,

Сол баланы сұмдық іс, бәле билер! - депті.

Бала би:

- Алдағы келетін заманда:

Ғылым мен білім

Тескен таудан өтер,

Билерім,

Сонда не болар күйлерің? - депті.

Қарауыл Қанай би:

- Алдағы болар заманда:

Жақының кетер алысқа,

Бытырап алты арысқа,
Атпен де, хатпен де қатынарысың,
Кейбір заман болғанда,
Қайда кеткенін біле алмай,
Қайран боларсың, - депті.

Қаражігіт би:

- Ей, билерім!
Сондай жігітті мақтап өтерміз,
Ел басына іс түссе,
Сонда анықтап білерміз, - депті.

Шорайым би:

- Алдағы келетін заманда:
Әділ, таза, дұрыс сөз,
Есту көшке хат болар,
Жақының кетіп алысқа,
Біріне-бірі жат болар,
Жал жоқ, жамбас, жілік жоқ,
Турамышылаған ет болар.
Арқа жүні, жалы жоқ,
Кеудесінде жаны жоқ,
Сүт піскенше аймақты
Аралап кететін ат болар.
Әулие, қиял жаста болар,
Бақыт пен дәулет таусылып,
Өмірлік қызық тіршілік,
Қара жер мен таста болар, - депті.

Төле би:

- Осы айтқандарым рас болса,
Даладағыны ұл алар.
Үйдегіні қыз алар,
Ел билеген Төле би
Бұмасын ұстап бос қалар, - деген екен.

ТОҚСАН БИДІҢ ТОҚТАЛУЫ

Тоқсан би талай дауда әділ билік айтқан, бірақ егер дауласқан жағының уәжі дұрыс болса, «буынсыз жерге пышақ жұмсамаған», әділдікке мойынұсынған. Оған мынадай мысал куә.

Жаппас елі үнемі жазда Арқа жерін жайлап, күзде Торғай даласын басып өтіп, қыста Сыр бойын сағалаған ғой. Сондай бір көшісте жаппастар Арғынның бір адамын Сыр бойына мал бақтыру үшін ала кетеді. Бірақ ол адам көп ұзамай Сырдың жылымына түсіп өледі. Жазда жаппастар Арқаға жайлауға оралғанда Арғынның игі жақсылары ақысына біраз мал беретін болып Керей Тоқсан биді алып, жаппастардан өлген азаматтың құнын даулайды. Билікке жаппастар атынан төртқара Сопақ би шығады. Сопақ «сопақ» десе дегендей, қатқан ұзынтұра қара кісі екен. Өзінің жаңа танылып жүрген шағы болса керек. Тоқсан дауға барса табанын тірер әділетті айғағы жоғын біліп, неде болса қарсыласының бетін салған жерден қайырып тастамақ ниетпен:

- Мына қатқан қараң кім? - деп, Сопақты көрсетіп менсінбеген қалып танытады. Сонда Сопақ жұлып алғандай:

- Мен семіз емес, қатумын,
Сенен басқаның бәрімен
Араз емес, татумын.
Өлімді жерде молда семіз,
Өлеңді жерде өгіз семіз,
Дауы көп елде би семіз,
Мен арық болсам, елімде дау жоқ шығар,
Елді жиып, елегізіп,
Жел бетінде қонбасам,
Жаудың менде несі бар.
Атты берген жерімнен,
Тайлар алып бітемін.
Атан берген жерімнен,
Тайлақ алып бітемін.
Даудың менде несі бар,
Өз жөнімді сұрасаң,

*Қаратамырдың Сопазы
Сенің адамыңды жұтқан мен емес,
Сұр қуаңның опасы,
Суды қатты қатыруға,
Желтоқсаның мен емес.
Судан суырып тастауға,
Әбби (су) сұлтан мен емес.
Тілге келіп сөйлессең,
Сен менімен тең емес.
Бірақ сізге сәлем айтып еді,
Кетебай деген кісіміз.
Кезекпен болар деп еді ісіміз, - деген екен.*

Аталы сөзге төрелік берген Тоқсан би қарсы дау айтпай, үнсіз қалыпты.

ТОҚСАН БИДІҢ ЖЕР ДАУЫН ШЕШУІ

Патша өкіметінің қазақтарды өз жерлерінен ығыстыруына байланысты жер тарылып, қазақ руларының арасында жер дауы көбейеді. 1831 жылы көкек айында Жансары Уақтың старшыны Тілеп Байкүшіков Пресногорьковтан 30 шақырым жерде (қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Жамбыл ауданының Ақбалық, Озерный ауылдары) өздеріне тиісті Шекебай, Қарақамыс, Желқызыл жерлерін Самай, Нұралы, Қапсыт, Есенбақты керейлердің заңсыз иеленіп отырғанын айтып, губерния басшыларына шағым жазады (Омбы орталық мемлекеттік мұрағаты, 3-қор, №238-іс). Губерния басшылары бұл даулы мәселені шешуді дуанға тапсырады. Дуан сол кезде Батыс Сібір шекаралық комиссиясының мүшесі болып істеп жүрген Тәбей Барлыбаевқа жүктейді.

Тәбей осы дауды шешу үшін Керей-Уақ билерінің мәжілісін өткізеді. Мәжілісте Жансары уақ жағынан Жарылқамыс би, Керей руларынан Тоқсан би шығады. Тоқсан бидің бұл кезде жасы келіп дау-дамайға қатысудан тоқтаған шағы екен. Бірақ, бір жағынан сыйлас адамы Тәбейдің сөзін жерге тастамай, екіншіден, бұл жер дауының екі ру арасын айыру қаупін көріп, ағайынды екі рудың бірлігі үшін шығады.

Мәжілісті жүргізіп отырған Тәбей бірінші сөзді даугер жағынан Жарылқамыс биге береді. Ол Уақ пен Керейдің түптің түбінде бір атадан тараған ағайынды ел екенін, әуелден көрші қонып, ауылы аралас, қойы қоралас, түстікте төсі, төсекте басы қосылған рулар екенін айта келіп:

- Уа, ағайын, ата қонысымызға орыстар штаб салып (Пресногорьковканы айтады. - автор), шебін құрып тынысымызды тарылтты, ата қонысымыздан айырды. Азғана атаның баласы Жансары Уақтың барар жері, басар тауы қалмады. Мына Шекебай, Қарақамыс, Желқызыл атадан келе жатқан жеріміз еді. Орыстар келгенше жеріміз жеткілікті болғасын ағайыншылықпен пайдалануға беріп едік, енді Керей балалары көптіктеріңді, орыстарға жақындықтарыңды білдіріп, өз жерімізді өзімізге бермей отырсыңдар. Бізді орыстардың талауы аздай, енді сендер күш көрсетіп отырсыңдар. Қайтарыңдар жерімізді! - деп Жарылқамыс би алдында жатқан қамшымен жерді салып-салып қалады.

Сөз кезегі Керей рулары атынан Тоқсан биге беріледі. Тоқсан би қамшысын алдына тастай сала, Жарылқамыс бидің қамшымен жер сабалағанын ұнатпай, өктемдей сөйлеп, кіріспе сөзге бармай, даулы мәселеге тура көшеді.

- Уа, Жарылқамыс би, өзіңнен басқаны көрмейтін көр соқыр ма едің? «Ақылды өзінен көреді, ақылсыз ағайыннан көреді», - дейді аталарымыз. «Орыстар тынысымызды тарылтып, жерімнен айырды» - дейсің. Керейдің қай атасы өзінің ата қонысында отыр?! Сенің штаб салса, Көшебенің жеріне «Кипитанды» салды. Нұралы, Самай аталары тоз-тоз болып, өз жерлерінен айрылып, бір шеті Есіл өзенін жағаласа, бір шеті Көкшетау жеріне босып кетті. Балға (Сибан руы) атасы ұрпағы Бескөл, Мәуліт жерінен қуылып келгесін өз жерімізден ойып алып, орын бердік. Алдайдың Ескене атасы ұрпағы Мәуліт жерінен (Становое селосы маңынан) қуылып келді. Сен осыны көрмей отырған жоқсың, Жарылқамыс, қиястықпен айтып отырсың! Қолындағы қамшыңды мықты болсаң, жеріңді тартып алған анау орыстарға шошаңдат! - деп қарсыласын сөзбен тұқыртып алып, Тәбеймен алдын-ала келісіп алған шешімін айтты. Бұл шешім бойынша жоғарыда аталған жерлерді Жансары Уақ пен Керей рулары екіге бөліп алатын болды. Дауласушы жақ әділ сөз, тура шешімге қарсы шыға алмай, келсімін берді. Сөйтіп,

Тәбейдің тапқырлығымен, Тоқсан бидің ақылдылығымен екі ру арасындағы даулы мәселе дұрыс шешіліп, ағайынды Керей-Уақ елдері бейбіт, тату қалпында қала береді.

ТОҚСАН БИДІҢ БИ БОЛУДАН БАС ТАРТУЫ

Ел ішінде Тәбей мен Тоқсан би арасындағы тағы бір әңгіме сақталып қалған екен. 1830-жылдары ел ішінде жер дауы, жесір дауы, барымташылар көбейіп кеткесін Тәбейдің ұсынысымен жасы келіп қалса да Тоқсан биді Еменалы болысының биі қылып сайлады. Бірер жылдан кейін Тоқсан би биліктен бас тартады. Мұны естіген Керей-Уақтың Тәбей бастаған жақсы-жайсаңдары, болыс-билері Тоқсан биге келіп:

- Би аға, мына қысылтаяң заманда халықтан қол үзіп, билікті тастағаныңыз қалай, көп болып сұрай келдік, райыңыздан қайтыңыз, - дейді. Сонда Тоқсан би келгендерге қарап:

- Уа, ағайын, мен би болғасын халқыма пайдам тие ме деп ойлап едім, оным бекер екен. Жаман би болғым келмеді, ал жақсы би болу үшін мен алдымен патша жандаралдарының көңілін табуым керек. Олардың көңілін табу үшін халқымды өзім тонауым керек. Бұлай би болғанша, болмағанның өзі артық емес пе? Аталарымыздан қалған мынадай сөз бар екен: «Аққумен істес болсаң, көңілің пәк болады, қаршығамен істес болсаң, тамағың тоқ болады, қарғамен істес болсаң, шоқығаның боқ болады». Осы сөздің дұрыстығына көзім жетіп, билікті тастап отырмын, - депті. Осылайша сөзін тыңдап отырған орысшыл би-болыстарды бір түйреп өтеді. Жиналған жақсылар би-ағасына ештеңе айта алмай, бастарын салбыратып, жер шұқып қалады.

Тоқсан бидің қоныс аударуы - Еменалы болысының билігінен тез кетуінің тағы бір себебі болған. Тоқсан бидің туысы Сексен орыс отаршыларына қарсы күресіп, халық батыры атағын алған адам. Ол қол (әскер) ұстап, Преснов станциясының жазалаушы отрядымен талай рет соғысып, жеңіске де жетіп отырған. Керейдің Алдай атасына тиісті жерді қарудың күшімен орыстардан қорғап отырған.

Осы кезде мынадай бір оқиға болып қалады. Ол уақытта қазіргі Жамбыл ауданындағы Айымжан ауылының оңтүстік жағындағы Қайранкөл, Суаткөл, Солдаткөл деген көлдерді, «Ескікөң» деген жерді Алдайдың Ескене аталары мекен еткен. Қайранкөлден Пресновканың казак-орыстары балық аулайды екен. Бір түнде олардың құрған аулары жоғалады да, оны сол маңайдағы Ескене аталары балаларынан көреді. Содан қазақтар мен орыстар арасында төбелес болып, орыстар екі қазақты өлтіріп кетеді. Болған оқиғаны «Бейіт ағаш» деп аталатын жерінде отырған Сексенге хабарлайды. Ашуланған Сексен тапа-тал түсте қапысыз отырған Пресновка станциясына шабуыл жасап, қазақтың «қанға - қан» деген заңдылығымен орыстың екі адамын өлтіріп, үш бірдей белгілі адамын ат көтіне өңгертіп ауылға алып келеді. Ауылға келгесін үшеуін тыр жалаңаш шешіндіріп, аяқ-қолын байлап, қожаға сүндетке отырғызады да: «Енді қазақтарға тиісетін болсаңдар өздерің сияқты бүкіл Пресновтың орыстарын осылай сүндеттейміз», - деп үшеуін жаяу қайтарып жібереді. Дініне берік болған Сексеннің бұларды отырғызу себебі, осының алдында Пресновтың бір бай орысы үш қазақты еріксіз шоқындырған екен.

Бұл оқиға Преснов станциясы тұрғындарын қатты қобалжытады. Станица басшылары Батыс-Сібір генерал-губернаторына Сексеннің намысқа тиер озбырлық істері жайлы шағым хат жазады. Ол жақ хатты тексеруді 1824 жылдан Батыс-Сібір шекаралық комиссиясының мүшесі Тәбей Барлыбаевқа тапсырады. Тәбей қазақтар мен орыстар арасындағы талай даулы істердің «арбаны да сындырмай, өгізді де өлтірмей» бітімін тауып, екі жақты ақылмен келістіріп жүреді екен. Бұл жолы да тексеру уақытын созып, «ұзын арқан, кең тұсауға салып» жүргенде, Пресновтың өшіккен орыстары Сексеннің түсіп жүрген үйінің әйелін көндіріп, тамаққа у қостырып бергізеді. Уланғанын сезген Сексен жау қолында өлмейін деп, атына міне салып өз қолымен (әскерімен) ауылына келіп жан тапсырады. Сексен қазіргі «Бейітағаш» деп аталатын қыстауына жерленеді. Денесін орыстар мазақ етпесін деп, қабірін қылға араластырған балшықпен биік қылып жабады. Сексеннің өлгенін естіген Пресновтың орыс тұрғындары үш күн той қылып, арақ ішкен деседі.

Сексенге өшіккен орыстар оның туыстарына күш көрсете бастайды. Сексеннің туысы Тоқсанға да бұдан кейін халық

арасында билік жүргізу қауіпті бола бастағасын орыстардан жырақтау Терісаққан өзенінің Есілге құяр тұсына, қазіргі Пески станциясының оңтүстік-батыс бетіндегі «Западное» селосы маңына қоныс аударуға мәжбүр болады.

ТОҚСАН БИДІҢ ЖЕҢІЛУІ

Тоқсан би қартайған шағында замандастарының бірі:

- Уа, Тоқсан би, осынша жасқа келгенше талай адаммен кездестің, талай бимен айтыстың, талай дау-дамайда болдың, соның ішінде жеңілген жерің болды ма? - деп сұрапты.

Сонда қартайған би:

- Жас кезімде үш рет әйелден жеңілдім, - депті.

Біріншісі. Маған жас кезімде қалың мал беріп қыз айттырған. Ер жеткесін әкем Жабай қайныма ұрын жіберді. Барғасын жеңтелерім мені түсірген отауға үш қыз ертіп келді. Екеуі ажарлы, біреуі қайқы мұрын, қараторы, ажарсыз екен. «Екі тәуірдің бірі менің қалыңдығым болар» деп ойлап отырғанмын. Қызойнақ тарап, жұрт аяғы басылғасын, артында манағы үш қыз қалды. Жеңгемнің біреуі:

- Күйеу, мынау сенің қалыңдығың, - деді маған өздері есіктен шығуға ыңғайланып, қайқы қараны нұсқап.

- Маған дегендерің осы болса, ала кетіңдер, - дедім.

- Біз әкетуге келген жоқпыз, әкелуге келдік, - деді жеңгем. Басқалары кетіп, «қайқы қара» қала берді.

- Сен неге қалдың? Қалма, кете бер, - деп «шық-шықтың» астына алып жатырмын. Оған қозғалар «қайқы қара» жоқ. Аздан соң:

- Бірауыз сөзім бар, - деді.

- Айт та, шық, шық, - дедім мен.

Сонда «қайқы қара»:

- Қыз бала шарифатта тоғыз жасында, еркек бала он үш жасында балиғатқа толады. Сен де тілеген шығарсың, «Сүйгеніме қоса гөр» деп. Мен де тіледім. Сенің тілегің қабыл болмай, төрт жыл бұрын тілеген менің тілегім қабыл болыпты. Қабыл болған тілегімді өзгертпеймін, - деді.

- Сол «қайқы қара» мына отырған, - деп жанындағы кемпірін нұсқапты. «Бір жеңілген жерім осы» депті би.

Екіншісі. Жесір қалған жеңгемді некелеп алу ойымда болып оның ауылына барып, үйіне қондым. Кешке жатар орынға төсек салғанда жеңгеме: «Төсегіңді кең сал, ағаның іні мұрасы, ағамның орнына жатамын» - дедім. Бұдан бұрын арада еш сөз болмаған. Сонда жеңгем:

- Бір ауыл болады,
Боз төбелі үйі болады,
Ол ауылдың қадірлі ақсақалы болады,
Сөзге тоқтайтын байсалды биі болады.
Енді бір ауыл болады,
Шоштаңдаған биі болады,
Шошырайған үйі болады.
Байсалды бидің,
Ақылы басында болады.
Шоштаңдаған бидің,
Ақылы астында болады,
Соның қайсысына жатасың,
Ендігісін өзің біл, - дейді.
«Екінші жеңілгенім осы» - депті би.

Үшіншісі. Әбіл деген байдың кіші қызынан жеңілген. Ол былай болған:

«Тоқсан Әбіл байдың ауылының тұсынан өтіп бара жатса, байдың үш қызы күн ыстық болғандықтан суға түсіп жатыр екен. Сонда тұра қалып, Тоқсан қыздарға былай депті:

- Қамысы мына өзеннің қырық буын,
Естідім қамыс жақтан қыздың дуын.
Таң атпай, ақшолақты суға салып,
Өзеннің бүлдірген кім, аққан суын?

Сонда Әбілдің кіші қызы былай деп жауап қайырған екен:

- Деген-ау, бұқа бұға, азбан нуға,
Өзенді арамсынсаң бетің жума.
Шешеннің ұйытып қойған қатығындай,
Итаршы болғаның не, ағын суға?

ТОҚСАН БИДІҢ БІРЛІККЕ ШАҚЫРУЫ

Тоқсан би шығармаларында адамгершілік, құқық мәселелері көп айтылып, даулы істердің әділ шешімі беріледі. Сондықтан да оның сөздері елдік пен бірлік тақырыбының басын қозғап, ел тұтқасын ұстаған билерді әділдікке, туралыққа шақырған. Бір бай бәйбішесін ұрып жатқанда Тоқсан:

*- Тоқсан қулық саусаң да,
Тоғыз мая биедей болмайды.
Тоқсан тоқал алсаң да,
Бәйбішедей болмайды, -* деген екен.

Осы сияқты Қалқаман биге Тоқсанның айтқан мынадай сыны бар:

*- Қара асында қатын семіреді,
Қайғысыз би семіреді.*

ТОҚСАН БИДІҢ ТОҚАЛ ТУРАЛЫ АЙТҚАНЫ

101

Тоқсан бидің жасы тоқсанға келіп, жағы түсіп өлейін деп жатқанда тоқалы қашып кетіпті. Тоқалының аузы қызыл, көзі көк, сары әйел екен. Сонда тоқалының қашып кеткенін естіп, Тоқсан бидің айтқаны:

*- Қатын алсаң жігіттер,
Қыпшама бел торыны ал,
Ол болмаса, аққұбаның зорын ал.
Аузы қызыл, көзі көк,
Бышылдаған сөзі көп,
Шапылдаған сарыға жолама,
Артқы еліңді қуартар,
Үйінің ішін шулатар,
Қотаныңды ду қылар,
Бауырыңды шу қылар.
Таңертеңнен қақылдар,
Бетіңнен алып шапылдар.*

*Көлденең тұрған ағайын,
Күліп күнде сақылдар.*

Тағы бір нұсқасы:

*Бақыт-дәулет бітерде ырыс қонар.
Ынтымағы адамы дұрыс болар.
Баласы пайдакүнем болар.
Қызы қылықты келер, келіні епті келер.
Бірі оған болса, бірі бұған болар.
Көмектесіп қонақ аттандырар.
Көп көрініп жау қашырар.
Ит үреген келер.
Терлеген малы жүреген келер.
Адамы қырлы болар.
Малы түрлі болар.*

ДОҒАЛАҚТЫҢ КІШІ ЖҮЗГЕ БАРУЫ

Кіші жүздегі он екі ата Байұлының бір ірі байы Бейсенбай қартайып, төсек үстінде отырып қалғанда балаларын сынайды. Мезгіл алғашқы қар жауып, күздік сойыс басталған кез екен. Үш баласын шақырып алып:

- Шырақтарым, күз болып қар түсті, маған жылқыдан төл малым ғой, көк биені алып келіп, сойып беріңдер, омыртқасын мүжиін, - депті.

Балалары жылқыны келіп қараса, бес мың жылқы да бір төбе, көк бие де бір төбе болып көрінеді. «Жылқының басы ғой, мұны өлейін деп жатқан жанға қалай қиямыз, бір көк малды соя салайық» деп келіседі де, сойып, кешке ағайын-туғандарын шақырып, шекесін асып, қонақ қылады.

Ас келген соң жұрттың бәрі жапа-тармағай қол созғанда, әкесінің алдына қойған табақтағы ет қозғалмай тұр, оны інісі Сәрсенбай байқап қалады да:

- Астан неге алмайсыз? - деп сұрайды. Сонда Бейсенбай: «Адал малым ғой» - деп тұздыққа сұқ саусағын салып, дәм тату

ырымын жасайды да, інісі Сәрсенбайға ақырын ғана «Таңертен атыңды жақсылап ерттеп ешкімге сездірмей жылқыға бар да, менің қара көк биенің бар-жоғын анықтап, маған айт», - дейді.

«Үш баланы жіберіп, көк биенің омыртқасын мүжिमін деп едім, басқаны әкеліпті, - деп ағаш сапты бәкісінің ұшымен етті бір аударып, табақты әкетіңдер деп ымдайды.

Ертеңіне таң ата Сәрсенбай көк биенің жылқы ішінде жүргенін көреді де, ағасына келіп айтады. Сонда бай үй ішіндегілерді сыртқа шығарып жіберіп, інісіне былай дейді:

- Атағым бір шама елге жайылған жан едім, менің өлгендегі асымды тірімде берейін, өз асымды, өзім көріп, Аллаға риза болып барайын, ал өлген соң мына үш бала асымды бере алмайды. Араларында реніш болады, тірі кезімде еншілерін бөліп берейін, алдағы жаз шыға үш жүзге хабар сал. Асыма қатыссын және бір тапсыарым: орта жүзден ашамайлы Керейде Тоқсан Жабайұлы бар, сол кісіге жеке хабар бер, - депті.

Сөйтіп келер жаз шыға мамырайы басталысымен жер-жерге ертемен хабаршылар жіберіліп, өзі балаларының еншілерін бөліп бере бастайды. Еншіні төртке бөліп, бесінші еншіні інісі Сәрсенбайға береді. Бұл бөлгені – өзінің асында жұмсалатын малы мен дүниелері. Ал алдындағы төртке бөлген еншіні өзінің бәйбішесі мен үш баласына атайды. Бәйбішеге тиген үлес ол қай баланың қолында болса, соған тиесілі болады. Сөйтіп, бұл жұмысты бітірген ол асқа дайындықты қолға алады.

Екі жүздің атынан асқа бару үшін орта жүзден Тоқсан дайындалады. Барар жер шалғай, жолда сояр сойысын, сауын малын, ас-тағамдарын, жүйрік жылқы, күшті балуандарын өзірлейді.

Жүрер уақыт жақындап қалғанда Доғалақ әкесі Тоқсанға келіп: «Екі жүздің асқа барар адамдарын мен басқарып барайын», - деп рұқсат сұрайды.

- «Атың барда жер таны, асың барда ел таны» деген емес пе, сіз тірі тұрғанда мен де ел көзіне көрініп, іске араласайын. Сіз мені сынап көріңіз, - дейді. Бірақ Тоқсан жолын бермейді.

- Екі жүздің игі жақсыларын бастап барып, бір нәрседен қателессең, бетке шіркеу болар, әлі жассың ғой, сыналатын уақыт табылар, - дейді. Ұзын сөздің қысқасы, алдында рай бермегеніне қарамай Доғалақ әкесіне үш рет келеді. Сонда әкесі Тоқсан:

- Бір емес, үш келдің ғой, тауың шағылмасын, бетіңді қайтармайын, баратын жұрт жиналып жатыр, бәрі келіп болған соң, қонақасын бер, үш сауал қояйын, соған дұрыс, әрі мүдірмей жауап берсең, барасың, - дейді.

Ел жиналып, қонақасы беріліп, жүретін уақыт таянғанда Доғалақ әкесіне келіп: «Мен сауалыңызға дайынмын» - дейді. Тоқсан би жиналған игі жақсыларға мән-жайды түсіндіріп, баласының рұқсат сұрап тұрғанын айтып, сауалын қояды:

- Балам, өмірде ер сыбағасы не? - дегенде Доғалақ күліп:

- Ата-ай, алты ай ойлаған сұрағыңыз осы ма, ер сыбағасы жаз болса бір тостаған қымыз, қыс болса бір омыртқа, жая емес пе? - дегенде отырғандар да Тоқсан да риза болып қалған сауалдарын қоймайды. «Менен рұқсат» - деп батасын береді. Сөйтіп Доғалақ жиырма бір жасында екі елді басқарып, Бейсенбай байдың тірісінде беретін асына жүріп кетеді.

Кіші жүз жеріне келгенде алдынан торуылдап, хабаршы болып жүрген жігіттер тосып алып, елге хабар беріп, бастап алып жүреді. Орта жүзге тігілген үйлерге қонақтарды орналастыра бастағанда арнап тігілген үйге түсіру үшін ел басшылары Тоқсанды іздей бастайды. Тоқсанның келмегенін естіген Бейсенбай даяшыны жіберіп:

- Барып біліңдер. Тоқсан болмаса, соның көзі бар шығар, сол адамды арнайы тігілген үйге түсіріңдер, - дейді. Доғалақты игі жақсыларымен арнайы тігілген үйге түсіріп, ас бергеннен кейін, біраз тынығып дем алған қонақтар Бейсенбайға келіп сәлем береді. Сонда Доғалаққа қарап:

- Әкең Тоқсан екі жүздің адамдарын басқартып жібергенде саған сенген шығар, мен де сендім, менің осы асымды өткізіп, жөнелтуді саған тапсырдым, асты басқар, - дейді.

Дайындық жағдайын біліп, танысып болған соң Доғалақ іске кіріседі. Ас беріп аяқталуға жақындағанда ат жарыс, балуан күрес өтетін жерлерді хабарлайды. Сонда кіші жүздің Қамбар деген сыншысы осы уақытта бәйгіге қосылатын аттарды сынап жүрсе керек. Аралап жүріп Доғалақтың тобына келеді. Сонда Доғалақ бәйгеге қосатын үш жылқысын алып шығып, сөйлеп жүр дейді: «Осы жолы үшеуің бір-біріне құйрық тістесіп, бірге келіп, үш бәйгені алатын болыңдар, болмаса үшеуіңді де орта жүздің Бейсенбайға жасаған батасына соямын», - деп тұмсықтарынан сүйіп жүрсе керек. Оның ті-

легі дәл келіп, нағашысының күреңі бастаған үш жылқы үш бас бәйгені алады.

Қамбар сыншы күреске дайындалып жатқан балуандарды аралап жүрсе, тағы Доғалақ екі жүзден келген үш жігітке: «Үш бәйгіні де алатын болыңдар, әйтпесе Бейсенбай дүниеден өткенше күтуші болып қаласыңдар», - деп, маңдайларынан сүйіп жатқанын көреді. Сонда Қамбар Доғалаққа былай деген екен:

- Шырағым Доғалақ, Құдай бір адамның үш тілегін орындайды екен, бірақ бір уақытта орындалғанын естіп көрген жоқпын, ал сенің бұл сапарыңда үш тілегіңді Құдай бір уақытта орындайын деп тұр, сен оған риза болмасаң да жарайды. Өйткені, жарық дүниедегі өмірің қысқа болады екен» - депті де жүре беріпті.

Балуандарының үшеуі де бас бәйгіні алып, ат бәйгісінен де бас үш бәйгіні алып, ас беріліп, жұрт тарқар кезде Доғалақ Бейсенбайға келіп:

- Бейсеке, тірі кезіңізде асыңызды бердіңіз, қабыл болсын. Енді олай-бұлай болып кетсеңіз, жол қашық, арнайы келіп, бата жасай алмаспыз, халқыңызды тоқтатыңыз, біз сізге бата жасап, ас береміз, - дейді. Сөйтіп рұқсат алған соң ат жарысы мен балуан күресінен алған алғашқы екі тоғызды сойдырып, ас береді, екінші екі тоғызды «Ұлы жүз, аға баласысың ғой» деп соларға береді. Үшінші бәйгілерді (жарыстың да, күрестің де) кіші жүздің ақсақалдары мен асты жөнелтіскен даяшыларға бөліп береді. Орта жүздің еріп барғандарына:

- Сіздерге осының атағы да жетеді, Бейсенбай қария маған жолын бермекші, соны бөліп алыңдар, - дейді.

Доғалақ елге аман-есен келгенде әкесі қуанып, риза болып, көңілі толады. Бірақ бұл қуаныштың аяғы ұзаққа бармайды. Нағашысы қосқан жүйрікті Доғалақ бермей қойса керек. Екі рет сұраған нағашысы үшінші рет Тоқсанға келіп:

- Жалғыз баламның астындағы аты еді, жиенім Доғалақ бермей қойды, алып беріңіз, - дейді. Мұны естіген Доғалақ: «Оған да маған да жоқ қылайын», - деп жүйрікті қасындағы жігіттерге сойып береді. Сонда Тоқсан баласын шақырып алып:

- Құдай тілегенде бергенде, сілегенде алмай ма екен, - деп оттың орнын тал шыбықпен бір салыпты. Сол қарғыстан кейін Доғалақ бес-алты күн ішінде маңдайына жара шығып, қайтыс болыпты.

Міне, «Әке қарғысы - оқ, шеше қарғысы – жоқ» деген сөз осыған мысал болады. Тоқсанның өз дәуірінде ақылды, әділ адам болып, артына көп үлгі-өнеге қалдырып кеткен абыздардың бірі екендігі әркімге аян.

Ескерту: Бұл кітапта Доғалақ туралы екі нұсқаны да бердік. Екіншісінде Доғалақты біреулер өлтіріп, құнын даулауға әкесі Тоқсан би өзі барады.

ТОҚСАН БИДЕН ЖЕТКЕН СӨЗ

Тоқсан би дүниеден өтер шағында жиналған көпшілік «Кейінгі біздерге айтып қалдыратын нендей өсиетіңіз бар?» деп сұраған екен. Сондағы сөзі:

- Аса биік болсаң асыларсың,
Өте төмен болсаң аяққа басыларсың,
Орташа болсаң қатарға қосыларсың.
Тоймасты тойдырам деме, есің кетер,
болмасты болдырам деме,
өмірің бекерге өтер.
Аз ғана елге басшы болсаң,
Жоқтаусыз болып басың кетер.
Шаруаң әлсіз болып, өзің бұзық болсаң,
Жығып салып алқымыңды әркім езер.

АҚЫРЗАМАН ТУРАЛЫ

Тоқсан биден бір мәжілісте Сарыбай деген кісі сұраған екен: «Ақырзаман болуына нендей ишаралар бар, һәм белгілері қандай?» - деп. Сонда Тоқсан айтқан екен:

- Ақыр заман боларда
Адамдық - ақыл досы кетіп,
болмашы амалы қалады,
адамның жақсысы кетіп, шабаны қалады,
көлдің суы бітіп, табаны қалады.
Сиыр пұл болады,
қатын би болады.

*Қынама белбеу, тар шалбар,
«сен білмесең, мен білемін!» деушілер шығады.
Сол уақытта бет-бетіне шұбырған
тырақай дейтін ел болады,
адамы тырна қатар тізілген біз болады.
Ат аридды, тон тозады.
Сол уақытта қайран сабаз ерлерден,
жұртта қалған ит озады.
Саналы ерде ұйқы жоқ,
жақсы әйелде күлкі жоқ,
жақсының жолы қайырлы,
соғылмайтын тұлкі жоқ,
жаман кесанат бүлінбейтін мүлкі жоқ.*

ТОҚСАН БИДІҢ БИ САЙЛАНУЫ

(Екінші нұсқа)

Жабай бидің Сексен, Тоқсан деген баласы бар екен.

Әкелері қайтқан соң шешесі балаларына: «Пәлен деген би бар еді, соған барып алдынан өтіңдер, - дейді. Екі бала бидің үйіне екінді кезінде жетеді.

Қарт би дәрет алып далада жүр екен, келгендерден жөн сұрайды.

- Уа, кімнің баласысыңдар?

- Жабайдың.

- Уа, балалар, бір биенің қымызы құрсақта емес, қуықта жүрер. Үйге кіріп шай ішіңдер, - дейді кәрі би. Сексен «Қымызы жоқ несіне барамыз?» - дейді де ауылына кетіп қалады. Тоқсан ақсақалды қолтықтап үйіне бірге кіреді, қонып, әңгіме тыңдайды.

Балалары барып алдынан өткен соң Жабайдың бәйбішесі қарт биді еліне шақырады. Ағайын-туғандарын жинайды.

Жабайдың үйіне келген соң кәрі би:

- О, бәйбіше, осы үйдің шаңырағы қисықтау екен ғой, - дейді.

- Қисықтау болса да түтіні түзу ұшушы еді ғой, - дейді бәйбіше.

Жиналған жұрт Жабайдың орнына би етіп сайлауға Сексенді ауызға ала бастайды. Сонда қарт би:

- Әй, жұртым, сексен көп пе, тоқсан көп пе? – деп сұрайды.

- Е, тоқсан көп, - дейді жұрт.

- Онда ордаға би етіп Тоқсанды қоямыз, Сексенге батырлықты береміз, - дейді қарт. - Билік айтуға сабырлылық керек, ел тағдыры шешілер жерде шыдамдылық қажет. Сексен әпербақандау, Тоқсан байыпты, - депті.

Сөйтіп Тоқсан он алты жасында алдында жиырма алтыдағы ағасы тұрса да би сайланыпты.

ҚАСҚЫР АУЛАП АДАСУ

Жабай бидің баласы Тоқсан он бес-он алты жаста жүйрік кер ат мініп жүреді екен. Атының жүйріктігі сондай, қасқырды қара жерде соғады.

Бірде ақ көбік қар жауып, нағыз қансонар болады. Мұндай күнді бос жібермейтін Жабай аңға шыққалы жатқанда Тоқсан да талпынып атына мінеді.

- Балам, жат жер ғой, адасып кетерсің, - деген әке сөзіне тоқтамай, аңшылармен қабаттасып жүре береді. Жүйрік кер ат қойсын ба, өзгелерден озып кетіп, бір қасқырдың арланын соғып алады. Олжасына қуанған бала жан-жағын барлай алмай, жолдан адасады. Сол түні дала кезіп жүріп, таң ата бір түгінді көзі шалады.

Салып-ұрып келсе, бір ауқатты үй екен. Атын байлап, үйге ене бергенде әйелі «Тағы кім еді сүйретілген, жік-жапар болмай тыныш отыр» деп күйеуіне ұрсып жатқанын құлағы шалып қалады.

- Ассалаумағалайкөм! - деп кіріп келеді.

- О, балам, тоңған екенсің ғой, - дейді үй иесі. Сонда Тоқсан бала тұрып:

- Далада қонған оңбайды.

Түлкі ішік киген тоңбайды.

Тоқсан құлық саусаң да,

Сақа биедей болмайды.

Әйеліңіз тоқал екен ғой, - деп қасқырды үй иесінің алдына тастай салыпты.

- Ә, балам, жөніңді айт. Кімнің баласысың? - дейді ақсақал.

- Жабайдың баласы едім, - деп жол жүрген жөн-жобасын айтқанда:

- Ә, балам, алғашқы олжасын өзгеге байламас болар, өзің ал. Әкеңе сәлем айт, билікті енді қойсын, ендігі билікті саған берсін, - депті қария.

ТОҚСАН БИДІҢ ОРЫС ОТАРЛАУЫНА ҚАРСЫЛЫҒЫ

Тоқсан өзінің туған ұлы Доғалақты да патшаға қызмет еттің деп айыптаған:

Доғалақ болыс болды дегенше,

Орыс болды десейші.

Ғаріп пенен ғасірге

Қорыс болды десейші.

Аққа - қара, теріске

Дұрыс болды десейші.

Елінен безген босқынға

Қоныс болды десейші...

109

ТОҚСАН БИДІҢ ДАУДАН ОРАЛУЫ

Тоқсан дауға барып ай жүріп оралып, қайтарда Киікбай атасының ауылына соғыпты.

- Атаң Киікбайдың ауылына таяп келеміз, олжаңнан байлайтын не сыйлығың бар? - депті Тоқсанға қасындағы жолдастары.

- Киікбай атаңның батасы қабыл болсын, айтқан ақылы орнына келіп, үш жүздің билерімен дауда сарапқа түсіп, біреуі алдыңа шығып мүдірте алмады. Не керемет саңлақтарды сүріндіріп, төбе билікке ие болып түсірген мол олжаңнан атаңа не сый тартпақсың? - депті екіншісі.

- Бір бесгі ат соғымына, бір құнан қой сойып жеуіне, он бес теңге ақша, бір қырмызы шапан арнап әкеле жатқан сыйлығым бар, - депті Тоқсан.

Ауылға таянса, Киікбай жарты лашығының кереге көзінен жолға қарап күтіп отыр екен. Аттан түсіп сәлем берген Тоқсанға Киікбай:

- Тоқсан жаным келдің бе,
Жүйрік аттай желдің бе?
Үш жүздің дауын бітіріп,
Олжалы болып жеттің бе? - депті Киікбай.

Тоқсан:

- Киікбай атам қайдасың?
Қызыл тілім сайрасын.
Қырмызы шапан, бесті ат бар,
Бір құнан қой және бар,

Киікбай іліп әкетіп:

- Кең қолтық керей баласы,
Ішінде жоқ аласы.
Қол жайып бата бергесін
Қолдаған екен бабасы.
Қабыл болған батама,
Ризамын ата-анаңа,-депті.

* * *

Ел ішінде Тоқсан би деген өлеңмен айтылған толғаулар, нақыл сөздер көп.

*Адасқан адам жол таппас,
Еріншек жігіт мал таппас.*

*Ер зарығып налымай,
Дәулет пенен бақ таппас.*

*Кекірейіп кер кеткен,
Өміріңде дос таппас.*

*Арам ойлыға дос болса,
Кіреріне қос таппас.
Ежелден дәулет бақ қонса,
Аруақ орны бос жатпас.*

Жақсы болса ағайын,
Күнде қызық базарың.
Жаман болса ағайын,
Күнде өлім ажалың.

Жақсы болса алғаның,
Кеуіп тұрмас қазаның.
Жаман болса туысың,
Күнде жанжал-керісің,
Аяғыңнан алады.

Істің білмей терісін.
Артында сөзі қалмаса,
Жақсының аты жоғалар.
Ер жігітке бақ қонса,
Дұшпаны да жоғалар.
Қолыңнан бір күн бақ тайса,
Сол шіркіндер табалар.
Аяқтан тұлпар ақсаса,
Мәстекке құнын бағалар.
Жаман болса туысың,
Жүрекке қайғы жамалар.
Алтыңды жиғаң қисайса,
Дұшпаныңа қосылып,
Күліңді келіп сабалар.

ТОҚСАН БИДІҢ ҰЛЫНА АЙТҚАНЫ

Бірде Тоқсан би төсек тартып жатып қалады. Балалары, немерелері жиналып, көңілін сұрауға барыпты. Сонда Тоқсан би мынадай өсиет айтқан екен:

- Өткел өтсең бұрын өт,
Арты болар бір тайғақ.
Ұрлық қылсаң жалғыз ет,
Екеу болсаң бірі айғақ.
Сапар шексең, көппен шек,
Дұшпаңына ол да айбат!

Қарауылдың жаманы,
Алдырған соң өкінер.
Балуанның жаманы
Шалдырған соң өкінер.
Пышағыңды мұқалтпа,
Не кеспесті біліңсің,
Танымасқа сыр айтпа,
Не деспесті біліңсің.
Көлік жисаң атан жи,
Қиза салсаң мойымас.
Сауын жисаң бие жи,
Үш ай тоқсан болғанша
Аридды деп азытпас.

АДАМНЫҢ ӘР ЖАСЫҢДАҒЫ ЖАҒДАЙЫ ТУРАЛЫ АЙТҚАНЫ

112

Он беске лақ, теке,
Жиырмада қасқыр,
Отызда ойнақы ат.
Қырықта қылышылдайды,
Елуде - өрелі ат,
Алпыста – арқанды ат,
Жетпісте – шідерлі ат,
Сексенде – кісенді ат,
Тоқсанда торы ала торғай,
Жүз жасында жұмыртқадай.

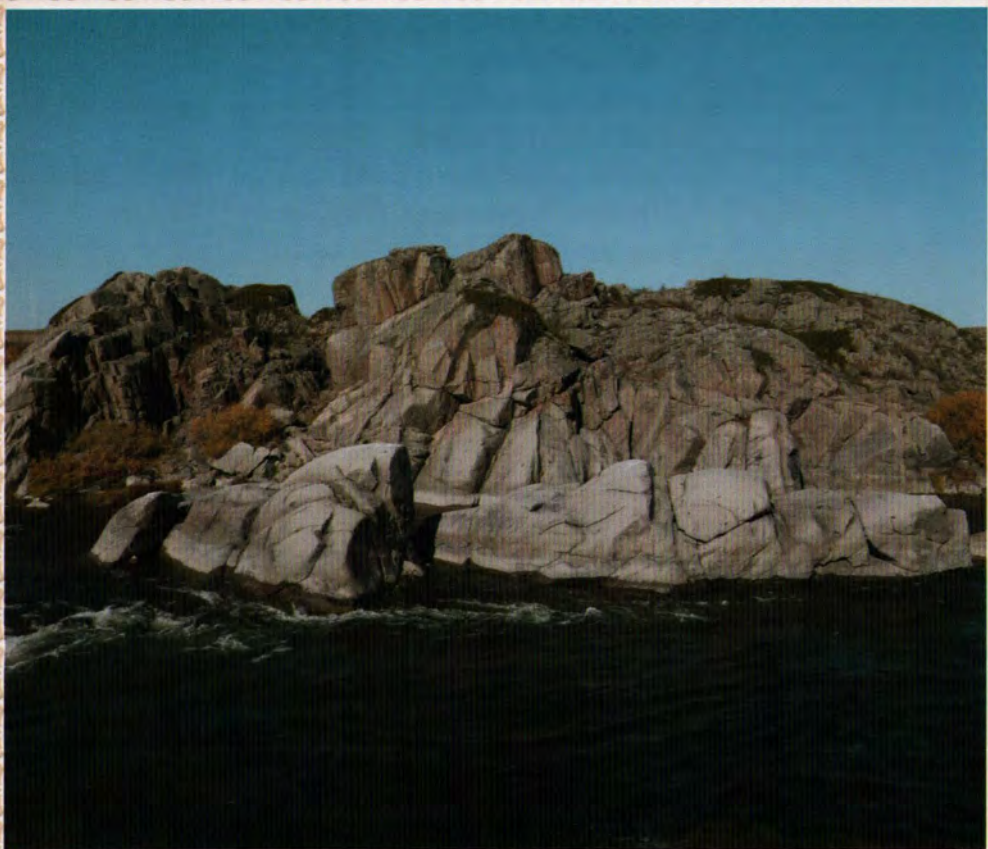
ЖІГІТТІҢ ЖАСЫ ЖИЫРМА БЕС

Жігіт жиырма беске,
Жарға ойнаған лақтай
Отыз беске келгенде
Ағып жатқан бұлақтай.
Қырық беске келгенде

Селдіреп біткен құрақтай.
Елу - ердің жасы,
Алпыс - ел азасы.
Жетпіс - кәріліктің басы.
Сексен келіп бүйірден
Шызарады тоқсан үйірден.
Тоқсан мен жүз - ұлы жас,
Тоңқайып атқа міне алмас.

АҒАЙЫНҒА АЙТҚАНЫ:

Артқы айылдың батқанын
Иесі білмес, ат білер,
Ер жігіттің қадірін
Ағайын білмес, жат білер,
Біреуден алсаң аманат,
Берсең жақсы - саламат.
Жанжал қылсаң, бақ кетер
Ақыры қалар жаманат.

115

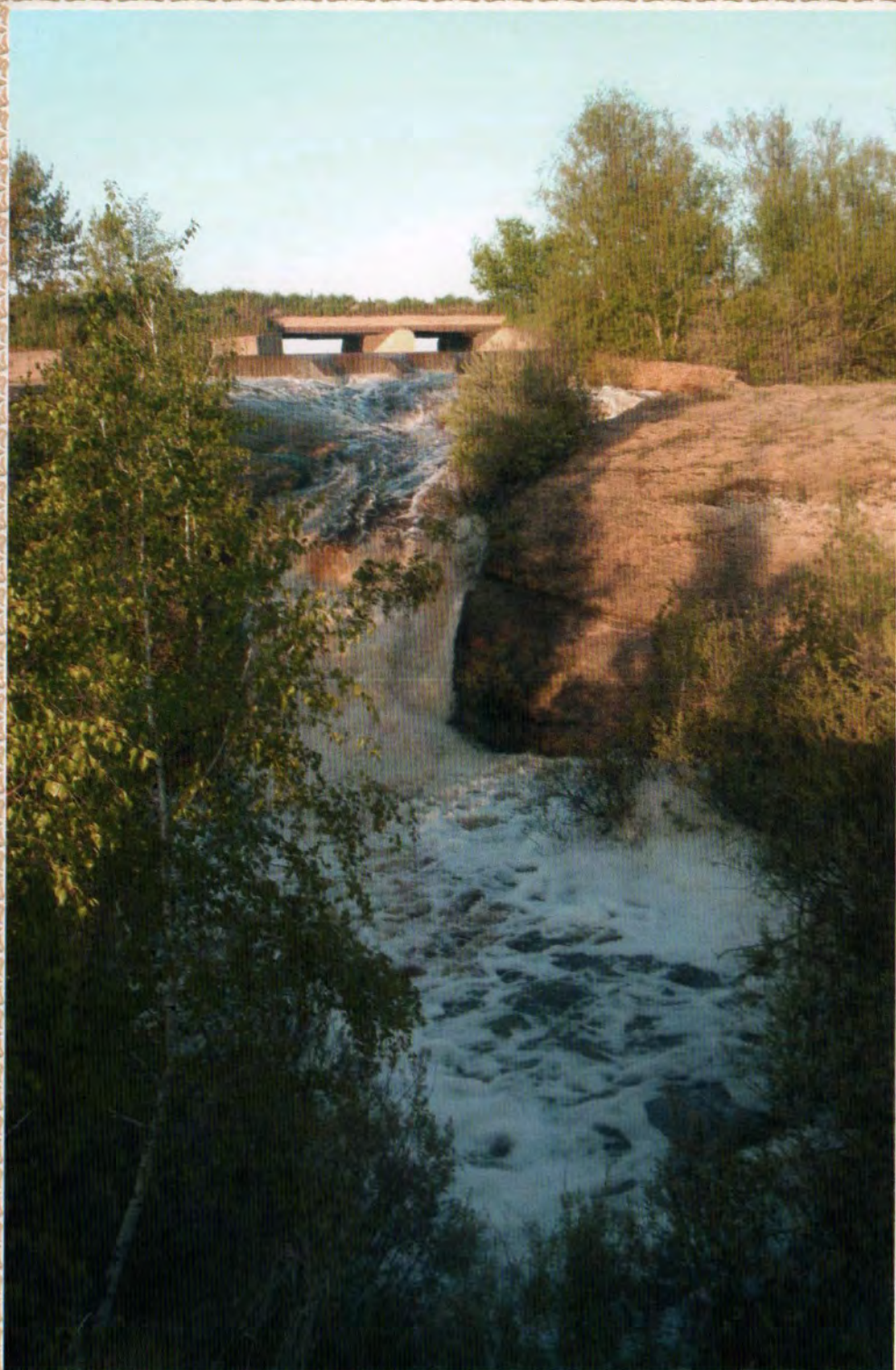

Тоқсан би ауылындағы Тоқсан би атындағы орта мектеп

Тоқсан би ауылы табиғаты

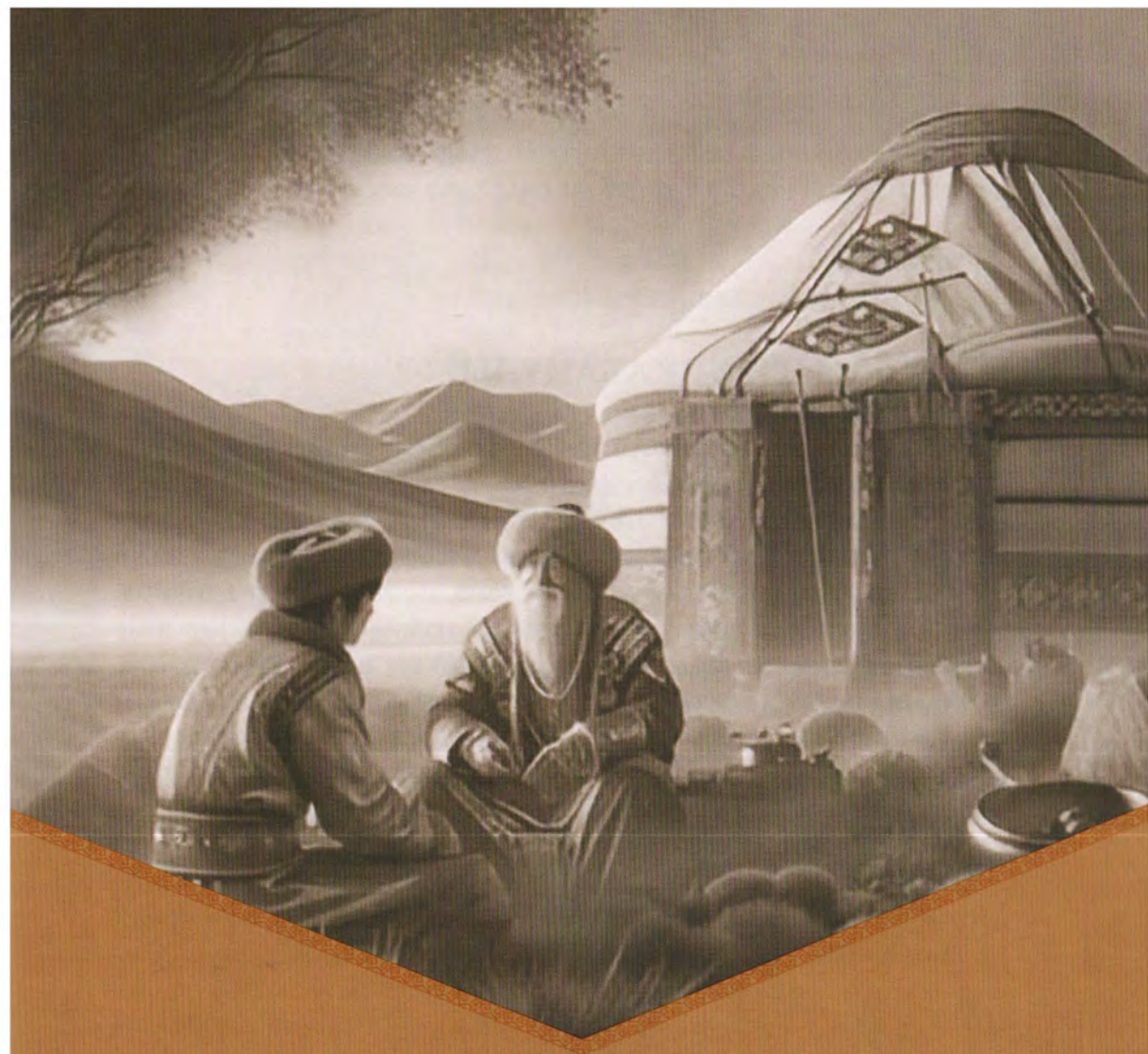

*Тоқсан би мазарының топырағын
Қара Бура әулие басына қою сәті*

Төртініші бөлім

**ТОҚСАН БИ ЖАБАЙҰЛЫ -
НАРОДНЫЙ СУДЬЯ, ОРАТОР
(XVIII-XIX)**

ТОҚСАН БИ ЖАБАЙҰЛЫ

Родился на территории Северо-Казахстанской области. Выходец из рода Керей Среднего жуза. Его отец Жабай был одним из известных потомков знаменитого Абылай хана. Отвагу Жабай батыра в борьбе с джунгарскими захватчиками воспел в своих стихах сподвижник Абылай хана, поэт и батыр Тәтіқара. На становление личности молодого Тоқсана и формирование его мировоззрения большое влияние оказал его дед Қара би, он обучал внука навыкам ораторского искусства, делился своим опытом решения сложных дел. С малых лет Тоқсан вместе с дедом встречался с известными биями-ораторами и часто вступал в словесные состязания-поединки. С 15 лет в народе его называли Төбе (главный) бием, его имя стало известным всем казахам степи. Тоқсан би отличался справедливыми решениями сложных спорных вопросов. Он имел огромный авторитет среди родов Керей-Уақ и Атығай-Қарауыл, его знание казахских обычаев и традиций, ораторские способности, справедливые решения были по душе всем степнякам. Би в своих толғау-раздумьях подверг критике родовую вражду, призывал к согласию, осуждал негативные черты характера людей. После него осталось много интересных афоризмов и назиданий, большинство из которых в стихотворной форме. К сожалению, некоторые из них забыты, но часть до сих пор передается из уст в уста. Одной из причин того, что его труды были неизвестны современному поколению, явилось то, что при Советской власти бии считались приспешниками баев, чуждым элементом, а потому запрещалось собирать, исследовать и публиковать их труды. Только с образованием независимого государства стало возможным заниматься сбором их трудов, знакомить с ними народ.

Умер Тоқсан би на территории района имени Ғабита Мүсірепова (Северный Казахстан), где были его летние жайлау. В 2006 году недалеко от села Западное Северо-Казахстанской

области был открыт мазар Тоқсан би, село Западное переименовано в село Тоқсан би. Одна из улиц города Петропавловска названа в честь бия.

*Источник:
«Национальная энциклопедия Казахстана»,
том 5.*

УСТАНОВЛЕНИЕ МЕСТА ЗАХОРОНЕНИЯ ТОҚСАН БИ

Долгие годы неизвестно было, где похоронен Тоқсан би. По устным сведениям би умер, когда возвращался после разрешения одного спора. Считалось, что его похоронили возле Атбасара. Но это оказалось неправдой. В 1998 году в статье «Несколько слов о Тоқсан би» известный корреспондент газеты «Солтүстік Қазақстан» Д. Қазбек приводит достоверные факты, доказыва-

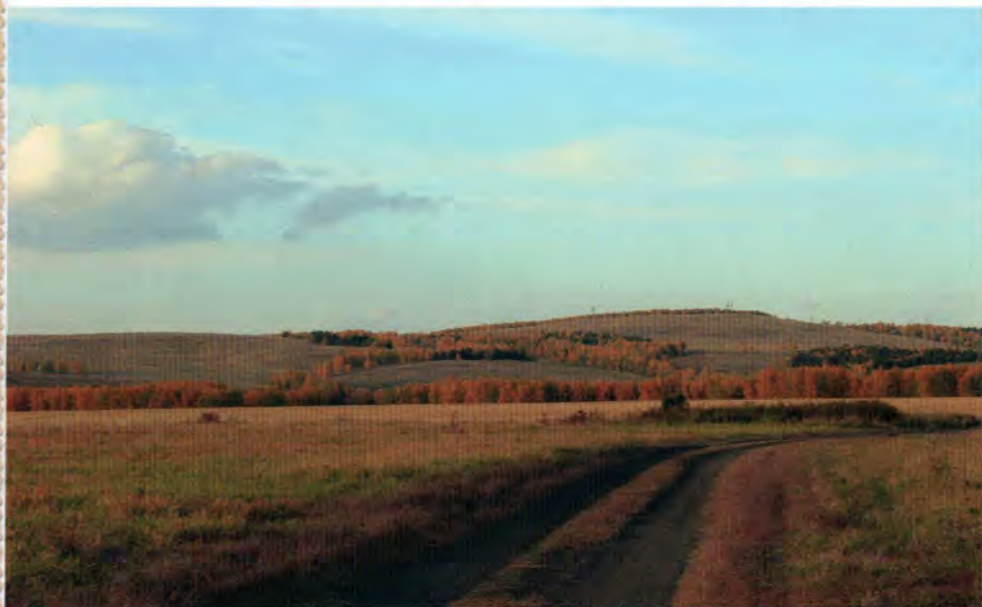
123

ющие то, что би похоронен именно на сопке Қарауыл у реки Есіл. Названы были имена аксакалов, которые знали правду. Среди этих очевидцев был и житель села Западное Шотбай Қаршалұлы, но он умер, не дожив до открытия мазара.

В газете «Северный Казахстан» в рубрике «Духовное наследие» была напечатана статья председателя областного суда Б.Т.Тұрғараева «Увековечим имя великого земляка». В этой статье говорится следующее: «Творческое наследие Токсан би служит образцом для последователей его дела. У казахов есть такая мудрость: «Кто не знает и не почитает прошлое, тот обречен пережить его заново». Забыть великих людей прошлых лет – грех для потомков. Токсан би имел авторитет среди представителей рода Керей-Уақ, Атығай-Қарауыл. Без него не решался ни один спор. Его почитали, как пророка. Именно за свою справедливость он стал известен повсюду. Я намерен сделать все, чтобы увековечить имя великого бия в памяти народа. Поэтому в начале этого года обратился в акимат и маслихат района имени Ғ.Мүсірепова с предложением переименовать село Западное, расположенное близ могилы бия, в аул Токсан би и возвести над могилой достойный его памяти мавзолей».

Предложение Б.Тұрғараева нашло поддержку и у судейского корпуса области. На строительство этого мемориального сооружения коллективы судов собрали миллион тенге.

ОТКРЫТИЕ МАЗАРА ТОҚСАН БИ

Таким образом архивные источники, свидетельства очевидцев точно указали на то, что именно здесь похоронен прославленный Тоқсан би, завершению доброго дела могли помешать финансовые трудности. И надо сказать о председателе областного суда Бекете Тұрғараұлы, оказавшем спонсорскую помощь. Ему принадлежат слова, сказанные на открытии мазара: «Как дитя я преклоняюсь перед величием предка, у которого каждое слово было на вес золота».

«Не поминая усопших, не будет будущего» - гласит казахская поговорка. 21 сентября 2006 года накануне священного для мусульман месяца рамазан был торжественно открыт мазар. Председатель Петропавловского городского суда Қазкен Досанов из бюджета своей семьи выделил 180 тысяч тенге. Строительство мемориального сооружения качественно выполнила фирма «Астана-жарнама». Выстроенный из красного и розового кирпича, семиметровой высоты он выглядит строго и величественно. Куполообразную крышу мазара венчает полумесяц.

На открытии мазара были гости из Астаны, из Петропавловска, местные жители. Приехавшие из Тюменской области родственники установили юрты и устроили поминальный обед. Аксакал Зағыпар Байқуанышев, потомок Тоқсан би, произнес такие слова: «Светлая память нашему предку! Действительно, имя хорошего человека не умирает. И пусть дух великого Тоқсан би поддерживает нас в добрых делах. Будьте верны себе, к народу своему справедливы, к врагам суровы, по отношению к друзьям будьте честны».

Аким области Тайыр Мансұров отметил большую значимость этого дня и сказал: «Сегодня Президент страны много внимания уделяет развитию культуры, литературы и истории народа».

Выступил также председатель областного центра «Қазақ тілі» Қосыл Омаров. Родственница в шестом поколении Зари-

на Файзулина прочитала стихи, посвященные своему великому предку.

Все собравшиеся на открытии мазара выражали благодарность за то, что свершилось святое дело. Теперь можно только удивляться дальновидности Тоқсан би, когда он предположил, что это место будет перекрестком девяти дорог. Путники, проезжая мимо священного мазара, специально остановятся и прочитают молитву и не раз вспомнят про знаменитого земляка.

*Великому предку мы поклоняемся,
Чей мазар на берегу Есіл стоит.
Любимым аулом своим гордимся,
Его величие история в веках хранит.*

Народ Северного Казахстана ставит Тоқсан би в один ряд с именами мудрых биев казахской земли – Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би и Айтеке би.

ЛЕГЕНДЫ, СЛУЧАИ ИЗ ЖИЗНИ ТОҚСАН БИ

*Керей Тоқсан би был
непревзойдённым оратором.
Многие его афоризмы вошли в сборник
«Из уст народа», «Казахские би-
ораторы». Сохранились легенды,
случаи из жизни Тоқсан би. Редкие
истории о знаменитом бие дошли
до нас не в печатном варианте.*

127

ПОРАЖЕНИЕ ТОҚСАН БИ

Как-то в гостях у Тоқсан би (народный судья) кто-то спросил его:

- Вы завоевали большой авторитет как мастер слова, а были ли момент, когда вы, проиграв словесную схватку, вынуждены были признать поражение?

- Да было раз такое, - отвечал Тоқсан би, - Меня в молодости сосватали за девушку из соседнего аула. Отправился я как-то тайком повидать ту девушку в первый раз. Остановился в гостевом доме. Старшие снохи моей невесты привели ее ко мне.

Гляжу, а девушка-то неприглядная. Вся кривая, да чернявая. Не понравилась.

- Идите прочь, - сказал я, - и девушку с собой заберите. Мне не нужна такая дурнушка.

- Мы не забрать, - отвечала одна из жёнгей (сноха), - а привести, приходили.

И вышли все прочь, а девушка осталась.

- Уходи, да уходи, - кричу я той девушке.

А она так и не тронулась с места. Что делать? Сижу, гляжу на нее. А она вдруг:

- Дай мне сказать, говорит.

- Говори и уходи, - отвечаю.

- Ты, наверное, мечтал и просил Аллаха, чтобы он свел тебя с девушкой, которая тебе понравится, с той, которую ты полюбишь, так? Так и я мечтала о том же. Твоя мечта не сбылась, а моя сбылась, и я от нее не отступлюсь, чтобы не случилось.

- Та самая девушка, вот она перед вами, - закончил со смехом, свой рассказ судья, обнимая рядом сидящую супругу.

ҚАЗЫБЕК БИ И ТОҚСАН БИ

У Жабая би было два сына: Сексен и Тоқсан. Отец перед смертью завещал власть, переданную ему дедом, младшему Тоқсану. Тем самым вызвал гнев, недовольство старшего брата, не желавшего быть просто полководцем. Братья обратились за советом к стареющему Қазыбек би. Поздоровались, расспросили про здоровье, про дела, Қазыбек би сказал им так: «Один из вас будет управлять народом, станет бием, а другой батыром станет, возглавив войско. Хочу вам задать загадку, попробуйте разгадать ее».

Мудрый Қазыбек би задал им загадку: «Что является долгом днём, в месяц, в год для хана, для бедняка?»

Сексен не сумел ответить, а Тоқсан ответил:

*Днём - пять раз молиться наш долг,
в месяц - держать пост наш долг,
в году - жертвоприношение наш долг,
хан должен в равенстве держать народ,
бедняк должен хана чтить.*

Қазыбек был доволен ответом молодого Тоқсана и сказал ему слова напутствия:

*Милый мой, не хвали себя до небес.
Не склоняйся низко, затопчут тебя.
Будь средним, если будешь средним,
Непременно известным станешь.
Непонятливому не внушишь,
Неисправимого не исправишь.
Придет время мудрости и для тебя.*

КИІКБАЙ БИ И ТОҚСАН БИ

В своей знаменитой книге «Школа жизни» Сәбит Мұқанов рассказал об одном эпизоде из жизни Тоқсан би. Однажды завязался большой спор между верхними аргынами и найманами. За Тоқсаном прислали гонца. Тоқсан, как всегда, решил взять с собой бия Киікбая. Ранним утром, когда выводили на пастбища овец, он подъехал к его аулу, в котором раньше никогда не был. Стал он разыскивать жилище бия и вдруг заметил человека в накинутом на плечо халате, только что вышедшего из кибитки с кумганом. Тоқсан подъехал ближе. Вгляделся. Оказывается, это был Киікбай. Он спешился, пошел навстречу «своему ключу», ласково поздоровался с ним.

Но старец Киікбай заговорил грустными стихами:

*О, мой Тоқсан! В несчастный час
Ты навестить приехал нас.
Грозя отточенным мечом,
Опасный враг ворвался в дом.*

Тоқсан разгадал смысл стихов, понял, что Киікбай не готов к приему гостя, и попробовал его утешить: «Но зачем так огорчаешься, Киеке?» Тогда Киеке продолжил свой стихотворный ответ:

*Пойми меня, мой добрый гость:
Пшена у нас всего лишь горсть,
Торсык, где должен быть кумыс,
Пустым на кереге повис.*

*И сам я, мой тамыр и друг,
Давно уж пуст, как тот торсук,
Меня зовет в страну могил
Посланец смерти Әзірейіл.*

Получив благословение своего учителя Тоқсан отправился один, благополучно уладил этот спор.

ПРИЗЫВ ВЛАСТИТЕЛЕЙ К СПРАВЕДЛИВОСТИ, К ПРЯМОДУШИЮ

Тоқсан Жабайұлы в произведениях уделял большое внимание нравственным вопросам, выносил справедливое решение в спорных вопросах. Слова его, обращенные к властителям народа, затрагивали такие проблемы, как его единство, самобытность страны.

Тоқсан в свое время встречался с правителями народа, с историческими личностями, занимавшими определенное место, такими как Құнанбай, Қыпшақ, Избасты, Нұрым төре, с Қалқаман би. Это были популярные люди, и ре попросил Тоқсана сказать одно-два слова, когда он встречался с народом. Тогда Тоқсан говорит:

*Некто, увидев, что счастлив не он, другой,
Обманом стремится в удаче того обойти.
Легко обретя свое счастье, находит покой,
Богом себя возомнив, к трону желает идти.
Чем в поклоне рабском низко склоняться,
Лучше от тяжести жизни земной сломаться.
Чем голову склонив, беду принять покорно,
Лучше в тишине укрыться, ведь так спокойно.
Чем с плохим человеком трон золотой делить,
Лучше с хорошим в окопах в зиндане сидеть.*

Это характеризует мысли оратора об изменчивости времени. Безжалостной критике подвергает гнусных, лицемерных,

ленивых властителей своего времени, их взяточничество, непостоянство.

ПОДДЕРЖКА ҚҰНАНБАЯ

Родственник Тоқсана би Торқан находился в Омске в ссылке вместе с Құнанбаем, через два года бежал к Құнанбаю в поисках защиты. Құнанбай позвал к себе Абая и сказал: «Береги этого Торқана». На вопрос Абая: «Отец, кем является этот человек для Вас?», Құнанбай сказал:

*Может ли хан не ошибаться и не уставать?
Человек бесконечно везучим не может быть?
Красив ли тулпар, когда видим его худым,
Хотя неизменно мчался шагом победным.
Этот человек был товарищем мне
в трудных испытаниях.*

131

НАСТУПИВШАЯ СТАРОСТЬ

Также Тоқсан умел показывать мещанство людей, неправильные намерения, отрицательные поступки. Однажды он сказал Нұрым торе:

*Наступает старость,
И приходит бедность.
Был в мире счастлив ты,
Ясно, что жизни свет погас.
Такие же торе, как ты,
Что рыба, плавающая в воде.
Вытащишь ее из воды,
Бездыханной станет в тот час,*

- так сравнивая торе, у которого преобладали достаток и богатство, с рыбой в воде, Тоқсан намекает на то, что в день, когда иссякнет все нажитое им, в один миг исчезнет и счастье его.

Нұрым төре сказал: «Милые мои, хотел специально позвать вас, угостить, но вот вы сами посетили меня».

Тоқсан би сказал:

*«Запомните и мои слова:
Внимания не бывает в избытке,
Что лучшие угощения может быть.
Когда живешь всегда в достатке,
Что лучшие приглашения может быть».*

ВОЗВРАЩЕНИЕ ТОҚСАН БИ С РЕШЕНИЯ СПОРОВ

Тоқсан в течение месяца находился на разрешении споров, на обратном пути остановился в ауле старца Киікбая.

- Приближаемся к аулу деда Киікбая, что хочешь подарить ему со своей добычи? - сказали Тоқсану его товарищи.

- Благословенными были слова деда Киікбая, его советы были уместными, ты вступил в обсуждение споров с биями трех жузов, никто из них не смог противостоять тебе. Что хочешь отдать в подарок деду со своей большой добычи, которую ты добыл, победив лучших из лучших, став обладателем звания главного бия? - спросил второй товарищ. Пятилетку коня на согым, двухлетнего барана на еду, пятнадцать тенге деньгами, красный шапан, вот какой у меня подарок, - сказал Тоқсан.

Приблизившись к селу, увидели, что старец смотрит на дорогу. Тоқсан слез с коня, поздоровался, Киікбай заговорил:

*Приехал ли, мой Тоқсанжан?
Как быстрый скакун мчался ли?
Решив споры трех жузов он
С добычей ко мне возвратился ли?*

Тоқсан:

*Где же ты мой дед Киікбай?
Красноречив ты, как всегда.*

*Есть для тебя красный чапан,
На согым – конь-пятилетка,
А также один баран – двухлетка.*

Киикбай подхватил:

*Бесхитростен керей сын,
Не скрывает ничего он.
Благословение получил,
Предок тебя поддержал.
Благословение принявшим,
Блага желаю родителям.*

ҚАРЖАС ШОРМАН БИ И ТОҚСАН БИ

Люди Қаржаса однажды совершили угон лошадей у народа рода керей, угнали немало лошадей. В споре об угоне лошадей за народ рода керей выступает известный Тоқсан би. Как только услышал о прибытии бия, навстречу ему выходит Шорман би, предваряя ход дела, задумал говорить уклончиво, поздравившись, сразу злословить стал:

- «Тоқсан би, Тоқсан би» говорили, вот он как выглядит Тоқсан би? Кто же это, как жеребенок молодой кобылицы, как суетливый воробей? На голову смотрю, похож на надутый шар, на походку смотрю, словно ползает паук. Такой уничижительной речью встречают бия.

Тогда Тоқсан би незамедлительно отвечает:

- Правильно сказал, господин. Если похож на жеребенка молодой кобылицы, скакун рождается от нее, говорят, непревзойденным скакуном я буду. Суетливый воробей девять яиц сносит, из восьми из них выводятся воробьи, а девятым выплывет соловей. Так этим соловьем буду я. На шар надутый голова похожа, при ветре он взлетает высоко в небо, и я взлечу на небо, с высоты с тобой развлекусь. С пауком меня сравнил, паук рождает одиннадцать пауков, один из них тарантулом родится. Возможно, тот тарантул я. Если не договоримся, то как

тарангул укушу, своим ядом отравлю. Говорят, у скота живот толст, а голова большая, и это согым (мясо на зиму), у человека живот толст, голова большая, это дерьмо. У тебя самого живот толст, голова большая, какое сравнение из двух подходит тебе? – острил он и на этом остановился.

Побежденный Шорман би дважды не говорит, как положено, решил спор Тоқсан би, проводили его довольным.

СУДЕЙСКИЕ РЕШЕНИЯ

Тоқсан Жабайұлы в произведениях уделял большое внимание нравственным вопросам, выносил справедливое решение в спорных вопросах. Слова его, обращенные к властителям народа, затрагивали такие проблемы, как самобытность страны, его единство. Один бай избивал свою старшую жену.

Тоқсан би сказал ему:

*Будешь доить хоть девяносто кобылиц,
Не сравнить их с девятью кобылами.
Хоть девяносто молодых жен возьми,
Не быть им лучше старшей жены.*

Распространен рассказ о том, как заботился Тоқсан би об единстве народа:

«Один уважаемый человек из рода Сибан хотел переселить своих сородичей. Ақынбет, Тоқымбет, доброжелатели из рода керей, пришли к Тоқсан би. Это было время старости бия. Но би со своей свитой поехал, затем отправил гонца к хозяину дома. «Дома ли хозяин, если дома, есть у меня пожелание, отдаст то, что желаю, то слезу с коня, не отдаст, то не слезу с коня», - говорит. Хозяин в это время читал полуденный намаз, молитву. «Не дам, что он желает, пусть слезает», - говорит. Би слез с коня, три раза взмахнул кнутом, сказал: «Не дают ли уставшему то, что бог дает, когда пожелаешь», сел на коня и уехал.

Жена хозяина оказалась умной, степенной женщиной, посмотрела на супруга, сказала: «Говорили, что би уставший уже, отдай ему, что он желает», - говорит. Хозяин прислушался

к словам жены, отправил гонца со словами: «Отдам, что пожелает, пусть заходит в дом» - говорит. Тогда би сказал: «Умерли уже, я ничем не помогу», и он не согласился вернуться. Когда гонец возвратился в ауыл, говорят, два сына хозяина дома лежали на двух сторонах мертвые. С тех пор у этого человека не рождались сыновья.

АЙТЫС ТОҚСАН БИ И ҚАЗАНҒАП БИ

Керей Тоқсан би и Бәсентиін Қазанғап би оказались вместе на одном из споров. Сторона Бәсентиін угнали лошадей рода Керей. Когда жигиты из рода Керей пошли на барымту, между ними произошел конфликт, со стороны Бәсентиін умер один человек. На совете, когда Тоқсан би дал слово, Қазанғап сказал:

- Эй, Тоқсан би! В чем моя вина, что слова мои бестолковые, а седло бесценное?

Тогда Тоқсан би сказал:

- Пусть слово твое толковым будет, седло пусть ценным будет. Но сначала знай, от кого исходит обида, от кого возмездие? – говорит. Қазанғап тогда признал, что барымту начала его сторона, ушел побежденным.

135

СУДЕЙСТВО ТОҚСАН БИ

О справедливом суде Токсана би в народе есть такой рассказ: Жигит из рода Керей Сабыр поехал к дяде из рода Қанжығалы. Прямо перед его отъездом кобыла, на которой он приехал, ожеребилась, но жеребенок сразу сдыхает, тогда жигит поместил жеребенка в коробку, и немедленно уехал. По пути он встретил пасущихся лошадей. Он увидел, что одна кобыла ожеребилась, тогда Сабыр подложил мертвого жеребенка к этой кобыле. Забрал живого жеребенка и поехал дальше...

Сабыру нелегко было добычу свою довести. Только она стал увозить жеребенка, один жеребец темно-серой масти гневно противостоял ему. Преграждая путь запряженной кобылы, бил копытом, не давая свободно двигаться. Только когда бичом

несколько раз прошлись, вынужден был отступить. Вороной масти жеребенок стал темно-серым четырехлеткой, стал скакуном, наконец его стали называть «Шаппай бер». И вот на одном поминальном обеде для участия в скачках Сабыр привез своего темно-серого жеребца, знаменитый бай Аю из рода Қанжығалы подготовил того самого, знакомого Сабыру, темно-серого в пятнах жеребца. И вот на этих соревнованиях скакунов с трех жузов первым пришел темно-серый жеребец, а вслед за ним – темно-серый четырехлетка.

Тогда Аю говорит Сабыру:

- Второй приз твой. А темно-серый четырехлетка мой.

Так начался спор, и обратились за решением к Тоқсану би. Тоқсан сказал Аю: «Трудно поверить, как можно в четырехлетнем жеребце признать неродившегося жеребенка».

- Давай я поставлю метку двум ягнятам. А ты найди их овец среди баранов, им тоже свою метку поставишь. После этого при свидетелях мы ягнят разлучим с их овцами. Если ягнята с моими метками побегут к овцам, тобой помеченным, темно-серый четырехлетка твой. Если ягнята выберут других овец, то ты окажешься лжецом.

«Согласен, если детеныши не найдут матерей, готов понести наказание» - сказал Аю. Отлученные ягнята нашли своих матерей. Аю остался доволен справедливым судейством, выразил благодарность, отдал коня, на котором приехал, Тоқсану в подарок, а сам уехал на темно-серой четырехлетке.

ВЫСОКИЙ ИНТЕЛЛЕКТ ТОҚСАН БИ

Тоқсан би умел делать правильные выводы из закономерностей жизни, его верные решения становились уроком для других. Он никогда не был многословным, но народную мудрость ставил во главу угла. Рассмотрим такие его слова:

*Нет птицы пением соловья красноречивей,
Хоть с виду как палец, птица невелика.
Нет смерти более быстрой, чем от пули,*

*Хоть рана от нее с ноготок, тоже мала.
Если к близкому душа вдруг охладела,
Вы станете так далеки, как небо и земля.*

Какие точные слова, и какие прекрасные сравнения! Первые четыре строчки как вступление к главной мысли - найти гармонию в отношениях между родными людьми, призыв к взаимоуважению.

СЛОВА НАЗИДАНИЯ В СТИХАХ

*Заблудший дорогу не найдет,
Ленивый скота не наживет.
Мужчина, не горюя, не тоскуя,
Богатства и счастья не найдет.
Важничая, никого не признает,
В жизни друга вряд ли найдет.
С коварным дружбу заведешь,
Приюта больше не найдешь.
Издавна мы в поисках добра,
И духи предков наша опора.
Если родня у тебя хороша,
Веселья полон каждый день.
Если же родня у тебя плоха,
На смерть тогда ты обречен.
Если спутница твоя хороша,
Твой казан постоянно полон.
Если же родня у тебя плоха,
День будет ссорами наполнен.
Коль не видя изъяна в делах своих,
После себя не оставит слов мудрых,
Имя доброе потеряет свой след.
Коль слова его смысл теряют.
И врагов пули его не пугают,
Раз жигиту пути все открыты.
Стоит счастьем отвернуться,
Те самые уроды вернутся.
Стоит тулпару споткнуться,*

Клячу тогда станут ценить.
Если с плохим породниться.
Переправу пройди первым,
Пока не остановит гололед.
Толпой устремись на врага,
И он тогда повержен будет.
На воровство иди один,
Двоих заметить проще.
В путь отправься с толпой,
Так вот врага напугай!
Плохая стража не спасет,
Теряя все, лишь пожалеет.
Плохой борец не устоит,
И падая, пощады просит.
Нож свой не притупляй,
Когда нужно применять.
Чужому тайны не доверяй,
Кто знает, что у него на уме.
Если транспорт, то верблюд,
Работы грязной не боится.
Лучше кобылу приручить,
До трех месяцев ее доить.

Подстрочный перевод
К.Т. Бейсеновой

Тоқсан би ауылының көрінісі

139

Бесінші бөлім

ТОҚСАН БИДІ ҚОЛДАУШЫЛАР

ТОҚСАН БИ МАЗАРЫНЫҢ АШЫЛУЫ

Атақты Тоқсан би баба бейітіне тұрғызылған көрікті күмбез де, Западное селосын Тоқсан би баба есімімен атау, Петропавл қаласында Тоқсан би бабаға көше берілуі - елімізге белгілі заңгер, Қазақстанның құрметті судьясы, профессор Бекет Тұрғараұлының есімімен тығыз байланысты.

Сегіз серінің «Ер Сырымдай халқыңның көсемі бол, Тоқсан бидей үш жүздің шешені бол» деген әйгілі батасы халық жадында сақталғанымен, әйгілі бидің зиратының қайда екені бертіңге дейін белгісіз болып келді. Халқымыздың классик жазушысы Сәбит Мұқановтың Тоқсан би атамыздың басына зиярат еткендігін қуанышты хабар ретінде таратқан журналист Қазыбек Дүйсенбінің «Тоқсан би туралы бірер сөз» атты мақаласынан («Солтүстік Қазақстан», 1998 жыл, 28 қазан) кейін Ғабит Мүсірепов ауданының Западное елдімекені маңынан Тоқсан бидің бейіті табылды. Осы өңірді жаз жайлауына, қыс қыстауына айналдырса керек. «Есілдің арғы бетіндегі Қарауыл

төбеге жерлеңдер. Түбінде осы жер тоғыз жолдың торабына айналады. Сонда ұрпақтарым еске алар» деп бабамыз өсиет еткен көрінеді. Расында да бұл жермен қазіргі кезде Қостанай-Көкшетау, Жезқазған-Петропавл күре жолдары өтеді.

Алайда, дана бидің зираты табылып, сүйінші сұралғанымен, бейітті қоршап, басына белгі қоюға ешкім суырылып шыға қойған жоқ еді. Тоқсан бидің «төбе би» атанғаны халық ауыз әдебиетінде дәлелденсе де, қаражат тапшылығы игілікті істі жүзеге асыруға қолбайлау болған еді. Кітабымыздың басындағы Алғысөзінде өзі тілге тиек еткендей, сол кездегі Солтүстік Қазақстан облыстық соттың төрағасы Бекет Тұрғараұлы сауапты істі өзі ұйымдастырды.

Ең қуаныштысы - биіктігі жеті метрлік, әсемдігі көз жауын алатын кесененің тұрғызылуы. Осылайша жота үстінде жападан-жалғыз қалған баба бейіті тәу ететін қасиетті орынға айналды. Бекеңнің ұсынысын халық та, аудандық әкімдік пен мәслихат, облыс әкімі Тайыр Мансұров та қызу қолдады. Сот қызметкерлері бір күндік жалақыларын аударса, Петропавл қалалық сотының төрағасы Қазкен Досановтың отбасы кесене орнатуға 180 мың теңге бөлді, ал Тоқсан би ата жатқан Западное селосындағы «Вест» ЖШС-нің басшысы Марат Тасмағанбетов т.б. қомақты үлес қосты.

«Астана-жарнама» фирмасы алыстан менмұндалап көрінетін мазарды сапалы салғаны бірден аңғарылады.

Кемеңгер шешеннің басына кесене орнату салтанатына үрім-бұтақтары сонау Түмен, Қорғаннан арнайы келіп, тағзым етті, құран бағыштады, ас берді.

«Өлі риза болмай, тірі байымайды» дейді халық. Ел абыройын көтеру жолындағы ұлтжанды азаматтардың жан жадыратар істеріне жұртшылық риза болып тарапты.

Тоқсан би бабамыздың ұрпағы Зағыппар Байқуанышев ақсақал: «Жарықтық, «Жақсының аты өлмейді» деген осы емес пе? Жасы-кәрімізді аруағы желеп-жебеп жүрсін. Өзіңе-өзің кәміл бол, халқыңа әділ бол, жауыңа қатал бол, досыңа адал бол!» - деп толғанып батасын берді.

Тайыр Мансұров, Солтүстік Қазақстан облысы әкімі:

«Құрметті қауым! Бүгін біз үшін ерекше күн. Тобыл губерниясында бас би болған, үлкен тұлға Тоқсан би бабамыздың мазарын ашып, дұға оқытып жатырмыз. Тоқсан би өте дана адам болған, ол тек қана билік айтпай, қоғамда ақыл-нақыл сөздер айтқан.

Кеше Мағжан Жұмабаев ауданында Батыр Баянға ескерткіш ашылды. Облыс орталығында Абылайханның ақ үйін жөндеуден өткізіп жатырмыз, оған биыл 308 миллион қаржы бөлінсе, ендігі жылы 300 миллион қаржы бөлінбек.

Осы мазарды салу барысында үлкен қолдау көрсеткен облыс сотының төрағасы Бекет Тұрғараұлына халық атынан алғысымды айтамын:

- Ер Сырымдай халқымның көсемі бол,
Тоқсан бидей үш жүздің шешені бол!» - деп сөзін аяқтады.

21 қыркүйек, 2006 жыл.

145

146

148

ТОҚСАН БИ АТА МАЗАРЫН ТҰРҒЫЗУҒА АТСАЛЫСҚАН АЗАМАТТАР

Тайыр Аймұхамедұлы МАНСҰРОВ (1948).

Талдықорған облысының (қазіргі Жетісу) Сарқан қаласында дүниеге келген. Еуразиялық Даму орталығының Бас директоры (2016 жылдан бастап – осы уақытқа дейін), Еуразиялық экономикалық комиссияның энергетика және инфрақұрылым жөніндегі алқа мүшесі (2014-2016), ЕурАзЭҚ Бас хатшысы (2007-2014), Солтүстік Қазақстан облысының әкімі (2003-2007), Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясындағы Төтенше және Өкілетті елшісі (1994-2002), XII-ші сайланған Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің депутаты (1990-1994), КСРО Жоғарғы Кеңесі республикалары Кеңесінің мүшесі (1991).

1971 жылы В. И. Ленин атындағы Қазақ политехникалық институтын инженер-құрылысшы мамандығы бойын-

ша, ал 1978 жылы КОКП ОК жанындағы Жоғары партия мектебін бітірген. Экономика ғылымдарының докторы, саясаттану ғылымдарының докторы.

Еңбек жолын 1964 жылы «Қазақтранскұрылыс» тресінің құрылыс басқармасында бетоншы болып бастаған.

1965-1972 жж. - Алматы қалалық атқару комитетінің ССБ инженері, аға инженері;

1972-1973 жж. - «Алматыорталыққұрылыс» басқармасының бас инженері;

1973-1979 жж. - Алматы қалалық комитетінің, одан кейін ЛКСМ облыстық комитетінің хатшысы;

1979-1986 жж. - Алматы облыстық партия комитетінің нұсқаушысы, меңгерушісінің орынбасары, құрылыс бөлімінің меңгерушісі;

1986-1988 жж. - Алматы қаласы Ленин аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы;

1988 ж. - КОКП Орталық Комитетінің құрылыс бөлімінің нұсқаушысы;

1989-1990 жж. - Қазақстан Компартиясы Қарағанды облыстық комитетінің екінші хатшысы;

1990-1991 жж. - КОКП Орталық комитетінің әлеуметтік-экономикалық саясат бөлімінің сектор меңгерушісі;

1992-1993 жж. - Қазақстан «Даму» қорының президенті (Мәскеу қ.);

1991 жылғы қыркүйектен желтоқсанға дейін - КСРО Жоғарғы Кеңесі Республикалар Кеңесі комитеті төрағасының орынбасары.

1994-2002 жж. - Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясындағы Төтенше және Өкілетті Елшісі, ал 1996-2002 жылдары Қазақстанның Финляндиядағы Елшісі қызметін қоса атқарды.

Тайыр Аймұхамедұлы МАНСҰРОВ (1948).

Родился в г.Сарканде Талды-Курганской области (ныне Жетісу).

Генеральный директор Евразийского центра развития (с 2016 г.), Член коллегии по энергетике и инфраструктуре Евразийской экономической комиссии (2014-2016 гг.), Генеральный

секретарь Евразийского экономического сообщества (2007-2014 гг.), аким Северо-Казахстанской области (2003-2007 гг.), Посол Республики Казахстан в Российской Федерации (1994-2002 гг.), Депутат Верховного совета Республики Казахстан 12-го созыва (1990-1994 гг.), член Совета Республик Верховного совета СССР (1991 г.).

В 1971 году окончил Казахский политехнический институт им. В.И.Ленина по специальности инженер-строитель, в 1978 году – Высшую партийную школу при ЦК КПСС.

Доктор экономических наук, доктор политических наук.

Трудовую деятельность начал в 1964 году бетонщиком строительного управления треста «Казахтрансстрой»; в период с 1965 по 1972 год проработал в должностях инженера, старшего инженера УКС Алма-Атинского горисполкома.

С 1972 по 1973 годы - главный инженер строительного управления «Алмаатацентрострой».

В 1973-1979 годах - секретарь Алма-Атинского горкома, затем обкома ЛКСМК.

С 1979 по 1986 годы - инструктор, заместитель заведующего, заведующий отделом строительства Алма-Атинского обкома партии.

С 1986 по 1988 годы - первый секретарь Ленинского райкома партии города Алма-Аты.

В 1988 году - инструктор отдела строительства Центрального комитета КПСС.

В 1989-1990 годах - второй секретарь Карагандинского обкома Компартии Казахстана.

В 1990-1991 годах - заведующий сектором отдела социально-экономической политики Центрального комитета КПСС.

В 1992-1993 годах - президент фонда развития «Казахстан» (г. Москва).

С сентября по декабрь 1991 года - заместитель председателя комитета Совета Республик Верховного Совета СССР.

В 1994-2002 годах - Чрезвычайный и Полномочный Посол Республики Казахстан в Российской Федерации, а в 1996-2002 годах по совместительству занимает пост Посла Казахстана в Финляндии.

В 2002-2003 годах - советник Президента Республики Казахстан.

С 24 декабря 2003 года по 9 октября 2007 года – аким Северо-Казахстанской области.

С 10 октября 2007 года по 25 декабря 2014 года - Генеральный секретарь Евразийского экономического сообщества (ЕврАзЭС).

В 2014-2016 годах - член коллегии по энергетике и инфраструктуре Евразийской экономической комиссии.

С 2016 г. - п.н.в. - Генеральный директор Евразийского центра развития.

Бекет ТҰРҒАРАЕВ (1947).

Оңтүстік Қазақстан облысы, Қазығұрт ауданы, Талдыбұлақ ауылында дүниеге келген. Шарапхана ауылындағы Ы.Алтынсарин атындағы орта мектебін, 1974 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің заң факультетін бітірген.

Еңбек жолын Оңтүстік Қазақстан облыстық сотында тағлымдамадан өтуші болып бастаған.

1975 ж. - Оңтүстік Қазақстан облыстық соттың мүшесі;

1987-1992 жж. - Шымкент қаласының Дзержинский аудандық халық сотының төрағасы;

1992-1999 жж. - Оңтүстік Қазақстан облыстық сотының төрағасы;

1996-1999 жж. - Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының құқықтық-ақпарат орталығының меңгерушісі, Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі соттар қызметін ұйымдастыру департаментінің директоры;

1999-2009 жж. - Солтүстік Қазақстан облыстық сотының төрағасы;

2012 жылы Маңғыстау облысы әкімінің кеңесшісі болды.

Қазіргі уақытта республикалық ардагерлер ұйымы орталық кеңесінің мүшесі.

Бекет Тұрғараев «Қазақстанның Құрметті судьясы». «Қазақ КСР еңбек сіңірген заңгері» (1989).

«Парасат», «Құрмет» ордендерімен, бірнеше медальмен, «Барыс» төсбелгісімен марапатталған.

МОНОЛИТ

«В 1989 году Указом Президиума Верховного Совета республики Бекет Тургараев получил почетное звание «Заслуженный юрист Казахской ССР». Далее его карьерная лестница пошла по нарастающей – председатель Шымкентского областного суда (1992 г.), директор департамента министерства юстиции (1998 г.), защита кандидатской диссертации (2002 г.), защита докторской диссертации (2007 г.), возглавлял Союз судей Казахстана, многие годы работал председателем областного суда Северо-Казахстанской области... Его заслуги в сфере судебной системы не остались незамеченными. Он награжден орденами «Құрмет» и «Парасат», высокими званиями «Почетный судья» и «Заслуженный деятель Казахстана», обладает самым высоким званием Союза судей «Үш би» («Три бия»).

Не хочу быть голословным, поэтому я вынужден перечислить вкратце основные работы нашего героя на ниве меценатства:

155

- в родном ауле Талдыбұлақ построил среднюю школу, заасфальтировал там дороги, обеспечил аул газом и водой, подарил школьной библиотеке 2 000 книг казахских писателей;

- возвел более 30 памятников истории и культуры в Шымкенте, Актау, Петропавловске, Туркестане, Южно-Казахстанской и Северо-Казахстанской областях;

- в Казыпуртском районе, в ауле Сарап-хана, построил историко-этнографический парк «Мәңгілік ел» на десяти гектарах земли, посадив более 6 000 деревьев, возвел там памятники предводителям сражения за Орбұлақ 1643 года – Жәңгір-хану и Жалаңтөсу Бахадуру, трем мудрецам-биям – Қазыбеку, Төле и Айтеке, великим деятелям Алаш-Орды, труженицам тыла Великой Отечественной войны под названием «Анаға тағзым», знаменитому борцу Қажымұқану Мұңайтпасову, стеллу «Бабалар рухына тағзым», мавзолеи Бекета Ата, Түгейболату и Өрік ана, этноаул и другие историко-культурные достопримечательности. Парк построен на собственные средства Тұрғараева, и в настоящее время этот комплекс передан на баланс коммуналь-

ного хозяйства района. Теперь там реет флаг Қазықұртского района;

– на свои средства он издал 200 тысяч книг известных казахских писателей, в том числе 20-томное собрание книг Қадыра Мырзалиева, 10-томное собрание сочинений Азилхана Нұршайықова, книги поэтов Мағжана Жұмабая и Кәкімбека Салықова, Қ. Омарова о знаменитом Қожабергене-жырау, и подарил их школьным библиотекам аулов, городов Туркестанской и Северо-Казахстанской областей;

– организовал работу более 20 научно-исторических республиканских конференций, посвященных историческим датам и юбилеям известных деятелей культуры и истории;

– написал более 500 статей о судебной системе, прокуратуре и на другие темы, опубликованные в республиканских СМИ, учредил журнал и газету «Закон и время»;

– помог издать 50-томник художественных произведений прошлых веков и современных писателей Мангистауского края;

– после кровавых событий в Жаңаөзене по приглашению акима он поехал работать советником для ликвидации последствий трагедии, подготовки юридических документов и консультирования членов республиканской общественной комиссии;

– во всех делах он руководствовался государственной концепцией «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру»;

– руководствуясь государственными программами, с учетом республиканского научного опыта завез из Австралии и выращивает в Казахстане лучшие породы австралийских овец-мериносов, белоголовых алатауских коров, казахских лошадей, что и дает ему возможность проявлять себя на ниве благотворительности.

Да, это далеко не полный список славных дел Бекета Тұрғараева. Работая над этим материалом, я пришел к мысли, что меценатство Тұрғараева – это не просто образ его жизни, а работа по зову сердца и души, которая служит делу воспитания подрастающего поколения, окрыляет его на добрые дела.

Да, меценатство в современном обществе – это непреходящая ценность, путь решения многих проблем в культуре, науки и образовании, то есть в тех сферах, которые постоянно требуют финансовых вложений. И живой пример неугомонного

Бекета Тұрғараева, надеюсь, станет путеводной звездой молодых меценатов страны.

Думаю, что надо обладать особым устройством души, неповторимым мировидением, чтобы решиться на такой подвиг. На самом деле то, как он живет и мыслит, не подчиняется канонам обыденной человеческой жизни».

*(Из статьи Б.Габдулина
«Монолит», 5 октябрь, 2023 год.
«Казахстанская правда»).*

СЕРІК ЕРМАШҰЛЫ СҮЛЕЙМЕНОВ (1959).

Қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы Мағжан Жұмабаев ауданы Шаховское ауылында дүниеге келген. Омбы мемлекеттік ветеринариялық институтын («мал дәрігері», 1986), Көкшетау экономика және менеджмент институтын (менеджер-экономист, 2002) бітірген. Экономика магистрі. Ветеринария ғылымдарының кандидаты (2005).

Еңбек жолын Көкшетау облысы Щучье ауданы «Вороновский» кеңшарының №1 бөлімшесінің ветсанитары болып бастады (1978).

1978-80 жж. – әскери парызын өтеуші;

1986-1987 жж. - Көкшетау облысы Щучье ауданы «Вороновский» кеңшарының мал дәрігері;

1987-1993 жж. - Көкшетау облысы Куйбышев ауданы «Дружба» кеңшарының бас мал дәрігері;

1993-1998 жж. - Көкшетау облысы Куйбышев ауданының С.М.Буденный атындағы кеңшардың директоры, Целинный ауданының «Ар» ЖШС директоры;

1998-2002 жж. - Солтүстік Қазақстан облысы Целинный ауданы әкімі;

2002-2007 жж. - Солтүстік Қазақстан облысы әкімінің ауыл шаруашылығы жөніндегі бірінші орынбасары;

2007-2022 жж. - Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі агроөнеркәсіптік кешендегі мемлекеттік инспекция комитетінің төрағасы; ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің республикалық салалық кәсіподағы төрағасының орынбасары, Ақмола облыстық филиалының төрағасы;

2022 жылдан - Ақмола облысы Бурабай ауданы «Агрофирма Бурабай – 2007» ЖШС директоры.

«Құрмет» орденімен (2005), «Астана» (1998), «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 10 жыл» (2001), «Тынға - 50 жыл» (2005) медальдарымен марапатталған.

СЕРІК ЕРМАШҰЛЫ СҮЛЕЙМЕНОВ (1959).

Родился в селе Шаховское, ныне район Мағжан Жұмабаев Северо-Казахстанской области. Окончил Омский государственный ветеринарный институт, спец. «Ветеринарный врач» (1986). Кокшетауский институт экономики и менеджмента (2002), менеджер-экономист, магистр экономики.

Кандидат ветеринарных наук (2005).

Трудовую деятельность начинал ветсанитаром отделения №1 совхоза «Вороновский» Щучинского района Кокшетауской области (1978).

1978-80 гг. - служил срочную службу в рядах СА;

1986-1987 гг. - ветврач МТФ-1 совхоза «Вороновский» Щучинского района Кокшетауской области;

1987-1993 гг. - главный ветврач совхоза «Дружба» Куйбышевского района Кокшетауской области;

1993-1998 гг. - директор совхоза имени С.М. Буденного, ПК «Буденный» Куйбышевского района Кокшетауской области, ТОО «Ар» Целинного района Северо-Казахстанской области;

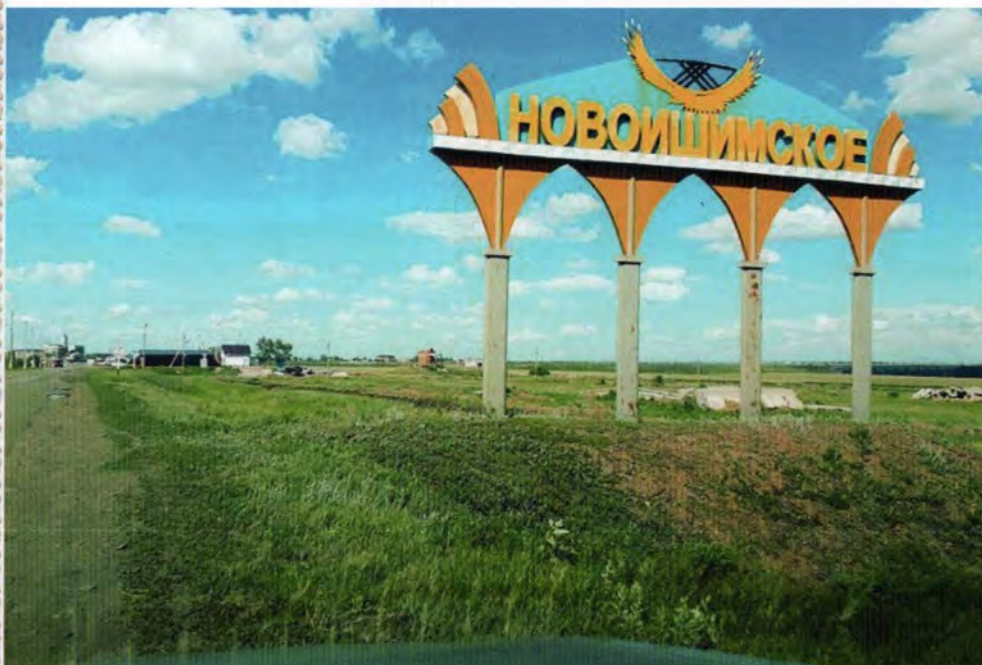
1998-2002 гг. - аким Целинного района Северо-Казахстанской области;

2002-2007 гг. - первый заместитель акима Северо-Казахстанской области по сельскому хозяйству;

2007-2022 гг. - председатель Комитета государственной инспекции в агропромышленном комплексе Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан; заместитель председателя Республиканского отраслевого профсоюза работников сельского хозяйства, председатель Акмолинского областного филиала;

С 2022 года - п.н.в. - директор ТОО «Агрофирма Бурабай - 2007» Бурабайского района Акмолинской области.

Награжден орденом «Құрмет» (2005), медалями «Астана» (1998), «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 10 жыл» (2001), «Тыңға 50 жыл» (2005).

ҮШ АРДАҚТЫ АҒАМЫЗДЫҢ «АСЫЛ МҰРАСЫ»

Петропавл қаласында ондаған кітап пен жүздеген мақалаларды жарыққа шығарған «Асыл мұра» ғылыми орталығының 20 жылдығына байланысты мәрмәр тақта қойылды.

«Асыл мұра» орталығы 2001 жылы 1 ақпанда құрылды. Орталық қызметкерлері, оқу-ағарту саласының ардагерлері Ғалым Қадырәлі, Қайролла Мұқанов және Социал Жұмабаев Петропавлда облыстық өлкетану мұражайында отырып, Қожаберген жырау, Сегіз сері, Шал ақын, Тоқсан би, Баймағамбет Ізтөлин, Абылай Рамазанов, Жұмағали Тілеулин, Үкілі Ыбырай Сандыбаев, Кәкімбек Салықов, Шота-Аман Уәлиханов, Жылғара Байтоқин және т.б. туралы қазақ және орыс тілдерінде кітаптар әзірледі. Сөйтіп, ұлт тарихын жаңғыртуға сүбелі үлестерін қосты.

В 2001 году при поддержке акима области К. Нағманова трое наших граждан (Ғ.Қадырәлі, Қ.Мұқанов, С.Жұмабаев – А.С.), открывших культурно-литературный центр «Асыл мұра» при областном музее, трудились на благо народа. Пусть три арыса покоятся на земле, пусть души будут в душе!

«Асыл мұра» тарихи-мәдени зерттеу орталығы осы ғимаратта 2001 жылы 1 ақпанда ашылды. Оның негізін қалаушылар:

ҚАДРАЛИН ҒАЛЫМ
(1936 – 2007 ж.ж.) – оқу-ағарту ісінің ардагері, өлкетанушы, жазушы

МҰҚАНОВ ҚАЙРОЛЛА
(1932 – 2020 ж.ж.) – оқу-ағарту ісінің ардагері, өлкетанушы, ҚР Мәдениет қайраткері, жазушы

ЖҰМАБАЕВ СОЦИАЛ
(1937 – 2020 ж.ж.) – оқу-ағарту ісінің ардагері, өлкетанушы, жазушы

ҒАЛЫМ ҚАДЫРӘЛІ (1936-2007).

Солтүстік Қазақстан облысы, қазіргі Шал ақын ауданы, Кеңес одағының Батыры Ысқақ Ыбыраев ауылында (бұрынғы Ленин) туған. Қарағанды пединститутын бітірген. Еңбек жолын Қарағанды қаласындағы №32 орта мектепте әуелде физика-математика пәндерінің мұғалімі, кейін оқу ісінің меңгерушісі болды.

1964-1972 жж. - Петропавл қаласындағы облыстық №2 мектеп-интернатында оқу ісі меңгерушісі;

1972-1977 жж. - халыққа білім беру ісінің облыстық білім беру бөлімінің нұсқаушысы;

1977-1986 жж. - Петропавл қаласындағы облыстық №2 мектеп-интернаты директоры;

1986-1989 жж. - халыққа білім беру ісінің облыстық білім беру бөлімінің нұсқаушысы, жетекші, бас маман;

2001-2007 жж. - облыстық мұражай бірлестігінің «Асыл мұра» орталығын басқарды.

Қазақ мектеп-интернатының және академик Е.Бөкетовтың мұражайын ұйымдастырған. С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, М.Жұмабаев, Б.Ізтөлин, Қожаберген жырау, Серіз сері, Тоқсан би, Е.Бөкетов туралы жинақтарды шығаруға атсалысқан. Республикалық газеттер мен облыстық «Северный Казахстан» газетінде жүздеген мақаласы жарық көрген. «Ойна да күл, жеткіншек» (1993), «Математиканың даму заңдылықтары» (1995), «Аңсаған менің ауылым» (2001), «Қасиетті ақ орда» (2003), «Тарлан ақын» (2004), «Жылқара Байтоқын» (2004), «Көкарал» (2007) кітаптарының авторы. «Қазақ КСР және КСРО халыққа білім беру ісінің үздігі». «Ерен еңбегі үшін» медалімен, Қазақ КСР білім министрінің грамотасымен марапатталған. 2001 жылы облыс

әкімі Қ.Нағмановтың қолдауымен облыстық мұражай жанынан «Асыл мұра» атты мәдени-әдеби орталық ашқан үш азамат ағамыз халыққа пайдалы қыруар еңбек атқарды. «Өлгенді - тірілті, өшкенді – жандандырды». Үш арыстың жатқан жері жайлы болсын, жандары жаннатта болсын! Ерлік-істерін халқы ұмытпайды!

ҒАЛЫМ ҚАДЫРӘЛІ (1936-2007).

Родился в селе Героя Советского Союза Ысқақ Ыбыраева ныне район Шал ақын Северо-Казахстанской области. Окончил Карагандинский пединститут. Трудовую деятельность начал учителем физико-математических дисциплин в средней школе №32 г. Караганды, затем заведующим учебным заведением. 1964-1972 гг. - завуч областной школы-интерната №2 г. Петропавловска; 1972-1977 гг. - инструктор областного отдела образования народного образования; - 341 - Район великого поэта 1977-1986 гг. - директор областной школы-интерната №2 г. Петропавловска; 1986-1989 гг. - инструктор, руководитель, главный специалист областного отдела образования народного образования; 2001-2007 гг. - возглавил центр «Асыл мұра» областного музейного объединения. Ранее организовал казахскую школу-интернат и музей академика Е. Бөкетова. Участвовал в издании сборников о С. Мұқанове, Ғ. Мүсірепове, М. Жұмабаеве, Б. Изтолине, Қожаберген жырау, восьми серах, Е. Бөкетове. В республиканских газетах и областной газете «Северный Казахстан» опубликованы сотни статей. Автор книг - «Ойна да күл, жеткіншек» (1993), «Математиканың даму заңдылықтары» (1995), «Аңсаған менің ауылым» (2001), «Қасиетті ақ орда» (2003), «Тарлан ақын», «Жылқара Байтоқин» (2004), «Көкарал» (2007). «Отличник народного образования Казахской ССР и СССР».

Награжден медалью «Ерен еңбегі үшін», грамотой Министерства образования Казахской ССР.

ҚАЙРОЛЛА МҰҚАНОВ (1932-2020).

Солтүстік Қазақстан облысы, қазіргі Шал ақын ауданы, «Ынтымақ» ауылында дүниеге келген. Қазіргі Шал ақын ауданы «Марьевский» орта мектебін күміс медальмен бітірген. 1952-1957 жж. - С. М. Киров атындағы ҚазМУ студенті; 1957-1959 жж. - Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі Шал ақын ауданы Н.Хрущев атындағы мектептің тарих пәнінің мұғалімі, оқу ісі меңгерушісі; 1959-1971 жж. - қазіргі Шал ақын ауданы «Городецкой» сегіз жылдық мектебінің директоры; 1971-1993 жж. - СҚО оқу бөлімі басшысының орынбасары; 1995-2001 жж. - облИИУ инновациялық педтехнология кафедрасының аға оқытушысы.

Қ.Мұқанов облыс мектептері мен халық ағарту органдарында жалпы алғанда 44 жыл еңбек етті. Ол «Құрмет белгісі» орденімен, В.И.Лениннің 100 жылдығына арналған медалімен, «Ыбырай Алтынсарин» медалімен, «КСРО халық ағарту ісінің үздігі», «Қазақ КСР халық ағарту ісінің үздігі» белгілерімен, Қазақстан Республикасы Жоғары кеңесінің, Қазақ КСР халық ағарту министрлігінің, Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитетінің, Солтүстік Қазақстан облыстық атқару комитетінің Құрмет грамоталарымен марапатталды. Ол зейнеткерлікке шыққаннан кейін әсіресе өлкетану жұмысымен көбірек айналысты. Солтүстік Қазақстан өңірінің атақты адамдарының өмір жолын зерттеп, материалдар жинап, баспасөз бетінде жариялаумен шұғылданды. Қ.Мұқанов әріптесі Социал Жұмабаев екеуі бірігіп атақты жерлесіміз Тоқсан би тура-

лы, революционер Баймағамбет Ізтөлін туралы («Арманды ақын»), Барлыбаевтар әулеті туралы («Бір әулеттің тарихы»), ал марқұм Ғалым Қадірәлинмен бірігіп Қазақ ССР-не еңбек сіңірген ұстаз Шияп Садықов туралы, белгілі оқытушы Қайрош Қоспанов туралы, бұрынғы «Союзцелинвод» тресінің бастығы Қаттай Кеншінбаев туралы кітаптар шығарды. Бұларға қоса үшеуі бірігіп

(Қ.Мұқанов. С.Жұмабаев, Ғ.Қадырәлі – А.С.) Сегіз сері Шақшақовтың 2 томдық, Қожаберген жыраудың бір томдық шығармалар жинағын, т.б. кітаптар шығарды. 2008 жылы ол атақты жерлесіміз, әйгілі Мағжан Жұмабаев туралы «Ақын ізі - След поэта» атты зертеу еңбегін баспадан шығарды. Облысымыздың халық ағарту ісінің тарихын зерттеді. Сонымен қатар ағымдағы баспасөз беттерінде әр тақырыпта, әсіресе «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында мақалалар дайындап жариялады. Ол Қазақстан Журналистер Одағының мүшесі, Манаш Қозыбаев атындағы СҚМУ-нің құрметті профессоры болды. «Солтүстік Қазақстан облысы Энциклопедиясына» 90-ға жуық мақала мен очерктер жазды (облыстың әйгілі азаматтары және елді мекендері мен аудандары туралы). Қ.Мұқанов осы энциклопедияның редколлегия мүшесі.

«Трагедия и прозрение», «Возвращенные имена», «Золотая книга целины - 50 лет» атты кітаптарда, «Сарыарқа», «Жаңа Сарыарқа», «Нива», «Провинция», «Мысль», «Айқап», «Ақиқат» журналдарында және «Ана тілі», «Қазақ», «Қазақ үні» газеттерінде мақалалары басылды. Сәбит, Мағжан, Ғабит, Сафуан, Евней және Аманжол Қошанов, Мұқаш Елеусізов, Марат Кенжеғозин, т.б. жазушылар мен ғалымдар туралы тарихи очерктер, зерттеулер жазды. Білімін, тәжірибесін жастарға аямай таратты, көптеген кездесулер және теледидардағы сұхбаттар арқылы жеткізген.

ҚАЙРОЛЛА МҰҚАНОВ (1932-2020).

Родился в ауле «Ынтымақ», Октябрьского района (ныне Тимирязев), Северо-Казахстанской области. Окончил сш «Марьевский» ныне район Шал ақын с серебряной медалью.

1952-1957 гг. - студент КазГУ имени С.М.Кирова;

1957-1959 гг. - учитель истории, завуч средней школы имени Н.С.Хрущева ныне район Шал ақын Северо-Казахстанской области; 1959-1971 гг. - директор восьмилетней школы «Городской» ныне район Шал ақын;

1971-1993 гг. - зам.заведующего Северно-Казахстанского облоно;

1995-2001 гг. - старший преподаватель кафедры инновационных педтехнологии облИИУ.

Қайролла Мұқанұлы педагог, публицист, пропагандист, краевед, автор научных трудов. За 44 года плодотворной работы в сфере народного образования.

Қ. Мұқанов внес значительный личный вклад в совершенствование системы образования региона. За большие заслуги награжден орденом «Знак Почета», медалью «За доблестный труд», медалью Ыбырая Алтынсарина, знаками «Отличник просвещения СССР», «Отличник народного образования КазССР», почетными грамотами Верховного Совета и Министерства просвещения КазССР. Награжден медалями «60 лет Победы» и «10 лет Конституции Казахстана» (2005г.). Член Союза журналистов Казахстана.

2001-2017 годы - сотрудник созданного им совместно с Ғ.Қадырәлі научно-исследовательского центра «Асыл мұра». Автор изданных книг о знаменитых земляках, в их числе репрессированных-просветители, организаторе первых школ и войсковых подразделений Алаш в Северном Казахстане, қажы Абылае Рамазанове («Елін сүйген азамат», Астана, 2003г.); первом враче, директоре Казпедтехникума в Петропавловске, директоре медтехникума, авторе медико-санитарных изданий на казахском языке, деятеле Алаш Жұмағали Тілеулине («Жұмағали Тілеулин – деятель Алаш Орды», Алматы, 2005), поэте и публицисте, преподавателе Казпедтехникума, авторе учебника «Педагогика» Мағжане Жұмабаеве (ученик Міржақыпа Дулатова) – «Мағжанның ізімен – По следам поэта» (Петропавл, 2009, 2013гг.), а также о династии предпринимателей Барлыбаевых, Хамзе Ибраеве – «Арманда өткен асыл тұлға» (Астана, 2014г.).

Қ.Мұқанов - автор книги о первой из Приишимья девушке, окончившей университет аль-Азхар в Каире, Ұмсын; по истории родного аула Ынтымак, наследии Кожабергена жырау, Сегіз Сері, Тоқсан би, Сәбита Мұқанова, Ғабита Мүсірепо-

ва, Евнея Бөкетова, Сафуана Шаймерденова, Герольда Бельгера, Ивана Шухова и др.

Опытный педагог, вдумчивый публицист, неутомимый краевед, Қ.М.Мұқанов делится своими исследованиями на страницах республиканских, областных газет и журналов. В книге «Северо-Казахстанская область. Энциклопедия» (2004-2006 годы) им написано более 80 статей. Он является одним из авторов книги «Ақталған есімдер - Возвращенные имена» (Петропавл, 2008). В книгах «Ел ардақтылары» (2016г.) и «Өлке тұлғалары» (2008г.) Қайролла Мұқанұлы также посвятил статьи землякам, жертвам репрессий. Активно пропагандировал историю и культуру края по ТВ и радио.

Социал ЖҰМАБАЕВ (1937-2020).

Солтүстік Қазақстан облысы, қазіргі Жамбыл ауданы, «Молалы» ауылында дүниеге келген. Қазақ КСР ағарту ісінің үздігі (1980). 1962 ж. Абай атындағы ҚазПИ-ді бітірген. 1962-70 ж. Преснов ауданының «Үлгі» орта мектебінің қазақ тілі пәнінің мұғалімі, 1970-85 ж. Жамбыл ауд. халыққа білім беру бөлімінің инспекторы, 1985-95 жылдары оқу-ағарту қызметкерлері кәсіподағы аудандық комитетінің төрағасы, күндізгі және сырттай оқитын кешкі орта мектептің директоры, Жамбыл аудандық «Ауыл арайы» газетінің жауапты хатшысы, 2001 жылдан Солтүстік Қазақстан облысы өлкелік мұражайының «Асыл мұра» орталығының қызметкері болып қызмет атқарды. «Арманды ақын», «Сегіз сері» (2 т.), «Қожаберген жырау» кітаптарын құрастырған. «Тоқсан би» (соавтор), «Бір әулеттің тарихы», «Мәлік Айдарбеков», «Шағырай шешен», «Туған елдің шежіресі», «Біржан салдың белгісіз ғұмыры» кітаптарының авторы. Мақтау қағаздарымен және медальдармен марапатталған.

Социал ЖҰМАБАЕВ (1937-2020).

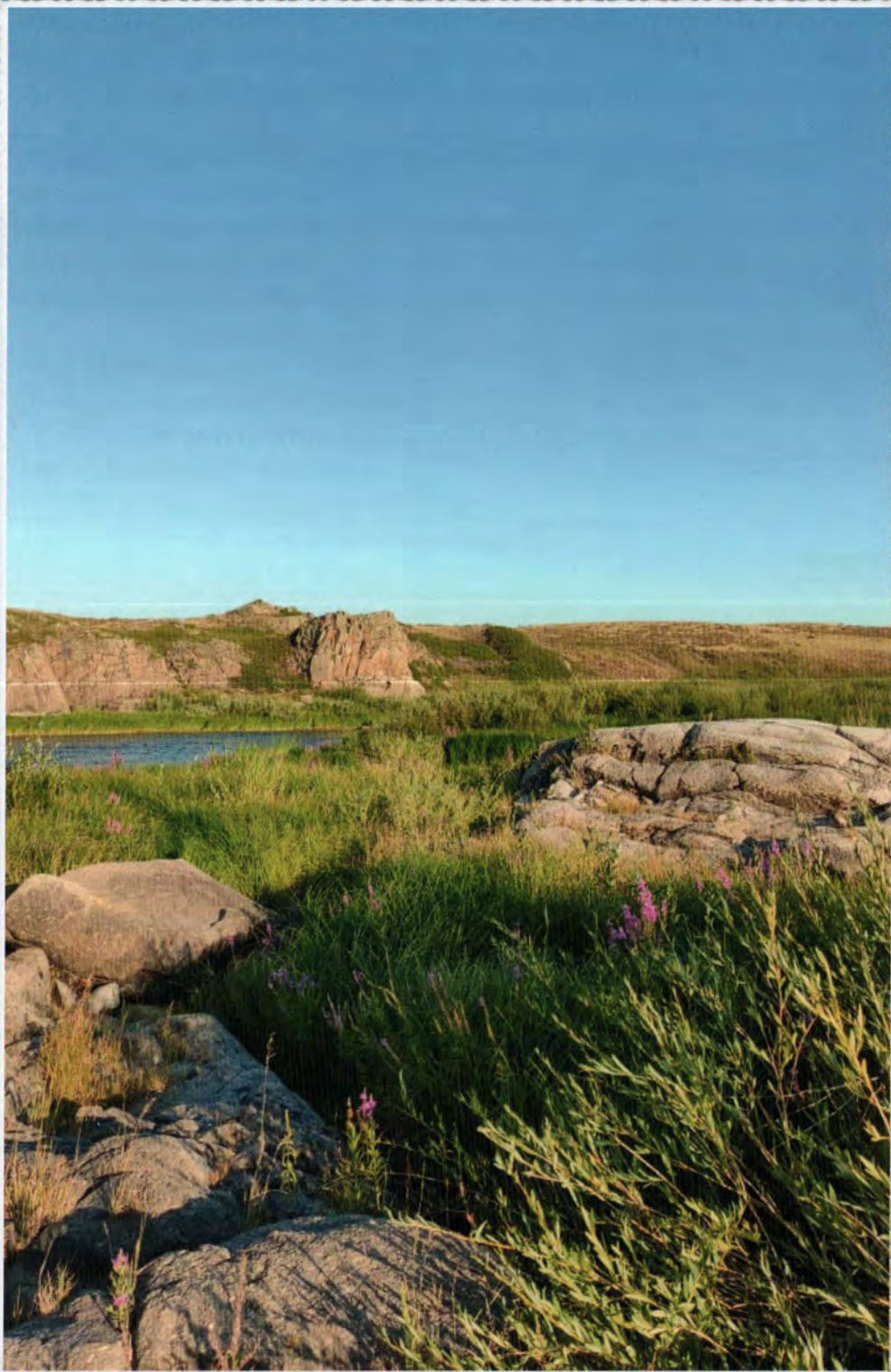
Родился в Северо-Казахстанской области, ныне район Жамбыл, с. Молалы. Обществ, деятель, краевед. Отличник просвещения КазССР (1980). В 1962 окончил историко-филологический фак-т КазПИ им. Абая.

В 1962-70 гг. работал учителем каз. языка ср.школы «Үлгі»:

В 1970-85 гг. инспектор Жамбылского р-ного отдела народного образования:

В 1985-95 председатель райкома профсоюза работников просвещения, директор очно-заочной средней вечерней школы, ответ, секретарь р-ной газеты «Ауыл арайы» Жамбылского р-на.

С 1996 на пенсии по инвалидности. С 2001 сотрудник отдела «Асыл мұра» при краеведч. музее Сев.-Каз. обл. Является составителем книг «Арманды ақыны», «Сегіз сері» (2 т.), «Қожа-берген жырау», автор книг «Тоқсан би», «Бір әулеттің тарихы», «Математик Айдарбеков», «Шағырай шешен». Нагр. медалями и грамотами.

«ТОЛҒАУЫ ТЕРЕҢ ТОҚСАН БИ» КІТАБЫНЫҢ ЖАЗЫЛУЫНА КӨМЕК БЕРГЕН АЗАМАТТАР

Руслан Әкімжанұлы АҢБАЕВ (1978).

Солтүстік Қазақстан облысы, Тимирязев ауданы, «Целинное» ауылында дүниеге келген.

1999-2001 жж. - Солтүстік Қазақстан облысы Тимирязев ауданы бойынша салық комитетінің аудит бөлімінің аға салық инспекторы;

2002-2003 жж. - Солтүстік Қазақстан облысы Тимирязев ауданы бойынша салық комитетінің аудит және жанама салықтар бөлімінің бас салық инспекторы;

2003 ж. - Солтүстік Қазақстан облысы Тимирязев ауданы бойынша салық комитетінің жанама салықтар аудиті бөлімінің бастығы;

2003-2006 жж. - Солтүстік Қазақстан облысы Тимирязев ауданы бойынша салық комитетінің ұйымдастыру-құқықтық жұмыс және өндіріп алу бөлімінің бастығы;

2006-2008 жж. - Солтүстік Қазақстан облысы Тимирязев ауданы бойынша салық комитеті төрағасының орынбасары;

2008-2011 жж. - Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданы бойынша салық басқармасының бастығы;

2011-2015 жж. - Солтүстік Қазақстан облысы Тайынша ауданы бойынша салық басқармасының басшысы;

2015-2019 жж. - Солтүстік Қазақстан облысы әкімінің аппараты басшысының орынбасары, Петропавл қаласы;

2019-2020 жж. - Солтүстік Қазақстан облысы Мамлют ауданының әкімі;

2020-2022 жж. - Тайынша ауданы әкімі, Солтүстік Қазақстан облысы;

2022-2023 жж. - Петропавл қаласы әкімі, Солтүстік Қазақстан облысы;

2023 жылдың шілдесінен - о.к.д. - Ғабит Мүсірепов атындағы аудан әкімі, Солтүстік Қазақстан облысы;

Руслан Әкімжанұлы АҢБАЕВ (1978).

Родился в селе Целинное, Тимирязевского района, Северо-Казахстанской области.

1995-1999 гг. - студент Северо-Казахстанского государственного университета, по специальности «экономика и менеджмент».

2004-2006 гг. - студент Северо-Казахстанского государственного университета имени академика М.Қозыбаева, по специальности «юриспруденция». В 2017 году закончил Северо-Казахстанском государственном университете имени академика М.Қозыбаева по специальности «агрономия».

1999-2000 гг. - старший налоговый инспектор отдела аудита налогового комитета по Тимирязевскому району Северо-Казахстанской области;

Военнообязанный. 11 декабря 2000 года призван на службу ВС Тимирязевским районным военным комисариатом, срочную службу проходил в восточном военном округе воинской части №5518 г.Усть-Каменогорск, Восточно-Казахстанской области, воинское звание рядовой. В октябре 2001 года завершил воинскую службу.

2002-2003 гг. - главный налоговый инспектор отдела аудита и косвенных налогов налогового комитета по Тимирязевскому району Северо-Казахстанской области;

2003-2003 гг. - начальник отдела аудита и косвенных налогов налогового комитета по Тимирязевскому району Северо-Казахстанской области;

2003-2006 гг. - начальник отдела организационно-правовой работы и взимания налогового комитета по Тимирязевскому району Северо-Казахстанской области;

2006-2008 гг. - заместитель председателя налогового комитета по Тимирязевскому району Северо-Казахстанской области;

2008-2008 гг. - председатель налогового комитета по Есильскому району Северо-Казахстанской области;

2008-2011 гг. - начальник налогового управления по Есильскому району Северо-Казахстанской области;

2011-2013 гг. - начальник налогового управления по Тайыншинскому району Северо-Казахстанской области;

2013-2015 гг. - руководитель налогового управления по Тайыншинскому району Северо-Казахстанской области;

2015 г. - главный специалист по мобилизационной подготовке, профилактике и предупреждению терроризма аппарата акима Северо-Казахстанской области;

2015-2019 гг. - заместитель руководителя аппарата акима Северо-Казахстанской области;

2019-2020 гг. - аким Мамлютского района, Северо-Казахстанской области;

2020-2022 гг. - аким Тайыншинского района, Северо-Казахстанской области;

2022-2023 гг. - аким г.Петропавловск, Северо-Казахстанской области;

С июля 2023 года - п.н.в. - аким района имени Ғабит Мүсірепова Северо-Казахстанской области.

ГУЛИЕВ Мустафа Маулиевич (1968).

Родился в Российской Федерации, Ингушетия. Учился в Новороданской средней школы (1974-1984). Окончил курсы водителя (1985). Служил в вооружённых силах Советского Союза (1986-1988). Заочно окончил Армавирский механико-технологический техникум пищевой промышленности (1989-1992), по специальности техник-технолог.

1989-1993 гг. - заготовитель в Курском райпотребсоюзе, Ставропольского края;

В 1993 году приехал в Казахстан.

С 2001 года - п.н.в. - директор ТОО «Агрофирма Приишимский».

Основным направлением деятельности компании является производство зерновых культур, включая семеноводство и животноводство. Показатели урожайности находятся на достаточно высоком уровне. Для получения хороших производственных показателей в ТОО уделяют большое внимание техническому оснащению. Хозяйство оснащено современной зерноуборочной техникой.

Многолетний труд Гулиева Мустафы Маулиевича не остался без внимания государства:

- Юбилейная медаль к 20-летию Независимости Республики Казахстан;
- Орден Құрмет
- Медаль «Ерен еңбегі үшін»
- Благодарность от Президента РК Н.Назарбаева
- Благодарственное письмо от Президента РК Н. Назарбаева «За активное участие в избирательной компании «Нұр Отан»;
- Благодарность от акима СКО С. Билялова «За большой вклад в развитие агропромышленного комплекса области»
- Почетная грамота ко Дню Первого Президента РК от акима СКО Е. Султанова «За значимый вклад в развитие, активное участие в общественной жизни области»
- Благодарность от акима района «За многолетний и добросовестный труд, значительный вклад в социально-экономическое развитие района им. Ф. Мүсірепова»
- Благодарственное письмо от директора ДЮСШ К. Кабыкенова «За популяризацию здорового образа жизни и вклад в развитие бокса».

Мұстафа Мәуліұлы ГУЛИЕВ (1968).

Туған жері – Ресей Федерациясы, Ингушетия. Новородан орта мектебінде оқыды (1974-1984). Көлік жүргізуші курсы бітірді. Кеңес Одағының Қарулы Күштерінде әскери міндетін өтеді (1986-1988). Армавир тамақ өнеркәсібі механика-технологиялық техникумын техник-технолог мамандығы бойынша сырттай бітірген (1989-1992).

1989-1993 жж. - Ставрополь өлкесі, Курск аудандық тұтыну одағында дайындаушы;

1993 жылы Қазақстанға көшіп келді.

2001 жылдан - осы кезеңге дейін Солтүстік Қазақстан облысы, Ғабит Мүсірепов ауданы, «Приишимский Агрофирма» ЖШС директоры.

Компания қызметінің негізгі бағыты - тұқым шаруашылығы мен мал шаруашылығын қоса алғанда, дәнді дақылдар өндіру болып табылады. Өнімділік көрсеткіштері өте жоғары деңгейде. ЖШС техникалық жарақтандыруға көп көңіл бөледі. Шаруашылық заманауи астық жинау техникасымен жабдықталған.

Мұстафа Мәуліұлы Гүлиевтің көп жылғы еңбегі мемлекет назарынан тыс қалған жоқ:

- Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған мерейтойлық медаль;

- «Құрмет» ордені

- «Ерен еңбегі үшін» медалі

- Қазақстан Республикасы Президенті Н. Назарбаевтың Алғыс хаты

- Қазақстан Республикасы Президенті Н. Назарбаевтың «Нұр Отан» сайлау компаниясына белсенді қатысқаны үшін» Алғыс хаты

- Солтүстік Қазақстан облысы әкімі С. Біләловтің «Облыстың агроөнеркәсіптік кешенін дамытуға қосқан зор үлесі үшін» Алғыс хаты

- Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті күніне орай Солтүстік Қазақстан облысы әкімі Е. Сұлтановтың «Облыстың қоғамдық өміріне белсенді қатысқаны және оны дамытуға ерекше үлес қосқаны үшін» Алғыс хаты

- «Көп жылдық адал еңбегі және ауданның әлеуметтік-экономикалық дамуына елеулі үлес қосқаны үшін» Ғабит Мүсірепов ауданы әкімінің Алғыс хаты

- «Салауатты өмір салтын насихаттағаны және бокстың дамуына қосқан үлесі үшін» БЖСМ директоры Қ. Қабыкеновтың Алғыс хаты

Қарлығаш Теңесқызы БЕЙСЕНОВА (1960).

Ақмола облысы, Есіл ауданы, «Игілік» ауылында туған. Білімі жоғары: Шоқан Уәлиханов атындағы педагогикалық институты, орыс тілі мен әдебиетінің мұғалімі (1981); Көкшетау университеті (2007).

Солтүстік Қазақстан облысы, Ғабит Мүсірепов ауданы, «Тоқсан би орта мектебі» КММ қазақ тілі мен әдебиетінің

мұғалімі, педагог-зерттеуші, орыс тілі мен әдебиетінің мұғалімі. Мектепте 42 жыл қызмет етеді. Біліктілігі: қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі.

Марапаты: Ақын Мағжан Жұмабаевтың 125-жылдығына арналған мерейлі медаль (2018); ҚР БҒМ грамотасы (2019), Солтүстік Қазақстан облысы әкімінің Құрмет грамотасы (2020); ҚР БҒМ Алғыс хаты (2023). Қазақстан халқы Ассамблеясының республикалық мәдени-ағартушылық «Мың бала» жобасына қатысушы. Алғыс хаттың иесі. «Тіл мектебі» номинациясының жеңімпазы (2019); Қоғамдық келісім және жалпыұлттық бірліктің үлгісіне арналған үздік жобалар байқауына қатысушы. ҚХА-ның облыстық форумының III деңгейдегі диплом иесі (2022), Қазақ тілі мұғалімдеріне арналған халықаралық «Шамшырақ» олимпиадасының II-дәрежелі диплом иесі. Аудандық поэзия клубының мүшесі. Өлеңдері «Біздің өлкенің өлеңдері мен әндері» «Өлкетану» альманахында (2020), «Солтүстік Қазақстан» баспасының «Отанға деген сүйіспеншілікпен» жинағында (2021), «Солтүстік Қазақстанның әдеби шығармашыл зиялылары» ОӘҚ-нда (2022) жарияланған.

Қарлығаш Теңесқызы БЕЙСЕНОВА (1960).

Учитель казахского языка и литературы КГУ «Средняя школа «Тоқсан би», педагог-исследователь, учитель русского языка и литературы. В школе работает 42 года.

Родилась в Акмолинской области, Есильском районе, в селе «Игілік». Образование: педагогический институт им. Шоқана Уәлиханова (1981), Университет «Көкшетау» (2007). Специальность: «Казахский язык и литература», квалификация: учитель казахского языка и литературы. Награды: Юбилейная медаль к 125-летию Мағжан Жұмабаева (2018); Грамота МОН РК (2019); Почетная грамота акимата Северо-Казахстанской области (2020); Благодарность МОН РК (2023). Участие в республиканском культурно-просветительском проекте Ассамблеи народа Казахстана «Мың бала». Победитель в номинации «Языковая школа» (2019); участие в конкурсе лучших проектов, посвященных модели общественного согласия и общенационального единства, награждение на областном итоговом форуме АНК, Диплом III степени; Диплом II степени международной олимпиады для учителей казахского языка «Шамшырақ» (2022). Член районного клуба поэзии, стихи опубликованы в краеведческом альманахе «Стихи и песни нашего края» (2020), в сборнике издательства «Северный Казахстан» «С любовью к Родине» (2021), в УМП «Литературная творческая интеллигенция Северного Казахстана» (2022).

Гүлшат Мүсілімқызы РАМАЗАНОВА (1959).

Алматы облысы, Көксу ауданы, «Алғабас» ауылында дүниеге келген. Ауыл орта мектебін үздік бітірген (1976). Алматы қаласындағы Абай атындағы қазақ педагогикалық институтының тарих факультетін үздік дипломмен бітіріп шығады (1981). СҚМУ жанындағы Тіл және әдебиет институтының филология бөлімінде «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы бойынша үздік дипломға ие болады (2007).

Еңбек жолын «Амангелді» сегізжылдық мектебінен бастаған. 20 жылға жуық «Талпын» орталау мектебінде қызмет етті. «Благоवेशенка» қазақ мектебінде ұстаздық

қызметін жалғастырып (2006), зейнеткерлік демалысқа шықты (2017).

Гүлшат Мүсілімқызы республикамыздағы озық, тәжірибелі ұстаздардың бірі. Ол көптеген ұлттық, халықаралық конференцияларға делегат ретінде қатысып, баяндамалар жасады. Оның өзекті тақырыптарды арқау еткен мақалалары мен моншақтай мөлдіреген жырлары аудандық, облыстық басылымдарда жиі жарық көріп тұрды.

Гүлшат Мүсілімқызы - республикада өткізілген ең алғашқы «Мерейлі отбасы» ұлттық сайысының аудан бойынша жеңімпазы, облыстық байқаудың қатысушысы, «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы әнұранының авторы. Көптеген Мақтау, Алғыс хаттардың, «Халық мұғалімі», «Қазақ хандығының 550 жылдығы құрметіне» төсбелгілерінің иегері. 2024 жылы «Еңбек ардагері» медалімен марапатталды.

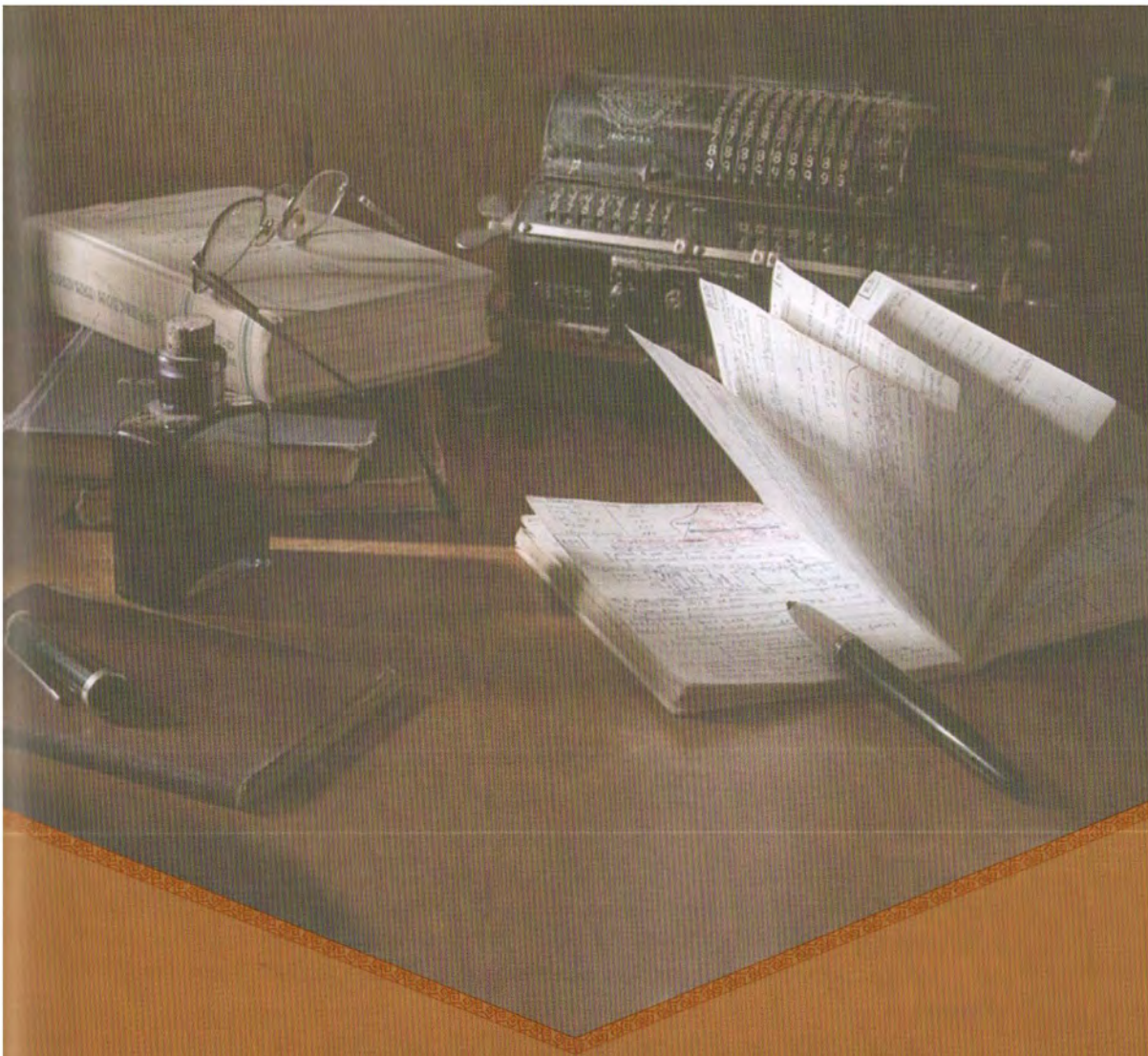
Г.Рамазанова ұзақ жыл бойы өлкетану шежіресін жазумен айналысты. Жансары Бегалин, Мәлғаждар Мұқышев, Батталғали Тоқтаров, Зейнолла Шайхысләмов, Сапар Зайкин сияқты

ауыл қарияларымен сұхбаттасып, атақты Тоқсан би, Сексен батыр туралы зерттеу жұмыстарын жүргізіп, аудандық, облыстық басылымдарда мақалалар жариялап, әр түрлі жиындарда баяндамалар жасады. Қазіргі таңда ардагер-ұстаз шығармашылықпен шұғылдану үстінде.

Алтыншы Бөлім

МАҚАЛАЛАР

Қазыбек ДҮЙСЕНБІ

«Солтүстік Қазақстан» газеті,
28 қазан 1998 жыл

ТОҚСАН БИ ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

Тоқсан бидің қай жылы туып, қай жылы қайтыс болғаны туралы анық дерек жоқ. Оны енді тарихшылар мен ғалымдардың үлесіне қалдырып, өз болжамымызды айтайық.

Тоқсан бидің әкесі Жабай би (әрі батыр) Абылай ханмен (1771-1781) тұстас болғанда оның туған жылы XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың бас кезі ме деп шамалаймын. Оған дәлел – Жабай би екі баласын қартайған шағында (Сексен, Тоқсан деген есімдер өздері айтып тұрған жоқ па?) дүниеге келтірген сияқты.

Бұған қосарым, Тоқсан би қазақтың атақты ақындары Орынбай Бертағыұлымен (1810-1900), Шөже Арыстанбайұлымен (1808-1895), қанжығалы Асаубаймен (1810-1902) шамалас, тұстас болғаны жөнінде деректерді тарих өтірікке шығармайды.

Бала кезімде «Тоқсан би Асаубай шешенмен бірге жесір дауын шешуге қатысып, табақтас, дәмдес болыпты» деген әңгімені де естіген едім.

...Жарықтық Тоқсан би денесі шағын ғана, бойы кішкентай адам екен. Бірақ өте сәнді киініп жүруді ұнатыпты. Үстіне жиегі мен етектері оқаланған, қызыл барқыттан шапан, шалбар, басына үкілеген айыр қалпақ, аяғына қисық табан былғары етік киіп, белін бұқарлық жібек белбеумен буып жүреді екен.

Бірде қазіргі Қостанай облысының Аманқарағай деген елдімекенінде үлкен барымта дауын шешуге Керей, Уақ, Арғынның билері түгел шақырылады ғой.

Жердің шалғайлығынан Тоқсан би бас қосуға бірер күн кешігіп жетеді.

Басқа билердің: «Дауды Тоқсансыз-ақ шеше берейік» дегендеріне ел жақсылары көнбейді.

Сонымен келесі күні түс кезінде қос атпен Тоқсан би де келіп қалады. Алты қанатты ақ үйге «Ассалаумағалейкумін» айтып кіріп келген Тоқсан биді бұрын көрмеген Арғынның Изғұтты биі:

- «Тоқсан, Тоқсан» деп жер-көкке сыйғызбай мақтаған билеріңнің түрі мынау ма?! Томағадай бірдеңе ғой мынауың, - деп теріс қарап, Тоқсанның берген сәлемін де алмапты. (Изғұтты би денесі зор, киіз үйдің есігінен әзер кіретін ірі денелі адам болса керек).

Сонда Тоқсан би:

- Томаға тоғыз жұмыртқалайды. Біреуі ғана бұлбұл болады. Кесіртке сегіз жұмыртқалайды. Біреуі ғана бүйі болады. Томаға болсам, бұлбұл шығармын. Кесіртке болсам, бүйісі шығармын. Ал, денесі ірі ешкілер - егіз, ит - сегіз, шошқа - тоғыз табады. Сен қайсысына жатасың? «Малдың үлкені - соғым, адамның үлкені - боғым» деген екен», - дейді.

Не керек, аталмыш дауды Тоқсан би бір ауыз сөзбен шешіп, сый-сыяпатын алып еліне оралыпты.

Қай жылы екені белгісіз, Тоқсан би Семей қаласындағы қалың Найманның жесір дауына қатысыпты деген әңгімені құлағым шалған еді. Үш жүздің билері шеше алмай отырған осы дауды Тоқсан би төрелік айтып, пайданы жесір әйелге жеңіп беріпті.

Тоқсан би Семейден жаңағы дауды шешіп қайтқанда Ашамайлы Керейдің кәрі биі Киікбай (З.Тақыров Киік би деп атапты, дұрысы Киікбай би) алдынан шығып:

- Тоқсан биім, келдің бе?

Жүйрік аттай желдің бе?

Үш жүздің дауын бітіріп,

Аман-есен жеттің бе? - деп маңдайынан иіскеп, бетінен сүйіпті деген әңгімені қариялар бүгін де айтысып отырады.

Мұндай әңгімелер ел арасында көп. Тоқсан би қай мәселені (дау-дамай) шешуде болмасын, қаара қылды қақ жарған, өте әділ, көпшіл, қоғамшыл болған адам. Содан болса керек, шөп шамалы шыққан жылдары малдарын Уақ, Қанжығалы, Қаруыл елдеріне жайлауға шығарады екен. «Тоқсан би жылқысына жайылатын жер сұрай жіберді» деген хабар келсе, қандай сараң

бай болмасын бетін қағып көрмепті.

Бұл енді Тоқсан бидің өте беделді, парасатты адам болғанын көрсетеді.

Ендігі сөз Тоқсан бидің бейіті туралы.

3.Тақыров ақсақал «Мазары Атбасарға жақындағанда оң қолда, тасжолдан 100-150 метрдей жерде тұрған үлкен оба» – деп жазады. Бір даудан келе жатып қайтыс болыпты-мыс.

Бұл пікірмен келісуге болмайды. Сапарда (жолда) өліпті деген сөздер шындыққа жанаспайды. Және ондай сөзді бұрын естіген де емеспіз.

Шындығына жүгінсек, Тоқсан бидің зираты Западный селосынан (Целинный ауданы) 2-3 шақырым жерде. Алматы-Екатеринбург тасжолының бойында 25-30 метрдей жерде жатыр.

Олай деуіме төмендегідей дәлелдерім бар:

Бірінші. Менің атам Қазыбек (1875-1948) Тоқсан биді жақсы білетін адам. Оның үстіне ол кісі Керейге туған жиен, Тоқсан бидің жақын қарындасы Мәндіқыздан туады.

Айтайын дегенім, бала кезімде Қазыбек шалға еріп жүруді жақсы көретінмін. Бір байқағаным – атам марқұм кішігірім қорымдардың қасына өткенде атының жүрісін баяулатып, қысқа ғана аят оқып өте шығатын. Есіл өзенінің аңғарындағы төбешікке келгенде олай етпейді. Төбе басындағы өрт сөндірушілердің мұнарасына атын байлайды да, үш төмпешік жатқан жерге келіп, шарт жүгініп алады да, Құранның ұзақ сүресін оқуға кіріседі. Ақырын ғана тіземнен қағып қойып («үндеме» дегені болса керек) аятын жалғастыра береді.

Бір қызығы, әлгі төбешікке жиі келеміз. Олай болатыны, сол арадан 1,5-2 шақырымдай жерде Есіл өзеніне орнатылған су диірмені болды. Қазақтар (ана тілімізді білетін орыстар да) «Тоқсан диірмені» деп атап кеткен еді. Күні бүгінге дейін ауыл ақсақалдары «Тоқсан диірменінің тұсы», «Тоқсан диірменінің маңы» деген сөз тіркестерін қолданады.

Қазыбек шал сол диірменге бір жазда екі-үш рет келіп, бидайын тарттырып алады. Келерде де, кетерде де төбе басындағы зиратқа міндетті түрде тоқтап, аят оқымай өтпейді.

Алғашқы кезде мән бермей жүрдім де, келесі бір жолы:

-Ата, бұл не қылған зираттар? Кімдер жерленген? – деп сұрадым.

-Ей, ұлым-ай, Сен не білесің? Есейген соң айтайын деп жүр

едім. Өзің сұрадың ғой, айтайын, - деді де арбаға отырған соң: «Керей руында Тоқсан би деген адам болған, зират сол кісінікі. Ал осы жер Уақ елінің жері екен. Бірақ, Керей-Уақ бір туғандықтан жерді кезектесіп жайлаған ғой. Көбіне Тоқсан би иелік еткен. Көктемде көшіп келіп, күзге дейін осы жерді жайлау етіп, малдарын бағып жүріпті.

Бір жылы Тоқсан қатты сырқаттанып, төсек тартып жатып қалады. Содан құш-қуаты әлсіреп, өлім халіне жетеді. Өлерінен екі күн бұрын балалары мен туыстарын жинап:

-Мен енді көп жасамаспын. Олай-былай болып кетсем, сүйегімді

Есілдің арғы бетіндегі Қарауыл төбеге қойыңдар, - деп өсиет айтса керек.

Туыстары «Жоқ, олай болмайды. Тірі күнінде елге жеткізейік. Өле қалса, ата-бабамыздың қорымына жерлерміз», - депті. Сонда Тоқсан би:

-Мені қозғамаңдар. Дәмнің жазуы осылай болған шығар. Өлгі айтқан төбеге жерлеңдер. Бірнеше жыл өткен соң сол араға үлкен жол түседі. Елдімекен орнайды. Тоғыз жолдың торабы болады. Келешек ұрпақтарым, мені білетін адамдар атүсті болса да аяттарын оқып, беттерін сипап жүрер. Айтқанымды орындаңдар, - дейді.

«Міне, Алланың жазуымен Тоқсан биге топырақ осы арадан бұйырған» - деп еді Қазыбек шал.

-Ата, зират үшеу ғой. Қалғандары кімдікі? – деп сұраймын мен.

-Оны да айтайын. Қазақта «барымта-қарымта» деген ұрлық түрі бар. Кезекті бір барымтада Уақ елінің екүш жігіті барымташылардың соңына түсіп, Есіл өзенінде қуып жетеді. Қуғыншылар мен барымташылар арасында үлкен жанжал шығып, аяғы төбелеске ұласады. Уақ жігітінің кеудесіне найза қадалып, сол арада жантәсілім етсе керек. Екінші зират сол жігіттікі. Ал үшіншісі – көшіп-қонып жүргенде баладан қайтыс болған келіншектікі. Екеуінің аттарын да білуші ем, есіме түсіре алмай отырмамын, - деді атам.

Тоқсан бидің аузынан шыққан сөз далаға кеткен бе, араға бірнеше жыл салып, жаңағы Қарауыл төбенің тұсынан үлкен тасжол салынды. Есілдің батыс жақ беткейіне «Западный» деген кеңшар орнады (1954). 1959 жылы Есіл өзеніне көпір құрылысы басталды

да, 1966 жылы пайдалануға берілді. Жүргізуші болып жүргенімде әлгі көпірден алғашқылардың бірі болып мен де өтіп едім.

Бұл күндері Тоқсан би айтқандайын, тоғыз жолдың то-рабына айналды. Алматы мен Екатеринбург, Қызылжар мен Арқалық, Көкшетау мен қостанай аралықтарын жалғастырып жатқан күре жол атанып отыр.

Екінші. 1964 жылдың маусым айында атақты Сәбең (Сәбит Мұқанов) біздің Ме4зегей ауылына іс-сапармен келді. Қасында белгілі ақын Еркеш Ибрагим мен «Көкшетау правдасы» газетінің меншікті тілшісі Кенжеахмет Баймағанбетов бар. Негізгі жұмысы болашақ романына («Аққан жұлдыз») материал жинау екен. Ауылымызда қазақтың ескілікті әңгімелерін көп білетін Жахметтің Қанапиясы деген адам болған еді. Сәбеңдер атбасын сол үйге тіреді.

Таныса келе Сәбең мен Қанапия бір жылы, бір айда туған құрдастар болып шықты. Ол аз дегендей, біріне-бірі бажа да болды. Қанапияның бәйбішесі Бәтима Мариям апайдың туысы Баймахан қажының қызы екен.

Сонымен Қақан бір қойын сойып жіберіп, қонақасы берсін. Арасында ел жігіттері түгелдей болдық.

Не керек, қазақтың ғұлама жазушысы мен әңгімешіл қарашалы жиналғандарды әңгіме-дүкенге тойғызды.

Таңертең қонақтар аттанарда Қанапия:

-Әй, Сәбит, ұмытып барады екенмін. Сенің атаң Тоқсан бидің зираты осы арадан 10-12 шақырым жерде. Басына барып, Құран бағыштамайсың ба? – деді.

-Күні кешеге дейін Тоқсанның зираты қай жерде екенін білмеуші едім. Кеше Кенжеахмет көрсетті. Аят оқып, бет сипадық. Жарықтық бір аунап түскен шығар, - деді Сәбең.

-Ендеше, ақшаң көп адамсың ғой, басын бекітіп, қоршау орнатып кетпейсің бе? - деп ойын-шыны аралас әзілге басты Қанапия ақсақал.

-Айтуыңның жөні бар. Құдайға шүкір, ақша бар ғой. Бірақ уақыт таршылық етіп тұр. Ертеңдері Алматыға оралуым керек. Жазатын дүнием ұшан-теңіз. Сол шаруаны бітірсем, сен айтқан мәселеге де кірісерміз, - деген еді Сәбең.

Сәбең мен Қанапияның арасында болған осы бір сөздерді мен ғана емес, арамызда тірі жүрген Тасмағанбет Айсенов, Сейітқұл Бозкенов, Баймұрат Оразбеков, Сембай Жұмабаевтар да

естіді.

Бірақ, Сәбит Мұқанов 1973 жылы қайтыс боп кетті де, айтылған мәселе шешімін таппады.

Үшінші. Жас кезімде жүргізуші болып жүргенімде ауыл ақсақалдарын жаназа-батақорға, ойын-тойға көп тасыдым.

XIX ғасырдың соңында туған Зікірия, XX ғасырдың құрдастары Хамза Төрежанұлы, Хамза Серкебайұлы, Қанапия Жахметұлы, тағы басқа қариялармен талай рет сапарлас болғаным бар. Солардың қай-қайсысы болмасын, Тоқсан би зиратының тұсынан өтерде:

-Балам, бір бес минөтке тоқтатшы, машинаңды. Тоқсан биге дұға оқып кетейік, - дер еді. Сол қарттардың бірі де жоқ. Бәрі де о дүниелеік боп кетті. Олар тіріліп келіп, менің сөзімді растай қоймас.

Десе де ауылымыздың тоқсанның төріне шыққан Шотбай Кәрішалұлы, сексеннің сеңгіріне көтерілген Есләм Семейбойтегі, жетпістің желкесінен асқан Сейітқұл Сейтекеұлы, көккөз Кенжебайұлы сияқты азаматтар мен келтірген деректерді өтірік дей қоймас. Солардың әрқайсысы «тоқсан бидің зираты мына арада» - деп тап басып айтып бере алады.

191

Мен өзім де қаражаяу емеспін. Бидің зиратын іздеген адам болса, «міне, мына араға жерленген» деп көрсете аламын.

Мұсылман дінін насихаттауымыздан болар, соңғы кезде автобус ішіндегі қазақ ағайындарымыз (дастары да бар) «тоқсан бидің зираты осы арада ма?» деп сұрап алады да, беттерін сиып, «тие берсіндерін» айтысып жатады. Мен осыған қуанамын. Бұл дегеніңіз – мұсылмандыққа бетбұрыс жасағанымыз болар. Несі бар, жап-жақсы ырым ғой.

Түйін. Мен Тоқсан бидің зиратын көргеннен бері жарты ғасырдан артық уақыт өтіпті. Ол кезде зираттар төмпешік болып жататын. Қазір жермен-жексен болып тегістеліп кеткен. Ол заңды да. Елдің шетінде, желдің өтінде тұрған нәрсе тозбағанда қайтеді? Оның үстіне колхоз-совхоздардың малдары басып-жаншып берекесін кетірді.

Осы зиратқа қамқорлық жасайтын Құдайдың құлы табылмай тұрғаны қиналтады. Аспанмен таласатын мазар орнату керек демеймін. Тым болмаса арматура темірмен қоршап, басына неге құлпытас орнатпасқа? Ел басқарып жүрген азаматтарымыз ай қарап жүр ме? Әлде, қаржы тапшылығы ма? Үкімет

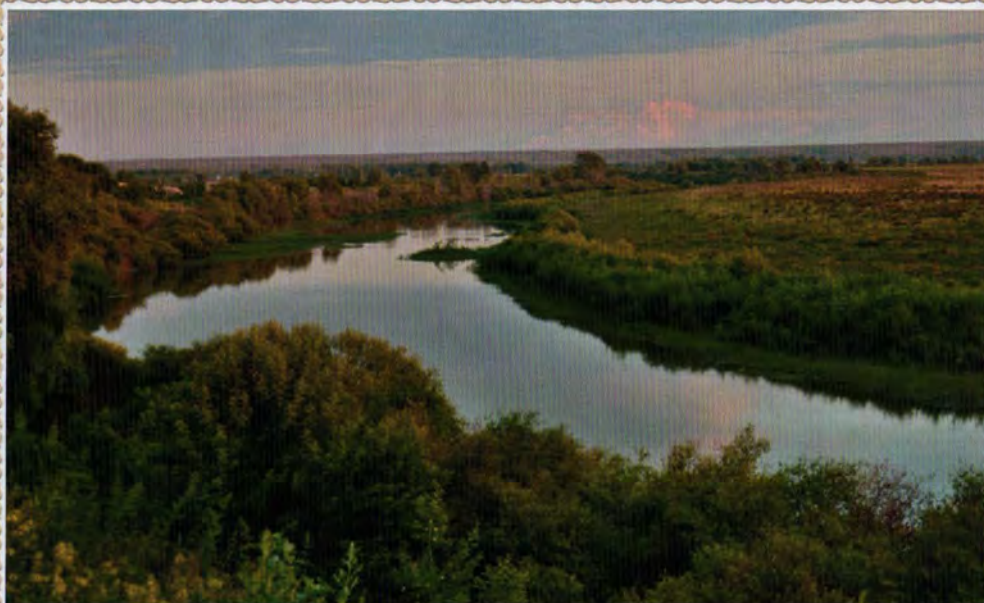
оған ақша бермейді. Демек баспасөз, теледидар арқылы жұртшылықтан қаржы жинап, 10-15 метр жерді қоршауға мүмкіндік туғызуға болады ғой. Әттең-ай, соны ұйымдастыратын азамат шықпағаны өкінішті-ақ.

Екіншіден, қазір ғой бес-алты жыл ел басқарған адамдарға елдімекендердің, қала көшелерінің аттарын беріп жатырмыз.

Ал енді Тоқсан би сияқты адамдардың аттары неге ұмыт қалуға тиіс? Западный селосы Тоқсан би есімін алуға өзі сұранып тұрған жоқ па? Құдайға шүкір, аталмыш селода 60-65 қазақ отбасы бар екен. Өздері бір ауыл ғой.

Ендеше, тезге салып, облыстық мәслихаттың алдына мәселені тікелей қоятын кез жетті.

*Целинный ауданы,
Чистополье селосы.*

Ақылбек Шаяхмет,
ақын, Қазақстан Жазушылар
одағы мүшесі

АЯҚТЫҒА ЖОЛ, АУЫЗДЫҒА СӨЗ БЕРМЕГЕН

Билер туралы шығып жүрген жинақтарда: «Жабайұлы Тоқсан би (1737-1839) – «дала данышпаны» атанып, туралығымен, әділдігімен үш жүзге аты жайылған би, шешен. Әкесі Жабай Абылай ханның батырларының бірі болған, керей тайпасының басшысы» - деп жазылған.

Керей Тоқсан Жабайұлы аяқтыға жол, ауыздыға сөз бермеген, от ауызды, орақ тілді шешендердің бірі. Оның көптеген сөздері «Ел аузынан», «Қазақтың би-шешендері» секілді жинақтарда басылған. Біз оларды қайталап жатпай-ақ, осы күнге дейін баспа жүзін көрмеген сөздеріне тоқталғымыз келеді.

Тоқсан би жолдан адасып, далада қонып, ертемен бір ауылға келіпті. Бай таңғы намазын оқып отыр екен. Тоңып келсе де намазын бұзбайын деп тосып қалады. Сол кезде байдың жас тоқалы жылы төсектен тұрып, үстіне ішігін жамылып, далаға дәретке шығады.Кебісін киіп шыға беремін дегенде аяқ астында толып тұрған легенді қағып кетіп, оны қолмен ұстауға жиіркенген тоқал аяғымен жолдан ысырамын дегенде леген жанындағы құманға соғылып, ішіндегісі ақтарылып қалады. Бай намазын оқып болып артына қараса, тоңып тұрған Тоқсанды көреді. Тоқсан сәлем береді. Бай: «апырмай, тоңып қалыпсың ғой, киімің де жұқа екен, далада қонғансың ба?» – деп сұрайды. Сонда Тоқсан былай депті.

*«Далада қонған оңа ма?
Ішік киген тоңа ма?
Үш ай тоқсан соқса да,
Дария аңғары тола ма?
Тоқсан құлын саусаң да,
Тоғыз мама биедей бола ма?
Тоғыз тоқал алсаң да,*

*Әуелгідей бола ма?
Мен далаға қонбасам,
Жұқа киіммен тоңбасам,
Таңмен таласып сенің үйіңде нем бар,*

Басың үлкейіп, аңғарың кеңейгенмен, осыны түсінбей мені ежіктейсің, алжиын деген екенсің. Мыңғырған бай болсаң да, берекең жоқ,

Мал беріп, тоқал алғанмен араларыңызда сыйластық жоқ, қадіріңді білетін, қыздай алған бәйбішенді бекер ренжіткен екенсің, «Әркімді алсын Құдай теңіменен» деген бар емес пе?» – деп айтарын айтып, атына мініп, жөнеліп кетіпті.

Айтқожа бидің Қантүбек деген қызы болыпты. Арғын еліне келін болып түскен қыз ешкімді сөзге шақ келтірмепті. Бірақ, бала көтермейді. Бала болмаған соң, күйеуіне бір әйел алғызады. Ол бір ер бала тауып, баланы Қантүбек бауырына салады. Сол бала бір түнде өліп қалады. Баланы Қантүбек өлтіріпті деген өсек тарайды.

Күндердің күні болғанда Тоқсан би ер құнын бітістіру үшін сапарға шығып келе жатып Қантүбек келін боп түскен елге кез келеді. Оның Қантүбектің ауылы екенін естіген соң: «Бұл жүзіқараны сөзге шешен деп естуші едім, басқа үйге түсек, Тоқсан менен сескенді дер, сол ауылға баралық», – дейді.

Қантүбек Тоқсан биді өз үйіне түсіреді. Қонақтар ас жеп болғаннан кейін

Қантүбек қымыз құяр алдында сабаны теуіп-теуіп қалса керек.

Сонда Тоқсан: «Бәйбіше, теппей құйыңыз!» – дейді.

Қантүбек те қарап тұрмай: «Мен тепсем де кетпес, саған тепсең де бітпес, Сексен, Тоқсан дегенмен Керей-дағы, ырымшыл кедей-дағы», – дейді. Сонда Тоқсан айтыпты:

«Әй, Қантүбек! Көше білмей көлік өлтірдің, сөйлей білмей, сөзді өзіңе келтірдің, күңдесіңнің баласын еңбегіне ине шаншып өлтірдің, оның тәубасын Құдайыңа қай жеріңнен келтірдің? Құдайыңның қаламағанын қайтейін, пұшпағыңның қанамағанын қайтейін, өзіңнің ұрғашы болғаныңды қайтейін, құйрығыңның жырмашы болғанын қайтейін?!»

Сол кезде Қантүбек жылап отыра кетіпті. Тоқсан биді әбден сыйлап, ат мінгізіп, шапан кигізіп қайтарыпты.

Бұл әңгімедегі Сексен мен Тоқсан шынында да өмірде

болған адамдар. Сексеннің жасы үлкен екен. Ағайынды екеуі Қаз дауысты Қазыбектен бата сұрай барады. Би оларға бес сауал қойыпты.

«Жылға не парыз?
Айға не парыз?
Күнге не парыз?
Ханға не парыз?
Қарашаға не парыз?»

Тоқсан Сексенге қараса, ол жағын ашпайды. Сондағы Тоқсанның берген жауабы:

«Жылға парыз – он екі айда келген құрбан,
Айға парыз – отыз күн ораза,
Күнге парыз – бес уақыт намаз,
Ханға парыз – халқын әділдікпен бағу,
Қарашаға парыз – ханның әділдігін білу».

Қазыбек би Тоқсанның берген жауабына ырза болып, батасын беріпті.

Енді бірде Тоқсан Қазыбек биге сәлем бере барса, даладан бір кісі келіп: «Кіші жүз Көбек би жүз кісімен келіп қалды, оларды қайда түсіреміз?» – дейді. Қазыбек бір-екі байдың аттарын атап, соларға бөліп түсіріңдер дейді.

Тоқсан: «Бұл шөмекейлер жүз кісімен не іздеп келіп жүр?» – деп сұраса, «Біздің Орта жүз бір адамын өлтіріп еді, соған бұрын да бір-екі рет құн сұрап келіп еді, енді берсең қолыңнан, бермесең жолыңнан аламын деп қара көрсетіп келгені ғой» – депті.

Сонда Тоқсан тұрып: «Қазеке, сол Көбек биді қонақасы ішкізіп қайтарайын ба, ішкізбей қайтарайын ба?» – дейді.

Қазыбек: «Ол қай бір елдікпен келіп отыр, өзің біл!» – десе керек.

Тоқсан Көбек биге келіп сәлем береді.

Көбек жөнін сұраса, Тоқсан: «Мен бір қонақ едім. Елге қайтайын деп жатыр едім, сіз келді деген соң жұмысыңызды біле кетейін деп келіп едім» – дейді.

Көбек құн даулап жүргенін айтады.

Сонда Тоқсан: «Шөмекейдің көптігі қанша?» – деп сұрапты.

Көбек: «Біздің елдің көптігі – ұзыны үш айлық, көлдеңені – бір айлық», – дейді.

- Таңбаңыз нешеу? – деп сұрайды Тоқсан.

- Таңбам тоғыз! – дейді Көбек.
- Ал сіздің Орта жүздің көптігі қанша? – депті Көбек.
- Орта жүздің ұзыны – үш айлық, көлдеңені – үш айлық
– дейді

Тоқсан.

- Таңбаң нешеу?

- Таңбам екеу.

Тоқсан тұрып: «ұзыны – үш айлық, көлдеңені – үш айлық
– алты айлық елімнің басын қосайын, жақсыларымды жинай-
ын, оған дейін Қазекеме достықпен келсең – құшағы дайын, қа-
стықпен келсең – пышағы дайын» деп етегін бір сілкіп қалып,
шығып кетіпті.

Көбек қонақасысын ішкен соң аттанып кетеді. Былай
шыққан соң жолдастары: «Бұл не қылғаныңыз?» – деп жөн
сұраса, Көбек: «Әлгі бала не деп кетті, білдіңдер ме?» – дейді.
Көпшілік білмегенін айтады.

Сонда Көбек: «Ол жүз кісімен қара көрсетіп келердей
Шөмекейдің көптігін сұрады. Жөнімді айтып, таңбам тоғыз де-
генім, елімді тоғыз кісі билейді дегенім. Ол болса алты айлық
елімді екі-ақ кісі билейді деді.

«Достықпен келсең – құшағым дайын, қастықпен келсең –
пышағым дайынның» ар жағында «бүгінгі қонақасыдан басқа
берерім жоқ, қарның ашса, атыңды сойып жерсің, шыдамың
таусылған соң өзің-ақ қайтарсың деген сөз жатқан жоқ па ?!» –
депті.

Тоқсан бидің ел аузында жүрген бірқағар шумақтары да
аз емес.

Мысалы:

- Болмасты болдырам деме, жасың бітер,
Тоймасты тойдырам деме, асың бітер,
Әлді болып, бұзық болсаң, тәңірім безер,
Әлсіз болып, бұзық болсаң, алқымыңды езер».
«Пышағыңды мұқалтпа, не кеспесті біліпсің?!
Бейтанысқа сыр айтпа, не деспесті біліпсің?!»
«Тоз болып иілгеннен, шарт етіп сынған артық».
«Ер жігітке бақ қонса — дұшпаны да жағалар,
Басынан бір күн бақ тайса — жабылып бәрі табалар.
Осы сөздерді талдар болсақ, ішкі ұйқасымына таңдай қаға-

сың. Алғашқы жолдағы «болмас» екінші жолдағы «тоймаспен» ұйқасса, «болдырам» мен «тойдырам» да өзара жымдасып, ұйқасып тұр. Одан кейінгі «асың бітер» мен «жасың бітер» ұйқастары жолдарды тонның ішкі бауындай жымдастырады.

Тоқсан бидің кейбір сөздері Мөңке бидің, тағы басқа шешендердің айтқан сөздеріне ұқсас, мағыналас келеді. Мәселен, заманның ақыры туралы ол былай дейді:

- Заманның ақыры болар,
Жердің тақыры болар,
Байларың пақыр болар,
Ел билеген жас та болар,
Есалаң туған мас та болар,
Атаның тілін ұл алмас,
Ананың тілін қыз алмас,
Оның көңілі басқа болар.
Шайыр еккен ашығар,
Қадақтаған ет шығар.
Жақсыдан тұқым таусылып,
Қотаныңнан бас шығар.
Ағайын-туған жат болар,
Темір-терсектен ат болар.
Белден қазып жол салып,
Он екі айлалы сөз болар.

Бұл сөздерден бидің көріпкелдігін, алысты болжайтын аңғарымпаздығын байқаймыз.

Тоқсан би бірде жолаушылап келе жатып, бір ауылдың байының үйіне түстенеді. Үй иесі дастархан жайып, жеңіл-желпі дәм таттырып, бата сұрайды.

«Ет пен шайды бір берген сыйлағанның қасы екен,
Етін беріп, шай бермеген жай жатқанның қасы екен,
Бұрынғының байы болса, женті менен майы жоқ,
Бүгінгінің байы болса, қанты менен шайы жоқ,
Біз алыстан келген пір едік,
Бұл ел түк білмейтін сірі екен.
Аллау әкпар!» – деп би бетін сипапты.

Жаппастың бір мырзасының баласы қайтып, ол басын көтермей жатып алыпты. Сонда Тоқсан би келіп былай дейді:

- Ей, мырзам!
Көтер беліңді,

Жылатпа еліңді!
Қаса нардың белгісі
Қабырғасы сөгілсе де елемес.
Тағдыр ісіне көнбейтін
Пасық адам сен емес.
Өткен қайтып келмейді,
Өшкен қайтып жанбайды,
Алланың қылған ісіне
Қарсылық жасап болмайды.

Сонда мырза басын көтеріп: «Бұл қайғым қайтсе қалады?»
– деп сұрапты. Тоқсан би былай деп жауап береді:

- Ей, мырзам!

Бұл қайғың келелі бидің кеңесінде қалады,
Биік таудың төбесінде қалады.
Қыран құстың қияғында қалады,
Жүйрік аттың тұяғында қалады,
Ұлы дүбір, жиын-тойда қалады,
Сұлу жардың қойынында қалады,
Осы айтқанымды істемесең,
Өле-өлгенше өзіңнің мойынында қалады.

199

Осы орайда айта кететін бір жай, Тоқсан бидің жауабы
«Қазақтың би-шешендері» кітабында жарық көрген. Алайда,
кітапта Жаппас деген кісіге айтыпты деп қате жазылған. Шын
мәнісінде, Жаппас мырзаның есімі емес, кіші жүздегі белгілі ру-
дың аты.

«Қырқылмайтын қанат жоқ, кетілмейтін тұяқ жоқ»
– деп халық тегін айта ма?! Тоқсан бидің де сөзден тосылған
кездері болған деседі. Арғын-Қыпшақ, Керей-Уақ бастары қо-
сылып, төрт рулы ел жиналған үлкен жиында қаржастан
Шорманның Мұсасы, керей Тоқсан би, қыпшақ Бұзау би мен
Меңдеке батыр қатар отырыпты.

Тоқсан би өзгелерге сөз бермей қойса керек.

Сонда Бөкеш би: «Мына керейдің көк шолағы олай бір өтеді,
былай бір өтеді, осыған қарсы келетін ешкім жоқ па?» – депті.

Тоқсан би: «Маған қарсы келетін кімің бар?» – дейді.

«Мынау отырған жоқ па?» – деп біреуі Меңдекені көрсетеді.

Тоқсан би: «Көк шолақ деп қалай айттыңдар, әуелі соны
түсіндірші» – дейді.

«Ұлы дүбір бәйгеде сені қосады, еліңе барғанда отын-суды

сенімен тартады, көк шолақ емей неменесің?» – дейді Бөкеш би. Сол кезде Тоқсан:

- Баласы Жабай бидің атым Тоқсан,
Қақым бар теңтектерге қамшы соқсам,
Үш жүздің баласымен айтысар ем,
Жалғыз-ақ тарышыдан келет нұқсан, – дейді.

Бөкеш би айтыпты:

- Бөкеш би мен атандым бала жастан,
Кісі жоқ қатарымда менен асқан.
Қақ жарған қара қылды әділ болдым,
Арғынға болып өттім өзім дастан.
Тыңдадым, Тоқсан мырза, құлақ салып,
Анығын және білді барша халық.
Сөйлеме шаршы топта жалғыз дара,
Құлдығын тарышының еске салып.

Сонда Шорманның Мұсасы сөз қосыпты:

- Отырдым ашу кернеп, болып ыза,
Сөзіне Бөкеш бидің болдым ырза.
Әзілді мұнан былай тоқтатайық,
Құлдығын мойнына алды Тоқсан мырза.

Қыпшақ Бұзау би былай депті:

- Пайғамбар жаратылған асыл нұрдан,
Арғынның шешендері сөзді қуған.
Бетіне Тоқсан бидің шіркеу болды-ау,
Тумағыр, о басында қайдан туған?!

Билер сүйтіп мәмілеге келеді. Осы оқиғадан да шешендердің бір-біріне деген құрметі мен ілтипаты анық байқалады. Тоқсан би заманында дүлдүл болған қас шешен екені шәк келтірмейді.

Сәбит Мұқанов «Өмір мектебінде» керей Тоқсан бидің өзімен рулас Киікбай биді көбінесе қасына алып жүретінін, оны «кілтім» деп атайтынын жазады. Жазушының жазуына қарағанда, бір кезде жоғарғы Арғын мен Найман арасында зор дау болып, қос атпен Тоқсанға шапқын келіпті. Тоқсан Киікбайды ала кетпек болады. Бұрын ол үйге Тоқсан барып көрген жоқ екен дейді. Таң жаңа атып, қой жаңа ғана өре бастаған уақыт болса керек. Киікбайдың үйі ауылдың қай тұсында екенін Тоқсан шамалай алмай келе жатса, құман ұстап, күпі жамылған біреу дәретке шығып келеді екен. Қасына келсе – Киікбай.

Үсті жүдеу. Тоқсан аттан түсе қап, Киікбаймен құшақтасып, көрісіпті. Сонда Киікбай:

- Уа, Тоқсанжан, Тоқсанжан,

Бұл бір кезім тоқталған,

Үй артынан жау келді

Сұр жебесін оқтанған, –

депті. Бұл сөзден Киікбайдың қонақ келгенге қысылып қалғанын түсінген Тоқсан: «Киеке, сонша неге таусыла сөйледің?» – десе, ол:

- Қара өзек шақтың көжесі

Қарында емес, қуықта,

Қара торсық жерде емес,

Ілулі тұр уықта,

Болған соң солай, Тоқсанжан,

Жоқпын деп қалай мақтанам?

Мақтанайын несіне,

Жан алатын Әзірейіл

Алыста емес, жуықта, – депті.

(С.Мұқанов. Таңдамалы шығармалар. 10 том.146 бет).

Сәбит Мұқанов «Аққан жұлдыз» романында (179 бет) Тоқсан бидің қыпшақ Избасты биді жеңгенін көріп, Шоқанның оны мұқатпақ болып айтқан сөзін де мысалға келтіреді.

«Би, сен бұлбұл да болдың, бүйі де болдың. Сонда сенің арғы түбің «Тарышы» аталатын себебі не?» – депті. Олай дейтіні – Керейдің Тарышы аталатын бір атасы (Тоқсан сол атаның ұрпағы) тары егісін күтетін күнінен некесіз туыпты-мыс деген лақап бар. Бала Шоқанның сол «кемшілігін» бетіне басуын сезе қойған Тоқсан намыстана қап:

«Оның несін айтасың, балам? Азар болса құлдан туған шығармын. Ол да адам баласы. Сен «арқар» аталатын аңнан тудың ғой», – депті. («Ұраны «арқар» хан тұқымының арғы аталары арқардан екен деген де қауесет бар). Шоқан Тоқсанға іле жауап қайтарып:

- Оның несін бетіме басасың? Арқар – адал аң. «Керейдің атасы кер Жорға ит деген де сөз бар емес пе?» – дейді.

Бұл сөзді өршіткісі келмеген Шыңғыс «Кәрі кісімен салғыласпа!» – деп Шоқанды қуып шығады.

М.Әуезов мұндай билердің сөз қақтығысуына «билер айтысы» деген анықтама береді.

«Билер айтысының қазірде барлық түрлері жиналып болмағандықтан, екінші, бұл түрдегі айтыстар ерекше көп болғандықтан, бұл күнде түгел жіктеп, бөліп қоюға болмайды. Сондықтан қазірде қандай түрлері кездесетінін айтамыз. Бірақ, бұл жіктеу уақытша ғана жіктеу, және ылғи ішкі мағынасына ғана қарап жасалған жіктеу болады. Осы бетпен қарастырғанда, билік айтыстары: бірінші, дау мен билікті қоса айтып, ру жігінің бетімен сөйлейтіндері болады...

Екінші, әділ бидің билікке таласып айтқан талас сөздері...
Үшінші, арбасып, ырғасып, жұмбақпен, тұспалмен айтысатын талас, билік», – дейді ол.

Тоқсан бидің тағы бір сөзден тосылуы - Сопақ биге байланысты. Ел аузындағы әңгімеге қарағанда, арғынның бір адамын жаппастар жалдап алады. Ол адам Сырға барғанда мал бағып жүріп ойыққа түсіп өледі. Келер жылы ел келгенде, арғындар керей Тоқсан биді ертіп, құн алу үшін жаппасқа барады. Жаппастар Сопақ биді алдырып, екі жағы бас қосып, сөз болады. Сонда Тоқсан бидің тауын шағу үшін Сопақты нұсқап: «Мына бір қатқан қараң кім?» – депті.

Сонда Сопақ: «Мен семіз емеспін, қатумын, сенен басқа кісімен араз емеспін, татумын. Өленді жердің өгізі семіз, өлімді жердің молдасы семіз, дауы көп елдің биі семіз. Мен арық болсам, елімде дау жоқ шығар, елді жиып, елегізіп, жел бетіне қонбасам, маған тиісер жау жоқ шығар. Атты берген жерімнен, тайлар алып бітермін. Атан алған жерімнен, тайлақ алып бітермін. Өз жөнімді сұрасаң, Қаратамырдың Сопағы, сенің адамыңды жұтқан Сыр-қуаңның қопағы. Суды қатты қатыруға желді тосқан мен емес, судан сүйреп тастауға тұрған сұлтан сен емес. Тілге келіп, кеңессең, сен менімен тең емес. Бірақ, сәлем айтып еді, Кетебай деген кісіміз, кезекпен болар ісіміз», – десе керек. Осыдан кейін арғын жағы сөзден жеңіп, бергенін алып, бітісіп қайтқан екен.

Би өзінің ұлы Доғалақ болыс болып сайланғанда да тура сөзінен танбай: «Доғалақ болды дегенше, орыс болды десейші, елінен безген босқынға қоныс болды десейші» – деген екен.

Қ. Мұқанов пен С. Жұмабаев Қызылжарда 2001 ж. бастырып шығарған «Тоқсан би» деген кітапшада би ең алдымен көсем, әрбір сөзі төгіліп тұрған ақын, даулы мәселені шешетін заңгер, қажет кезінде жүрек жұтқан батыр, халық тарихын,

әдет-ғұрпын, салт-санасын меңгерген ойшыл, ғалым, адамның жан дүниесін танытын психолог, халық мүддесін ойлайтын тәрбиеші деген пікірін білдіреді. Шынында да осындай қасиеттердің барлығы нағыз бидің бойынан түгел табылып отырған.

Осы авторлар: «Тоқсан бидің қашан туып, қашан қайтқаны туралы нақты деректер жоқ, ол он сегізінші ғасырдың екінші жартысында туып, тоқсан жылдан аса өмір сүрген» – дегенді айтады. Олардың айтуынша, Тоқсан бидің зираты Солтүстік Қазақстан облысына қарасты «Западное» селосынан (Целинный ауданы) екі-үш шақырым жерде.

Тоқсан би Жабай батырдың жетінші ұлы екен. Жабайдың әкесі Қара би де атақты шешен болған. Жабай батыр кезінде Абылай ханның мыңбасысы болған. Аманқарағай дуаны құрылғанда Тоқсан Керей болысының биі болса, кейінірек Тобыл губерниясы қазақтарының төбе биі болып сайланған.

Тоқсан бидің зираты Солтүстік Қазақстан облысы жерінде жатса да, бидің билік айтқан, дауға түскен, басынан кешкен оқиғаларының көпшілігі Қостанай өңірімен тығыз байланысты.

Қостанай қаласы.

А. ВОРОНЦОВА,

*директор средней школы Тоқсан би
район имени Ғабита Мүсірепова.*

(газета «Новости Приишимья»

2017 год, 3 августа)

МАЗАР ТОҚСАН БИ – ДОСТОЯНИЕ НАШЕГО СТЕПНОГО КРАЯ

В статье Елбасы Н.А.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» поставлена цель - создать проект «Духовные святыни Казахстана». Вот что говорит Президент: «Нам нужен проект «Духовные святыни Казахстана», или, как говорят ученые, «Сакральная география Казахстана». У каждого народа, у каждой цивилизации есть святыне места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа». В наше время многое делается для того, чтобы исчезли белые пятна исторического прошлого казахского народа. Возвращение памяти предков является одним из важнейших требований времени.

В 2000 году на вершине высокого холма у реки Есіл была найдена могила выдающегося казахского бия Тоқсана Жабайұлы, на этом месте потомками бия и по инициативе судей области был установлен надгробный камень. На нем высечены слова великого акына Сегіз сері, которые в переводе на русский язык звучат так: «Тоқсан би Жабайұлы - потомок Алдая, рода Керей, XIX век. Будь вождем своего народа, как храбрый Сырым, будь оратором трех жузов, как Тоқсан би».

Для сохранения имени великого бия в памяти народа, для того, чтобы возвести над могилой достойный его памяти мазар, многое сделал М.И. Тасмағанбетов, который в то время возглавлял ТОО «Вест». Под редакцией Марата Иманбайұлы в 2013 году издана книга «Тоқсан би».

Поддержку в строительстве мазара оказал председатель областного суда Бекет Тұрғараев. Мазар, выстроенный из красного и желтого кирпича, выглядит строго и величественно. Куполообразную крышу венчает полумесяц. Зеленые стройные

елочки стерегут тишину. Мазар далеко виден жителям аула и проезжающим.

22 сентября 2006 года на месте захоронения, накануне священного для мусульман месяца рамазан, был торжественно открыт мазар Токсан би. Родственники, приехавшие из Тюменской области, установили юрту и устроили поминальный обед. Были гости из Астаны и Петропавловска. Родственница в шестом поколении Дарина посвятила стихи своему великому предку. Открытие мазара имеет историческое значение - увековечение памяти известного всему казахскому народу Токсан би.

Как следует из исторических источников, Токсан би - народный судья, оратор, живший между XVIII-XIX веками. Точные даты рождения и смерти неизвестны. Родился в местности, где в настоящее время расположен аул Карағаш, Жамбылского района, Северо-Казахстанской области. Выходец из рода Керей Среднего жуза. Его отец Жабай был одним из известных потомков знаменитого Абылай хана. На становление личности молодого Токсана и формирование его мировоззрения большое влияние оказал его дед Қара би, он обучал внука навыкам ора-

торского искусства, делился своим опытом решения сложных дел. С малых лет Тоқсан вместе с дедом встречался с известными биями-ораторами и часто вступал в словесные состязания-поединки. С 15 лет в народе его называли Төбе (главным) бием казахов северного региона (Омбы, Петропавловск, Көкшетау, Қостанай). Сначала Тоқсан Жабайұлы был бием Еменәлі - Керейской волости, Акмолинского округа, затем бием среди казахских волостей всей Тобольской губернии. Его имя стало известным всем казахам степи.

Тоқсан би, сын Жабая из рода Керей, пользовался большим авторитетом, его приглашали в разные регионы Казахстана для разрешения самых острых спорных вопросов, уважая его за честность, справедливость, бескорыстность. Тоқсан би защищал честь и достоинство бедных, обиженных, за что его уважал народ.

В своих толгау-раздумьях Тоқсан би подверг критике родовую вражду, призывал к согласию, осуждая негативные черты характера людей. Слова назидания, посвящения, слова утешения сохранились в народной памяти. Многие его афоризмы вошли в сборники «Из уст народа», «Казахские бии-ораторы». Из книги «Қазақтың би-шешендері» переведены на русский язык «Легенды и случаи из жизни Тоқсан би».

Бием мог быть не каждый человек. Это были незаурядные личности, знающие историю народа, его обычаи, традиции, законы права и шариата. Они были ораторами, поэтами, острословами, хорошо знали пословицы, поговорки, устные предания, легенды, произведения известных казахских акынов. Задачи и обязанности биев были гораздо шире судебных, они являлись одновременно и судьями, и адвокатами, и прокурорами, и следователями. Долгое время бии считались категорией элиты, принадлежавшей к ханско-султанской верхушке. История доказывает, что большинство из них были выходцами из низов, хорошо знавших запросы и нужды обычных людей.

Имя Тоқсан би увековечено в названии села, которое в 2006 году переименовано в аул Тоқсан би. Народная мудрость гласит: «Кто не почитает своего прошлого, тот не имеет будущего», поэтому невозможно переоценить переименование села для воспитания подрастающего поколения. Любовь к родной стране, к своему народу начинается с любви к родному краю, его

истории. С 2011 года наша средняя школа носит имя великого земляка. Педагогами школы и учащимися ведется постоянная работа по сохранению памяти о Токсан би. Ежегодно проводятся экскурсии учителями казахского языка К.Т. Бейсеновой и русского языка Л.Ю. Бербенко. Мазар посетили старожилы Нежинского сельского округа, учащиеся школ, дети из ДОЛ «Солнышко», воспитанники приюта для несовершеннолетних детей.

В школе оформлен стенд о Токсан би «Менің туған жерім - Токсан би ауылы». Научный проект учащихся школы «Исследование происхождения названия аула Токсан би» занял первое место в районных чтениях и был представлен в области, Зариной Нұрғамысовой написан проект «Исследование ораторского искусства Токсан би». Сочинения о своей Родине Райхан Алибаевой «Шырайлы аты елімнің - қасиетінде жерімнің», Полины Чиж «В имени моей земли- её неповторимое величие» заняли призовые места в районном конкурсе, проведенном отделом культуры и развития языков.

Мы уверены, что больше познавая историю своего края, своего аула, анализируя прошлое, мы меньше допустим ошибок в будущем сами и будем предостерегать от них своих потомков.

Наша великая цель- независимо от своего этнического происхождения, сплотиться и стать великим народом, бережно сохранив и передав своим потомкам самое дорогое, что у нас есть, - суверенный и независимый Казахстан. Именно традиционные ценности и наша уникальная культура на протяжении столетий поддерживали народ, не дав ему раствориться в истории.

Мазар великого Токсан би, ставший достоянием нашего степного края, в немалой степени способствует воспитанию патриотизма, толерантности и межэтнического согласия- важнейшим задачам образовательной системы, которые противостоят таким понятиям, как безразличие и бездуховность.

ЛЕТОПИСЬ АУЛА ТОҚСАН БИ

Кто знает, сколько лет будет этой истории? Но начало её известно. Март 1954 года...

Тогда в далёком 1954 году, страна позвала и тысячи энтузиастов из разных мест отправились осваивать целинные земли в далёких краях.

С этого же года берёт начало история нашего села.

Первый отряд молодёжи прибыл из Луганской области в марте месяце. Поначалу жили на квартирах в селе Неженка. В мае выехали на место будущей усадьбы. От Ишима дорога круто врезалась в косогор, а потом свернула в сторону и вывела на высокое, ровное левобережье. Остановились. Яков Александрович Туник вышел из машины и стал ждать, пока соберутся остальные.

- Что? Может здесь, ребята?
- Осмотреться бы надо.
- Место вроде подходящее.

- Да, что смотреть-то: вона, как на ладони всё. Тут тебе и воздух свежий, и вода под боком, и дорога. А земля – скольхватишь взглядом, столь и паши.

И всё-таки они долго ходили, присматривались, прикидывали, спорили. И, наверное, каждый старался представить себе совхозный посёлок таким, каким будет он через месяц, через год, через 10 лет. А когда возвратились к машинам, Яков Абрамович Туник негромко, но твёрдо скомандовал:

- Выгружай, ребята!

...Был забит первый колышек будущего совхоза.

Огромное, багровое, ещё по-зимнему холодное солнце первого дня устало опускалось далеко за излучиной реки. На высоком берегу резко чернели силуэты машин у палатки. А над нею жадно тянулся к небу тёплый белёсый дымок. Первый дымок первого жилья.

Право проложить первую борозду предоставили коммунистам Ивану Дмитриевичу и Анатолию Ивановичу Захаровым, основателям механизаторской гвардии.

Анохин Александр Михайлович приехал в совхоз в марте 1954 года по комсомольской путёвке из Луганской области. Работал трактористом. Имеет медаль «За освоение целинных и залежных земель», «За отличие», «Ветеран труда». Александр Михайлович является тыловиком, в данное время на заслуженном отдыхе.

Прибыл из Ворошиловоградской области и с 1954 года по 1970 работал на выборной должности Храпковский Григорий Иванович. Он был и председателем сельского совета, и комсоргом, и рабочкомом. А потом до пенсии, в течение 20-ти лет работал радистом. Имеет орден «Знак почёта», медаль «За освоение целинных и залежных земель», «Ветеран труда». Является труженником тыла.

Третьего мая 1954 года были вспаханы первые гектары нетронутой ковыльной степи зерносовхоза «Западный».

Первая целинная весна была и радостной и до предела напряжённой. Вековая степь плохо поддавалась плугу. Техника не выдерживала...

Много трудностей приходилось переживать первоцелинникам. Поначалу жилья в голой степи не было: люди жили в палатках или в вагончиках, обогреваемых печками-буржуй-

ками. Часто не доставало самого необходимого: бытовых товаров, книг, спортивного инвентаря, музыкальных инструментов...

В этот же год была организована первая библиотека, которая разместилась в палатке. В ней были собраны книги, которые привезли с собой первоцелинники. Открыта школа, директором которой была Жулина. Совхоз 1955 году посеял 25 тысяч гектаров.

Осенью сдали государству миллион пудов зерна хорошего целинного хлеба.

За время освоения целинных и залежных земель совхоз «Западный» стал крупным многоотраслевым хозяйством. Успешно развивалось животноводство: КРС, лошади, овцы.

В 1955 году в селе открыли больницу, работал зубной техник, трудились квалифицированные врачи, имелась типография, где издавалась своя газета. 12 октября 1955 года вышел первый номер совхозной газеты «Хлебный край». Была построена семилетняя школа, имелась баня, клуб, столовая.

В 1956 году – звёздный час целины: Казахстан сдал государству первый миллиард пудов зерна.

К 1958 году в совхозе была создана художественная самодеятельность и струнный оркестр. В 1960 году построили типовую машинно-тракторную мастерскую. Село отстраивалось, хорошо шло с каждым годом.

В 1976 году был построен новый Дом культуры, 1978 году – новая школа.

Первым директором хозяйства, принимавшим целинников, был Яков Абрамович Туник, которого первоцелинники хорошо помнят и отзываются о нем очень тепло. От него принял эстафету руководителя Виктор Алексеевич Клеветов, продолжил эстафету Дулат Шамғұнұлы Шамғұнов.

С апреля по июнь 1979 года директором совхоза «Западный» был Химич Василий Петрович, Герой Социалистического труда. С июля 1979 года по февраль 1988 года директором работал Есен Уапұлы Жантасов, который оставил заметный след в истории села. В его бытность руководителем хозяйства, поднялись социально-экономические показатели, была воспитана плеяда талантливых руководителей, специалистов сельского хозяйства.

Директорами работали Серік Шотпайұлы Кәрішалов, Қали Жанапұлы Жанапин, Берекеля Николай Васильевич, Фомина Елизавета Борисовна.

В 1995 году стал директором Марат Иманбайұлы Тасмағанбетов. В 25 лет стал руководителем новой формации. Грамотный, целеустремленный, он всегда добивался поставленных целей. Являлся депутатом районного маслихата.

В августе 2000 года по инициативе судейской коллегии области у изголовья могилы прошлого бия недалеко от села «Западное» района Ғабита Мүсірепова, был установлен надгробный камень с надписью: «Тоқсан би Жабайұлы. Алдай атасы. Керей руы. ХІХ ғасыр».

В начале 2006 года областной филиал Союза судей Республики Казахстан опубликовал обращение к администрации и маслихату района Ғ. Мүсірепова с предложением переименовать село «Западное», находящееся близ могилы бия, в аул Тоқсан би, возвести мавзолей над могилой, превратив ее в святое для народа место. К 70-летию Северо-Казахстанской области, недалеко от села «Западное» был открыт мазар Тоқсан би.

«Не поминая усопших, не будет будущего» - гласит казахская поговорка. Открытие мазара имеет историческое значение - увековечение памяти известного всему народу Тоқсан бия. Решением областного маслихата село «Западное» переименовано в аул Тоқсан би.

С 23 октября 2006 года руководитель ТОО - Самат Иманбайұлы Тасмағанбетов. С 2006 года он является депутатом районного маслихата. В декабре 2009 года награждён медалью «Ерен еңбегі үшін». Самат Иманбайұлы делает всё возможное для развития хозяйства, школы, социальных объектов села.

ТОО имеет новую технику, которая позволяет в сжатые сроки справляться с полевыми работами.

Ток ТОО «Вест» - это комплекс разнообразной техники, механизмов и складов для приемки, подработки, очистки и хранения десятков тысяч тонн зерна, выращиваемого на полях хозяйства.

(Из книги «Тоқсан би»,
Петропавл, 2013 год).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Сәбит Мұқанов. «Қазақтың XVIII-XIX ғасырлардағы әдебиетінің тарихынан очерктер». I-бөлім. Алматы, 1942 жыл.

Сәбит Мұқанов. «Өмір мектебі», I, II-кітаптар. Алматы, 1950-1953 жж.

Сәбит Мұқанов. «Аққан жұлдыз», I-кітап. Алматы, 1970 жыл.

Меңдігүл Шындалиева. «Тоқсан Жабайұлы». «Қазақстан мектебі». 1966 жыл, №7.

«Шешендік сөздер». Алматы, 1967 жыл.

Шоқан Уәлиханов. Собрание сочинения в 5-ти томах. Алматы, 1984-1985 жж.

Төлеш Сүлейменов. «Сегіз сері». Алматы, 1991 жыл.

«Билер сөзі». Алматы, 1992 жыл.

«Қазақтың би-шешені». Алматы, 1993 жыл.

«Қазақтың 100 би-шешені» (Құрастырған Н.Төреқұлов). - Алматы, 1995 жыл.

Қазыбек Дүйсенбі. «Тоқсан би туралы бірер сөз». «Солтүстік Қазақстан», 28 қазан, 1998 жыл.

Зәркеш Тақыров. «Жабай би және оның ұрпақтары». «Солтүстік Қазақстан», 20 мамыр, 1998 жыл.

Социал Жұмабаев. «Аңыз бен ақиқат». «Солтүстік Қазақстан», 1 мамыр, 1998 жыл.

Социал Жұмабаев. «Тоқсан бидің бейіті ескерусіз қалма-сын». «Солтүстік Қазақстан», 25 тамыз, 1999 жыл.

Зейнолла Әкімжанов. «Әр сөзі алтын болған асыл баба». «Солтүстік Қазақстан», 8 қыркүйек, 2000 жыл.

Қайролла Мұқанов, Гүлнар Мұқанова. Қазақ халқының би-шешендік өнерінің тарихи очерктері. XVIII – XIX ғғ. «Есіл өңірі». 2000 жыл.

«Сөз тапқанға қолқа жоқ». Алматы, 2000 жыл.

Көкен Қопышев, Қайролла Мұқанов, Социал Жұмабаев. «Тоқсан бидің бейіті табылды». «Солтүстік Қазақстан», 25 шілде, 2000 жыл.

Ұлттық энциклопедия «Қазақстан» Алматы: «Арыс», 2004. – 534 б.

Ақылбек Қожаұлы. Керей Тоқсан би. «Қазақ» газеті, 29 қыркүйек, 2006 жыл.

Бекет Тұрғараев. «Увековечим имя великого земляка». «Северный Казахстан» 2006 жыл.

«Есімдері ел есінде» (Құрастырған А.Тасболатов). Астана, «Фоллиант», 2012 жыл.

«Тоқсан би». Петропавл, 2013 жыл (Шығарушы редакторы М.Тасмағанбетов).

МАЗМҰНЫ

ТОҚСАН БИДІҢ БАТАСЫ.....3

Алғысөз

Б.Тұрғараев.....7

I-бөлім

ЖАЗУШЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ..... 11

Тоқсан би туралы не білеміз? 12

Тоқсан бидің бейіті қалай табылды? 20

Орының ойсырап қалған Омбым-ай 25

Атажұртым, айналдым сенен, Түменім-ай ..34

II-бөлім

МҰРАҒАТ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫ.....41

Іздегенім – мұрағат еді.....42

Тоқсан бидің шешендік сөздері43

Ауыз әдебиеті үлгілері48

Тоқсан бидің араб тіліндегі

шешендік сөздері.....53

60 жылдан кейінгі зерттеу64

III-бөлім

ТОҚСАН БИДІҢ МҰРАСЫ67

IV- бөлім

ТОҚСАН БИ ЖАБАЙҰЛЫ –
НАРОДНАЯ СУДЬЯ121

V-бөлім

ТОҚСАН БИДІ ҚОЛДАУШЫЛАР141

VI-бөлім

МАҚАЛАЛАР185

Пайдаланылған әдебиеттер.....212

Мазмұны214

Автор «Толғауы терең Тоқсан би» атты танымдық-зерттеу кітабын әзірлеуге көмектескендігі үшін Омбы облысы қазақ диаспорасының жетекшісі А.Жүнісоваға, Тюмень қаласының тұрғындары, ерлі-зайыптылар Нұрғожа мен Ақбөпеге, Солтүстік Қазақстан облысының Ғабит Мүсірепов ауданы әкімшілігіне, Жамбыл аудандық әкімшілігіне, аудандық «Есіл өңірі» газеті редакциясына (фотосуреттер), Тоқсан би атындағы орта мектептің ұстазы Қ.Бейсеноваға (аударма) және «Агрофирма «Приишимский» ЖШС директоры М.М.Гулиевке алғыс сезімін білдіреді.

ТОЛҒАУЫ ТЕРЕҢ ТОҚСАН БИ танымдық-зерттеу кітабы

Авторы
Айтбай Сәулебек

Идея авторы
Марат Тасмағанбетов

Алғысөзін жазған
Бекет Тұрғараев

Дизайн
Гүлмира Мақсурина

Теруге 07.10.2024 берілді. Басуға 02.12.2024 қол қойылды.
Пішімі 70x100 1/16. Әріп түрі «Palatino Linotype».
Офсеттік басылыс. Таралымы 1000 дана.
Тапсырыс № 8620.

Тапсырыс берушінің файлдарынан
Қазақстан Республикасы «Полиграфкомбинат» ЖШС-нде басылды.
050002, Алматы қаласы, М.Мақатаев көшесі, 41.

Бұл тапсырыстың мазмұнына баспахана жауап бермейді.